

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 81

Серія "Історичні науки"
№ 4

Ніжин
2016

УДК 80:008
ББК 81+83
Л64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 4 від 10.12.2015 р.

Рішенням Атестаційної колегії від 30 червня 2015 р. та наказом МОН
України від 13 липня 2015 р., № 747 збірник перереєстрований і
включений до переліку наукових видань, публікації яких зарахо-
вуються до результатів дисертаційних робіт з історії

Збірник засновано у 1990 р. проф. Г. В. Самойленком

Збірник з 2013 року виходить двома серіями:
"Історичні науки", "Філологічні науки"

Редакційна колегія:

відп. редактор і упорядник – д. філол. н., проф. Г. В. Самойленко

члени редакційної колегії:

д. і. н., проф. М. К. Бойко; д. політ. н., проф. О. Д. Бойко; д. і. н., проф.
А. О. Буравченков; д. і. н., проф., член-кор. НАН України В. М. Даниленко;
д. і. н., проф. В. О. Дятлов; д. і. н., проф. С. А. Леп'явко; д. і. н., проф.
Є. М. Луняк; д. і. н., проф. С. І. Михальченко (Російська ФР); к. і. н., доц.
О. Г. Самойленко; к. і. н., доц. Є. М. Страшко; д. і. н., проф. Л. В. Таран;
д. і. н., проф. Ю. І. Шаповал

Література та культура Полісся. – Вип. 81. Серія "Історичні
Л64 науки". – № 4 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДУ
ім. М. Гоголя, 2016. – 241 с.

УДК 80:008
ББК 81+83

© Г. В. Самойленко, упорядкування, 2016
© НДУ ім. М. Гоголя, 2016

UDC 80:008
LBC 81+83
L 64

Collection of research papers is approved by
Scientific Board of Gogol State University at Nizhyn
(NDU named after Gogol)
Record № 4 of 10 December 2016

According to Resolution of Higher Attestation Board of 30 June 2015 and order of the Ministry of Education and Science N 747 this collection of research papers is re-registered and listed among the scientific periodicals appropriate for publishing the results of dissertation theses in history.

This periodical was founded in 1990 by Prof. H.V. Samoylenko
Since 2013 the periodical has been published in two series:
“History Research”, “Philology Research”

Editorial Board:
Editor-in-Chief – Doctor of Sciences (Philology), Prof. H.V. Samoylenko

members of the editorial board:

Doctor of Sciences (History), Prof. M. K. Boyko; Doctor of Sciences (Political Sciences), Prof. O. D. Boyko; Doctor of Sciences (History), Prof. A. O. Buravchenkov; Doctor of Sciences (History), Prof., Corresponding Member of the National Academy of Sciences V. M. Danylenko; Doctor of Sciences (History), Prof. V. O. Dyatlov; Doctor of Sciences (History), Prof. S. A. Lepyavko; Doctor of Sciences (History), Prof. Ye. M. Lunyak; Doctor of Sciences (History), Prof. S. I. Mykhalchenko (Russian Federation); Candidate of Sciences (History), Associate Prof. O. H. Samoylenko; Candidate of Sciences (History), Associate Prof. Ye. M. Strashko; Doctor of Sciences (History), Prof. L. V. Taran; Doctor of Sciences (History), Prof. Yu. I. Shapoval.

L64 **Literature** and Culture of Polissya. – Vol. 81. Series "History Research". – № 4 / editor-in-chief H. V. Samoylenko. – Nizhyn : NDU named after Gogol, 2016. – 241 p.

UDC 80:008
LBC 81+83

© H. V. Samoylenko, arrangement, 2016
© NDU named after Gogol, 2016

ІСТОРІЯ

УДК 302(477.51)

І. С. Кедун, О. Г. Пархоменко

Археологічні дослідження в околицях міста Ніжин у 2014–2015 рр.

У статті розглядаються основні результати дослідження поселень Ветхе I та Магерки I у 2014–2015 рр. Коротко характеризується історія дослідження пам'яток, наводиться опис об'єктів та знахідок. Здійснюється спроба уточнити статус та хронологію пам'яток.

Ключові слова: Ветхе, Магерки, кераміка, поселення, археологічний комплекс.

В статье рассматриваются основные результаты исследования поселений Ветхое I и Магерки I в 2014–2015 гг. Коротко характеризуется история исследования памятников, приводится описание объектов и находок. Осуществляется попытка уточнить статус и хронологию памятников.

Ключевые слова: Ветхое, Магерки, керамика, поселение, археологический комплекс.

The article discusses key research the settlement Vetkhe I and Magerky I in 2014–2015 y. A brief history of the research settlement. There is a description of the investigated objects and finds. Attempts to the status and chronology hillfort.

Key worlds: Vetkhe, Magerky, ceramics, settlement, archaeological complex.

У польових сезонах двох останніх років археологічні дослідження експедиції були спрямовані на вивчення найближчої округи міста. В якості об'єктів дослідження були обрані пам'ятки, які хронологічно відповідають найменш вивченим періодам життя регіону в цілому та населених пунктів, з якими граційно пов'язують ґенезу сучасного Ніжина. Тому для досліджень було обрано поселення Ветхе I, що датується в літературі XIV–XV ст., та поселення Магерки I, яке

хронологічно відповідає літописній згадці про битву на Ніжatinній ниві. Обидві пам'ятки на момент дослідження ґрунтовно не вивчалися, а повноцінні розкопки на їх території не проводились.

Незважаючи на те, що в наш час накопичена значна історіографічна база щодо історії Ніжина, залишається низка не вирішених питань. Наприклад, проблема походження міста Ніжина. Дослідники відносять його заснування до давньоруської доби, але в писемних джерелах ми зустрічаємо два населених пункти із назвами подібними до сучасного Ніжина – Уненіж та Ніжatin. О. Ф. Шафонський ототожнював сучасне місто із літописним Ніжатином / Ніжатиною Нивою [1; 2]. Дану гіпотезу підтримали М. В. Гербель, М. Є. Марков, С. М. Соловйов, В. Г. Ляскоронський та ін. Протилежної думки, а саме співвідносили Ніжин із літописним Уненіжом, дотримувалися О. М. Лазаревський, М. П. Погодін, архієпископ Філарет Гумілевський, М. О. Максимович, М. Н. Петровський, А. М. Насонов та ін. [3; 4; 5].

Проблема існування населеного пункту на території Ніжина у XIV–XV ст. теж залишається відкритою. Брак писемних джерел не дає нам змогу стверджувати про існування Ніжина в цей період. Тому значна кількість учених намагається дати відповідь на це питання шляхом узагальнень фактів відомих із джерел пізнішого часу. Наприклад, О. М. Лазаревський стверджував, що Ніжин після монгольської навали відродився лише у XVII ст. [6, с. 51–52]. Його думку підтримала значна кількість учених.

Однак П. Г. Клепатський у своїй праці "Очерки по истории Киевской Земли" згадує існування населеного пункту *Ніжень* у складі Остерського повіту Київського воєводства, у жалувальній грамоті Володимира Ольгердовича до Юрія Івановича Половця-Ружинського [7]. Філарет і Гумілевський стверджував про існування населеного пункту (точніше чернечого скиту) на території Ніжина у XIV–XV ст., з якого пізніше постав Ніжинський Ветхоріздвяний (Красноострівський) монастир [8]. Нині монастир зруйновано і від нього мало що лишилося. Отже, перевірити твердження Гумілевського можливо лише за умови археологічної фіксації поселення XIV–XV ст. у безпосередній близькості від монастиря.

Археологічні пошуки, на території поряд з колишньою територією Ветхоріздвянівського Георгіївського монастиря, розпочалося лише наприкінці минулого століття. Співробітником Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського О. С. Морозовим у ході археологічної розвідки 1993–1994 рр. було обстежено та відкрито поселення Ветхе I в однойменному урочищі. Поселення знаходиться

ся на правому березі р. В'юниці, що впадає у р. Остер. За результатами збору підйомного матеріалу дослідник датував пам'ятку другою половиною XIII–XIV ст. [9].

Новим етапом дослідження поселення на території урочища Ветхе стали археологічні розкопки. З метою перевірки та уточнення датування поселення у 2012 р. було здійснено шурфовку, в ході якої вдалося зафіксувати культурний шар XIV–XV ст. [10]. Продовженням стали розкопки 2014 р.

У ході робіт вдалося розкопати рештки споруди та декілька ям господарського призначення XIV–XV ст. При розбірці споруди встановлено, що вона була знищена в ході пожежі, а котлован споруди в подальшому використовувався у господарстві. Було зібрано колекцію кругової кераміки, а також шпора, два пірофілітових пряслиця, фрагменти ножів та фрагмент оковки із кольорового металу. Поза межами споруди поряд з керамічним матеріалом було виявлено заготовку із сірого пірофіліту та денце кругової посудини із отворами (можливо сирниця).

Також у результаті дослідження вдалося ідентифікувати перший шар заселення території. Були виявлені: фрагмент керамічного ножа та горщик (майже повністю цілий), які датовані кін. III – поч. II тис. до н. е. і віднесені до середньодніпровської археологічної культури епохи бронзи [11].

Археологічні дослідження 2015 року проводилися на території поселення Магерки I. Воно розташоване за 0,5 км на північ від північно-західної околиці м. Ніжина (за територією мікрорайону Магерки), на краю болота Смолянка. Воно було відкрито Ю. М. Ситим у 1986 році. У 1994 році О. С. Морозов здійснив огляд пам'ятки та виявив дві плями поширення підйомного матеріалу (20x50 та 25x80 кв. м). Досліднику вдалося зібрати тут колекцію кераміки XI–XIII ст. та серію індивідуальних знахідок [12].

У 2014 році авторами було проведено шурфовку поселення, яка дала можливість зафіксувати наявність потужного культурного шару давньоруського часу.

Також з досліджуванним поселенням пов'язують скарб 1852 р., що був знайдений під час оранки сином місцевого селянина Сергія Борисова. Дослідженню цієї унікальної знахідки присвячено ґрунтовні праці М. П. Погодіна, І. І. Толстого, А. А. Ільїна, М. І. Петрова, І. Г. Спаського, М. П. Сотникової [13]. Саме ця унікальна знахідка дозволила дослідникам позитивно завершити давню дискусію про карбування власної монети у Київській державі X–XI ст. [14].

У результаті робіт було зафіксовано, що потужність нашарувань давньоруського часу сягає 0,75–0,5 м. Під час розкопок вдалося зібрати колекцію знахідок – уламки кругової кераміки XI ст., пірофілітове жорно, пірофілітові пряслиця (одне – з графіті), натільний хрестик, пружинні ножиці, кільця, перстень, наконечники стріл, піки тощо. Найбільший інтерес викликає натільний хрестик. Зауважимо, що аналогічний хрестик було знайдено під час розкопок на посаді давньоруського міста Новгород-Сіверський у 2008 р. Обидві знахідки ідентичні, являють собою маленькі натільні хрестики розміром 3,9 x 2,2 см, чотирикінцевої форми. Кінці хрестиків прямокутні. При цьому лопаті хрестів дещо приплюснуті і розширені до кінців.

На лицьовій стороні хрестів є рельєфне зображення Розп'яття, виконане у візантійському стилі VI–X ст. Фігура розп'ятого Христа пряма, голова, увінчана рельєфним пояском, що символізує німб, злегка схилена до лівого плеча, очі відкриті, руки горизонтально розведені в сторони. Над головою Христа розмішені літери "Л Н".

Особливістю Розп'яття є одіяння Христа. Це незвична сьогодні безрукавна туніка – Колобій, прикрашена геометричним орнаментом і двома вертикальними (ймовірно золотими) смугами.

На зворотному боці хреста зображено образ Божої Матері Оранти в повний зріст, виконаний у стилі сіро-палестинських енкалпйонів. Голова Богородиці також увінчана рельєфним пояском, що символізує німб. Над зображенням розміщені літери "П О". В обох знахідках зворотня сторона дещо затерта. Края хрестів також прикрашені рельєфним пояском.

Виявлені об'єкти представлені залишками котлованів споруд та ямами. Найбільшої уваги заслуговує споруда, досліджена в розкопі 2. Її котлован овалоподібної форми (2,5 x 1,5 м) був витягнутий уздовж осі захід – схід. Він опущений у материк завглибшки 1 м. Заповнення котловану містило численні горілі прошарки, вздовж його стінок збереглися рештки згорілих колод, у придонній частині залягав шар згорілого дерева потужністю до 0,3 м. Під час розчистки об'єкту було знайдено уламки кругових посудин XI ст.

З огляду на конструктивні особливості, ймовірно, що досліджена споруда являє собою яму для випалу деревинного вугілля. На території Чернігівщини подібні комплекси відомі за дослідженнями на поселенні Ліскове [15].

Таким чином, у результаті робіт 2014 р. були отримані нові археологічні матеріали стосовно заселення басейну р. Остер за доби бронзи та в післямонгольський період. Вдалося уточнити

датування поселення Ветхе I. Перший горизонт його функціонування датується кін. III – поч. II тис. до н. е. і належить до середньодніпровської археологічної культури. Другий горизонт датується післямонгольським часом кінцем XIII–XV ст. Характер пам'ятки за доби бронзи потребує уточнення, оскільки археологічні об'єкти цього часу зафіксувати не вдалось. Пізніше час тут існувало одне з малодвірних поселень, які виникають на Ніжинщині після монгольської навали.

За результатами розкопок 2015 року складається таке враження, що поселення Магерки I функціонувало в межах першої половини XI сторіччя і надалі гине. Зважаючи на знахідки фрагментів зброї кочівників, імовірно від їх нападів, що встановили контроль над шляхом уздовж болота Смолянка в напрямку на Чернігів.

Література

1. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Ф. Шафонский. – К., 1851. – С. 457.
2. Ляскоронський В. Г. Історія Переяславльської землі / В. Г. Ляскоронський. – К., 1897. – С. 42, 59.
3. Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии / А. М. Лазаревский. – К., 1893.
Т. 2. Полк Нежинский. – 1893. – С. 51.
4. Насонов А. Н. "Русская земля" и образование территории древнерусского государства / А. Н. Насонов. – М., 1951. – С. 60, 232–233.
5. Максимович М. А. Замечания на Песнь о полку Игореве в стихотворном переводе г. Гербеля / М. А. Максимович // Москва. – 1855. – Ч. 2, кн. 2. – С. 130–131.
6. Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии / А. М. Лазаревский. – К., 1893.
Т. 2: Полк Нежинский. – К., 1893. – С. 51–52.
7. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской Земли. Литовский период / П. Г. Клепатский. – Біла Церква : Изд. А. Пшонкивский, 2007 г. – С. 236, 242.
8. Гумилевский Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии / Филарет Гумилевский. – К., 1874. – Кн. 4. – С. 67–68.
9. Морозов О. С. Ніжин археологічний та літописний (за матеріалами Ніжинського краєзнавчого музею) / О. С. Морозов // Ніжинська старовина Вип. 6 (9). – Ніжин, 2008. – С. 5–23.
10. Кедун І. С. Археологічні дослідження у Новгороді-Сіверському та Ніжині / І. С. Кедун, О. Є. Черненко // Археологические исследования в Еврорегионе "Днепр" в 2012 г. : научный ежегодник. – Гомель, 2013. – С. 175–179.

11. Пархоменко О. Г. Поселення Ветхе: археологічна пам'ятка XIV–XV ст. / О. Г. Пархоменко // П'яті Зарембівські читання. Матеріали П'ятих Зарембівських наукових читань "Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції", присвячені 100-річчю від дня народження академіка П. Т. Тронька, м. Київ, 15 квітня 2015 р. – С. 281–284.

12. Морозов О. С. Ніжин археологічний та літописний (за матеріалами Ніжинського краєзнавчого музею) // Ніжинська старовина. – Вип. 6 (9) / О. С. Морозов. – Ніжин, 2008. – С. 22.

13. Сотникова М. П. Тысячелетие древнейших монет России: сводный каталог русских монет X–XI вв. / М. П. Сотникова, И. Г. Спасский. – Л., 1983. – С. 67–80.

14. Морозов О. С. Ніжинський скарб давньоруських срібників 1852 р.: доля знахідки / О. С. Морозов. // Ніжинська старовина. – Вип. 11 (14). – Ніжин, 2011. – С. 99–104.

15. Петраускас А. В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX–XIII ст. / А. В. Петраускас. – Київ, 2006. – С. 143.

УДК 94(477)"16"(092)

Ю. В. Шкарбан

Значення та роль Івана Самойловича у зближенні стосунків Москви і Порту

У статті розкривається роль гетьмана Івана Самойловича у зближенні стосунків Москви та Османської імперії. Аналізуються дії та ідеї гетьмана що до укладення мирного договору з турками.

Ключові слова: дипломатія, козаки, Порта, Москва, мирний договір, "вічний мир".

В статье раскрывается роль гетмана Ивана Самойловича в сближении отношений Москвы и Османской империи. Анализируются действия и идеи гетмана относительно заключения мирного договора с турками.

Ключевые слова: дипломатия, казаки, Порта, Москва, мирный договор, "вечный мир".

The article is devoted the role of Hetman Ivan Samoylovich in the rapprochement between Moscow and the Ottoman Empire. We analyze hetman's actions, ideas concerning making peace with the Turks.

Key words: diplomacy, Cossacks, Port, Moscow, peace treaty, "everlasting peace".

Після включення Кримського ханства і земель Валахії до складу Османської імперії, турецьке питання стало одним із важливих у зовнішній політиці Московської держави. Відносини України з Кримським ханством та Оттоманською Портою на різних етапах історичного розвитку будувалися по-різному: від гострого воєнного конфлікту до союзу та прийняття протекції. Ще у 1669 р. гетьман Петро Дорошенко прийняв протекторат Туреччини, після чого, як ми бачимо, відносини Москви і Порту загострилися.

Цар не погодився розгорнути військові дії проти татар, але був згодний наступати на Правобережжя. Проте перед майбутнім походом Олексій Михайлович висунув Дорошенкові певні умови підданства, які були виписані в спеціальній грамоті й відіслані Івану Самойловичу для доставки за адресою. Та той ослунався царського наказу і не послав їх у Чигирин, мотивуючи свої дії тим, що Дорошенко ні за яких умов не погодиться визнати московський сюзеренітет.

Наприкінці січня 1674 р. лівобережні козацькі полки під проводом самого Самойловича та московські війська на чолі з боярином Георгієм Ромодановським переправилися через Дніпро та почали відвойовувати в Петра Дорошенка (а також іншого правобережного гетьмана Михайла Ханенка) "тогобічні" міста й селища. 17 березня в Переяславі відбулася об'єднана Генеральна рада, на якій полковники семи правобережних (Білоцерківського, Брацлавського, Канівського, Корсунського, Паволоцького, Тарговицького та Уманського) і представники всіх лівобережних полків за рекомендацією боярина Г. Ромодановського висловили бажання "вчинити гетьмана Івана Самойловича на обох боках Дніпра єдиним гетьманом над усім Військом Запорозьким" та щоб московський цар прийняв їх у підданство "на таких же статтях", як і Лівобережну Україну. Тут також було укладено Переяславські статті, які, як можемо бачити, повторювали положення Глухівського й Конотопського договорів України з Росією. У першій статті "Переяслава-3" відразу ж уточнювалося, що "окрім царя і його дітей, у турецького султана й у кримського хана, і ні в жодного з сусідніх монархів у підданстві не бути". Г. Ромодановський від імені свого монарха запевнив правобережців, що вони будуть "в підданстві у Великого Государя на колишніх правах і вольностях, і нічим їх права і вольності порушені не будуть" [9, с. 343].

Дорошенко здійснив першу половину своєї програми, ставши єдиним гетьманом Правобережної України під заступництвом Туреччини. Він налагоджує жваві стосунки з московським урядом щодо возз'єднання двох частин України під булавою одного гетьмана і захистом царя. Російський уряд готовий був підтримати ідею Дорошенка про возз'єднання, але доручає її своєму ставленикові – новообраному гетьманові Лівобережжя Іванові Самойловичу. Самойлович скликає в Переяславі 1674 року раду і там, скориставшись зреченням Михайла Ханенка від уряду, стає гетьманом всієї України. Разом із російськими військами Самойлович вирушає на Правобережжя, щоб викликати до себе симпатію населення і вмовляє поступитися Дорошенка. Однак Самойлович не мав успіху. Правобережну Україну тоді вважали своєю землею і Туреччина, й Польща, яка не визнавала Бучацького договору й вела із султаном війну за Україну. Сусіди кілька років спустошували міста і села, знищували населення, забирали ясир. Українці Правобережжя масово тікали на Лівобережжя, але їх поселяли далеко від Дніпра. В подальшому це все привело до

того, що цей край перетворився на велику руїну, обезлюднів, здичавів. З цього можна зробити висновок, що за три-чотири роки багаті й людні колись міста Ладижин, Умань, Брацлав, Черкаси, Корсунь, Канів, через ці події стали пустою, і в народній пам'яті збереглися під іменем – "Руїна".

Але фактично Самойлович так і не встиг цілком оволодіти Правобережжям, яке невдовзі за допомогою багатотисячних турецьких військ Магомеда IV знову опинилося в руках П. Дорошенка. Крім того, на правобережні землі вступила армія Речі Посполитої, що активно протистояла не лише заходам султана та царя, але й діям обох українських гетьманів.

Одержавши повідомлення про можливий наступ турків на Правобережжя, І. Самойлович з осені 1676 р. розпочинає активну підготовку до відбиття ворожого нападу, в ході якої були укріплені найбільші південні міста, а також дві столиці України – Київ та Чигирин. Занепокоєність долею правобережних земель дістала відображення у зверненні Самойловича до московського стольника Василя Тяпкіна: "Між тим як у нас в козацькому народі постійно одна думка і один намір і справа: хто володіє Києвом і Чигирином, тому повинний бути покірний весь малоросійський народ". Унаслідок активних дій гетьмана у Чигирині був сформований досить великий гарнізон з 7000 козаків і 5000 московських солдатів. Це допомогло невдовзі, у серпні 1677 р., витримати багатоденну облогу турецької армії Ібрагім-паші (разом з турками на Правобережжі діяв син Богдана Хмельницького Юрій, який проголосив тут відновлення "Українського князівства"). Керуючи 20-тисячним козацьким військом, гетьман Самойлович разом з підрозділами Г. Ромодановського 28–29 серпня розгромив частину турецької армії коло Бужина, що спричинило відхід турків з-під Чигирина, залога якого трималася з останніх сил [4, с.164].

Виснаженій у довголітніх війнах із Річчю Посполитою та Швецією Московській державі в останній чверті XVII ст. було не під силу боротися з Османською імперією, яка ще не втратила свою колишню могутність. Наприкінці грудня 1677 р. до Стамбула вирушило московське посольство на чолі зі стольником А. Проскуровим. В інструкції послам, що була затверджена царем Федором, був цікавий пункт стосовно України. Відзначалося, що вона "з найдавніших часів належала до князів руських і київських, але пізніше відійшла від них, а в 1654 р. знову вернулась під владу

царя". Тому, як говорилося далі в наказі послам, султан не мав права приймати у підданство гетьманів Війська Запорозького і тим самим претендувати на володіння Україною. Положення цього документа, який був типовим для московської політики "після переяславського" періоду, на думку царя, мали засвідчувати законні права Московщини на українські землі. Разом із тим у 1667 р. государі "Всієї Русі" власноручно відмовилися від її більшої, правобережної частини [9, с.134–135].

У червні-серпні 1678 р. відбувся другий похід турецької армії на Україну. Для відсічі ворожих сил навесні 1678 року прибула на Лівобережну Україну сімдесятитисячна російська армія під командуванням Григорія Ромодановського. Козацькі сили, очолювані Іваном Самойловичем, складала 50 000 чоловік. У червні 1678 р. поблизу полтавської Лохвиці в урочищі Артополоті над Сулою це військо об'єдналося й вирушило в похід до Дніпра.

У середині червня 1678 р. турецька армія під командуванням великого візира Асан-Мустафи-паші переправилася через Дунай і попрямувала до Чорного лісу, де до неї приєдналися кримські татари на чолі з ханом Мурад-Гіреєм. Об'єднані сили налічували близько двохсот тисяч воїнів і мали понад двісті гармат, великі запаси пороху, ядер, бомб. Разом з турками був і князь Юрій Хмельницький [6, с. 254].

5 серпня 1678 р. об'єднане козацько-московське військо здобуло рішучу перемогу над турками на висотах між Дніпром і Чигирином. Але Ромодановський не скористався цією перемогою, не поспішав на підмогу до взятого турками в облогу Чигирині, зрештою, наказав спалити місто, після чого відійшов на Лівобережжя. Змушений був відійти за Дніпро з козацьким військом і Самойлович. Дії Ромодановського викликали незадоволення серед народу, ширились чутки про зраду [10, с. 397–398].

"Гадаю, – писав Самійло Величко, – що серця багатьох синів православної церкви плакали таємно на ту чигиринську загибель і нарікали на своїх незичливих і недбалих принципалів, що нещиро бажали Чигирину цілості і зовсім не чинили належної допомоги. Бо коли б вона була, не тріумфував би турчин над Чигирином" [1, с. 244]. Зрештою перемога козацько-російського війська 5 серпня 1678 р. не принесла Україні жодної користі. Невдовзі, наприкінці серпня, турки взяли чигиринську фортецю й зруйнували її.

"Трагічний кінець боротьби за Чигирин, – пише Дмитро Дорошенко, – справив величезне враження на тогочасне українське

суспільство. Занепад і зруйнування Чигирини були в його очах немов символом загибелі правобережної козацької України" [3, с. 324].

Розглядаючи літопис Самійла Величка, бачимо, що він з цього приводу зазначив: "Тут повтором можна сказати слово про великий Вавилон, колись сказане: "Паде, паде Україна тогочасна малоросійська, козако-руська з багатьма міцними містами, й селами, як отой стародавній великий град Вавілон!", і що через тодішню незгоду козаки всі пропали, самі себе звоювали" [1, с. 245]. Зазнали краху сподівання гетьмана Самойловича об'єднати Гетьманщину.

Переглядаючи лист кошового отамана Івана Сірка до Івана Самойловича, бачимо, що Сірко гнівно картає Самойловича за те, що він більше турбується про московську ласку, ніж про Україну: "Твоєму разуму показался лучшим один человек, син князя Ромодановського, нежели тисячи братии нашей христіан православних, оставлених без должной помощи твоей на убыенные бусурманам в Чигирині, Каневі і других містах" [2, с. 365].

Нашестя турецьких і татарських орд у 1677–1678 рр. в Україну загрожувало поневоленням українського народу. Безперечно, гетьман Іван Самойлович це глибоко розумів, а тому виявив державну мудрість, розпорядливість, далекоглядність і вміння організувати козацтво й усе поспільство для військової відсічі ворогам. Він справив значний вплив на діяльність російського воєводи Ромодановського і нерідко самостійно вирішував складні питання оборони України. Українському гетьманові не бракувало розуму й винахідливості у війні з Туреччиною і Кримським ханством. Заслуга гетьмана Івана Самойловича полягала в тому, що він зумів зібрати козацькі сили, в тому числі й Запорозької Січі, і спільно зі своїми російськими союзниками завдав поразки турецьким і татарським завойовникам, відвернувши небезпеку, що нависла над Україною. В облозі Чигирини і битвах на Бужинському полі вороги зазнали таких втрат, що в наступні десятиріччя Туреччина вже не змогла вдатися до таких масштабних акцій проти України.

Щоб позбавити Юрія Хмельницького підтримки, а також засобів для утримання турецьких залог, гетьман Іван Самойлович за згодою старшин і царських урядовців вдався до жорстокої акції на Правобережжі. На правому боці Дніпра було знищено багато міст і сіл, а їх населення переведено на Лівобережжя. У лютому 1679 р. гетьман призначив свого старшого сина Семена Самойловича наказним гетьманом над козацьким військом і відрядив його на правий бік Дніпра для виконання "великого згону" населення. Під

його командуванням були значні сили – Переяславський, Київський, Ніжинський, Прилуцький і Лубенський полки, компанійський і кінний охотницькі полки. Разом з ними діяла інша військова група – Гадяцький полк і російські ратники Григорія Косагова. Протягом лютого-березня ці війська захопили Ржищів, Канів, Корсунь, Драбовець, Старобор'я, Мошни, Жаботин, Черкаси та інші міста і насильно переселили жителів на Лівобережжя. Звичайно, ці дії гетьмана не принесли йому слави, народ проклинав його за позбавлення жителів, худоби та майна. Знедолених людей гнали на Лівобережжя й там розміщали в полках, але місця не вистачало, бо зігнаних зібралось понад двадцять тисяч сімей [6, с. 257].

До речі, саме цей період діяльності І. Самойловича найбільш негативно оцінюється вітчизняним істориком Тарасом Чухлібом, який ставить гетьману в провину знищення Правобережної України [8, с. 345].

У червні 1679 р., відповідаючи на запит царя про вибір міжнародного партнера, Самойлович писав до Москви про неприйняття лівобережним урядом ідеї московсько-польського союзу. Гетьман настійливо радив укласти мирний договір з Османською імперією. У розмові з дяком Є. Українцевим він говорив, "щоб цар з султаном і ханом захотів мирний договір становити". Одночасно він відмовляв російських урядовців від пропонованого Варшавою спільного походу з польськими військами у район Дунаю.

На початку 1679 р. до Стамбула прибули царські послы В. Даудов та Ф. Старков, проте їхня місія виявилася невдалою. "... Москва з турками не погодилась, з нами зараз хоче", – так оцінював тогочасні напрями зовнішньої політики царя Ян III Собеський. Трохи згодом вже Мегмед IV, побоюючись можливості укладення "Вічного миру" між Росією й Польщею, звертається за посередництвом до молдавського господаря Г. Дуки. Той прислав до Москви посольство на чолі з Я. Білевичем. У квітні 1679 р. молдавський представник повідомив російських бояр, що Мегмед IV готовий укласти з ними мирний договір. Головною умовою турецької сторони було встановлення кордону між володіннями обох монархів, який би пролягав по Дніпру. Правобережжя мало належати Порті, а лівобережна частина України – Московській державі. Султан навіть погоджувався віддати цареві Київ. Певна річ, у Москві з великим задоволенням прийняли ці пропозиції. Разом із тим, вдаючись до дипломатичних хитрощів, московський уряд зауважив, що в царському підданстві мають перебувати і правобережні

козаки. Автоматично це означало відхід Правобережної України до російських володінь. З'їздивши до Стамбула, молдавський капітан Білевич привіз у грудні того ж року відповідь султана, який, звісно, не погодився відступити царю всю територію України. Серед багатьох причин такої відмови вказувалось і на те, що Річ Посполита не бажає вирішення даної проблеми на користь російського монарха [5, с. 390].

І. Самойлович все-таки зумів переконати не тільки свою старшину, але й московський уряд у доцільності союзу з турками. Для укладення мирного договору з Портою й Кримським ханатом у листопаді 1680 р. до Багчисарая в складі російського посольства вирушив представник гетьманського уряду С. Ракович. Раніше стольник В. Тяпкін, який на шляху до Криму зупинявся в Батурині, вислухав пропозиції гетьмана Самойловича щодо конкретного змісту майбутнього договору. Підтримуємо висновки історика В. Станіславського, що укладення Бахчисарайського мирного договору 1681 р. можна вважати зовнішньополітичним успіхом саме гетьманської адміністрації, а отже, лівобережний гетьман І. Самойлович, по суті, був його творцем [7, с. 349].

25 жовтня посли прибули до татарської столиці Бахчисарая. Понад два місяці тривали напружені переговори. З січня 1681 р. було укладено мирний договір, за яким Правобережна Україна залишалась під владою турецького султана й кримського хана: "... а рубежу бути, в ті роки річці Дніпру". Крім того, у московському варіанті тексту було записано, що "у ті перемирні 20 років від річки Бугу і другого пом'янутого рубежу річки Дніпро Салтановій Величності Турській і Вашій Ханській Величності знову міст своїх не ставити... і поселення людям своїм ніякого народу на пом'янутих козацьких землях не чинити і залишити їх пустими" [5, с. 391]. Остаточний турецький варіант договору був підписаний султаном у Стамбулі (квітень 1682 р.). У ньому вже не згадувалося про те, що частина правобережних земель має залишатися незаселеною. Однак цей мир не задовольняв обидві сторони. Адже Московська держава не змогла приєднати до своїх володінь Правобережжя та зміцнити західний кордон, а Порта не домоглася закріплення за собою Києва та Лівобережної України. Разом із тим Бахчисарайське перемир'я вперше офіційно зафіксувало розподіл сфер впливів Стамбула та Москви. Одночасно укладення цього договору надавало можливість Османській імперії почати війну з австрій-

ським імператором Леопольдом I, щоб просунути далі углиб Центральної Європи.

Відразу після укладення договору в Бахчисараї Мегмед IV почав зміцнювати свою владу на Правобережжі, віддавши його під управління молдавському господареві Г. Дуці.

Однак після отриманого "списку" Бахчисарайського договору в серпні 1682 р. лівобережний гетьман висловив незадоволення цими постановами. Він відверто писав до Москви: "... із списку з затверджені султанові грамоти... чиниться нам дуже досадливо і шкідливо..., що салтан турський дозволяє між ріками Дніпром і Бугом для своєї користі поселення чинити людські і володарів своїх в тому боці мати хоче, а посли Ваші мали наказ, щоб між тими ріками людей не селити". Невдовзі посол Тяпкін звітувався перед царями: "Гетьман Самойлович просив нас, щоб донесли Його Царській] Величності... замість задніпровських пустих сторін, які нині за перемирними договорами учинилися за Султаном Турським пожалував би Великий Государ його Гетьмана за чисельні його вірні і безперестанні служби і за відняття честі його обох сторін Дніпра, яка честь від нього тепер відійшла в сторону Султана Турського, указав бути тим всім народом бути єдиним під його Гетьманською владою і булавою" [8, с. 347].

Він подав на розгляд російського монарха чотири статті, які б, на його думку, "виправили" низку бахчисарайських домовленостей щодо України. По-перше, відзначалося що не "обережено" Запорозжя; по-друге – "... затверджено, щоб як на тій стороні Дніпра, яка туркам залишається, так і на цій стороні, яка у високій В. М. державі залишається міст знову не будувати... Це до тих договорів не належало"; по-третє – гетьман писав, що турецький султан захотів робити свої поселення між Бугом і Дніпром, а "посли Ваші мали указ, щоб між тими ріками людей не селити і татарам не ночувати"; по-четверте – Самойлович звертав особливу увагу свого сюзерена на те, що султан "хитрістю бусурманською постановив", аби населення Лівобережжя без перешкод могло переходити на Правобережжя, а тому гетьман вимагав, щоб російський посол П. Возніцин "міцно настояв" на тому, щоб це положення не було вписано до ратифікаційної султанської грамоти.

Отже, з усього сказаного, можна зробити висновок, що у цей час лівобережний гетьман говорив, що можна укласти "вічний мир", але за умови відмови Варшави від Києва, Правобережної України та Запорозжя, а також ведення спільних військових дій

проти Криму. Очевидно, що такі пропозиції Самойловича були нездійсненними й, мабуть, саме тому він їх запропонував російській стороні.

Література

1. Величко С. Літопис / Самійло Величко; пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – 1991. – 642 с.
2. Лист кошового отамана Івана Сірка до гетьмана Івана Самойловича / Д. І. Яворницький. Історія запорізьких козаків. – Л., 1991. – Т. 2. – С. 363–365.
3. Журавльов Д. Усі гетьмани України / Д. В. Журавльов. – К.: Гетьман, 2012. – 508 с.
4. Історія українського козацтва: нариси : у 2 т. / редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий дім "Киево-Могилянська академія", 2006. – Т. 2. – 2006. – 800 с.
5. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
6. Санін Г. А. Украина в политических отношениях Российской империи (1667–1686) / Г. А. Санін // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії ІХ–ХVІІІ ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000.
7. Чухліб Т. Московський протекторат і зовнішня політика урядів І. Самойловича й І. Мазепи / Т. Чухліб // Історія України. – 2003. – № 47. – С. 3–10.
8. Чухліб Т. В. Особливості зовнішньої політики І. Самойловича та проблема міжнародного становища українського Гетьманату в 1672–1686 рр. / Т. В. Чухліб // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 48–67.
9. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2006. – 584 с.
10. Яковлева Т. Г. Донос старшини на І. Самойловича: аналіз першоджерела / Т. Г. Яковлева // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 190–200.

УДК 94:821.101.2.09(092):39

О. В. Іллюша

Історичні ідеї Миколи Гоголя на фоні еволюції життєвих поглядів

Аналізуються історичні ідеї М. Гоголя на тлі еволюції його життєвих поглядів, описується характер та зміст розвідок з історії та етнографії України. Розкривається питання ідейних пошуків автора на шляху духовного реформування тогочасного суспільства царської Росії.

Ключові слова: Микола Гоголь, історичні ідеї, малоросійські пісні, дослідження.

Анализируются исторические идеи Н. Гоголя на фоне эволюции его взглядов, описывается характер и содержание исследований по истории и этнографии Украины. Раскрывается вопрос идейных поисков автора на пути духовного реформирования тогдашнего общества царской России.

Ключевые слова: Николай Гоголь, исторические идеи, малоросийские песни, исследования.

Analyzes the historical ideas of M. Gogol on the background of the evolution of life views, describes the nature and content the works of the history and ethnography of Ukraine. Reveals the questions about ideas search of author on the way of spiritual reforming of contemporary society of tsar Russia.

Key words: Mykola Hohol, historical ideas, Little Russian songs, research.

Особистість Гоголя живе і в наш час завдяки своїм містичним, живим, народним, образним і тонко комедійним творам. Про його популярність, із сучасної точки зору, свідчать всі атрибути успішності: в Україні його іменем названо Ніжинський університет, де він навчався, низку населених пунктів, бібліотек, фестиваль "ГО-ГОЛЬFEST". Натхнений його творчістю "Сорочинський ярмарок" на батьківщині Гоголя – щорічна подія загальнодержавного значення. Наступний переконливий факт: за мотивами 14 творів знято понад 30 фільмів і мюзиклів, тільки один "Вій" має 7 втілень у кіно, зокрема у Росії, Італії, Чехії. Так само, як Гоголь постійно доповнював і перевидавав свої твори, намагаючись їх перфектувати, режисери

робили нові екранізації, щоразу більше розкриваючи можливості благодатного сюжету.

Сучасному досліднику особистості М. Гоголя важко віднайти сектор творчого або життєвого шляху, який би не став предметом наукових пошуків. Передусім високим кількісним показником праць сприяє те, що монополію на автора не може взяти собі ні Україна, ні Росія. Дискусійним залишається питання належності його літературного доробку до скарбниці української чи російської культури. Розкриттю цього та інших питань присвячені дослідження С. Єфремова [13], П. Голубенка [20] і сучасних – П. Михеда [18], Ю. Барабаша [21], Едити М. Бояновської [27] та ін. Важливими для вивчення питання української національної складової у творчості М. Гоголя є праці дослідників у діаспорі Є. Маланюка [23], П. Филиповича [11], Д. Чижевського [17], Г. Грабовича [22]. Глибше зрозуміти митця як історика та етнографа дають змогу розвідки І. Каманіна [9], Є. Сверстюка [10], М. Томенка [7]. Ідейні пошуки М. Гоголя як філософа висвітлені у дослідженнях О. Стронецького [6], М. Поповича [8], А. Супрун [26].

В історіографії побутує неоднозначна оцінка особистості М. Гоголя. С. Єфремов назвав його "дисгармонійною постаттю". На думку вченого, саме його двоєдушність завадила розкрити свій потенціал повною мірою [13, с. 9]. Наслідком цього стало впадання М. Гоголя у крайнощі на шляху ідейних пошуків, який хоч і говорив, що "із усіх письменників, що їх біографії доводилося мені читати, я ще не стрівав ні одного, який би так уперто, як я, йшов до поставленої мети...", часто полишав свої задуми невітленими [17, с. 113]. Насамперед його бажання стати новатором і реформатором суспільства, служити народу пером або справами лежало в одній площині з прагненням слави. Тому після закінчення Ніжинської гімназії вищих наук у 1828 р. М. Гоголь вирішив переїхати до Петербурга та працювати на державній службі, оскільки вирішення юридичних питань, на його думку, було саме тим шляхом подолання несправедливості у російському суспільстві. Проте скоро він був розчарований чиновницькою діяльністю, у якій не зміг ні реалізуватися, ні отримати фінансового прибутку.

В "Авторській сповіді" М. Гоголь підкреслив, що відчуває своє призначення саме у письменницькій діяльності. Іntenції митця до створення літературного шедевру спонукали його до постійних творчих пошуків та самоаналізу: "Я сам письменник, не позбавлений творчості; я володію також деякими з тих дарів, котрі здатні

захоплювати..." Гоголь зізнається, що "... одні з кращих хвилин у житті ... були ті, коли я нарешті клав на папір те, що виношував довготерміново в моїх думках..." [1, с. 228–229].

Окрім того, юнацьке захоплення М. Гоголя історичною минувиною переростало в серйозне та професійне заняття, необхідне автору для реалізації задумів: "Мені здавалося завжди, що перш ніж упроваджувати щось нове, треба не абияк, а докорінно взнати старе..." [1, с. 208].

Митець хотів говорити "живими образами, а не мудруваннями", тому взявся за збирання народних пісень, повір'їв, анекдотів, казок, звичаїв, традицій, описів побутування, народного одягу та психологічних образів [1, с. 200]. Значний вплив на письменника мала праця М. Цертелєва "Опыт собрания старинных малороссийских песен", і, мабуть, тільки завдяки їй поет дуже рано став збирати етнографічний матеріал [9, с. 78].

Після переїзду до Петербурга його зацікавленість історичними працями була підтримана О. Пушкіним, П. Плетньовим, В. Жуковським, М. Погодіним, М. Максимовичем та іншими видатними інтелектуалами сучасності. Там автор ознайомився з усіма доступними друкованими й рукописними джерелами з історії України, досконало вивчив "Історію Русів", про що свідчить його лист 1834 р. до І. Срезневського: "Я мав нагоду багато перечитати і, на жаль, пропустив нагоду багато переписати. З означених вами в "Запорозькій Старовині" мені невідомі дві: "Розгорнута повість про Україну до смерті Хмельницького". Заголовок цього рукопису мені здавався незнайомим. Повідомте мені, чи є в ньому щось нове порівняно з літописом Кониського, Шафонського, Рігельмана?.. Оддруковані є в мене майже всі, якими користувався Бантиш-Каменський..." [10, с. 146–147].

Більш за все Гоголь прагнув бути новатором, тому на початку 1834 р. оприлюднив свій намір написання повної "Історії України". Звертаючись до читачів, у "Объявлении об издании истории Малороссии" пояснив свою ідею тим, що задовільної історії України та народу, який протягом чотирьох століть існував відділено від Росії, не написано до цього часу [19, с. 117]. Письменник був повен ентузіазму: "Мені здається, що я її напишу, що скажу багато того, що до цього часу ще не говорилося... Нічого не варті всі літописи, в котрих я тепер риюсь, порівнюючи з цими дзвінкими, живими літописами (піснями – І. О.)..." [3, с. 283].

Перший біограф М. Гоголя П. Куліш вбачає "щасливейший інстинкт генія" у здатності письменника співвідносити власні

зусилля з зусиллями всього народу, як це намагався робити Микола Васильович. Саме фольклорна та літературно-літописна традиція мистецького осмислення світу здатні стати для талановитого митця найбільш точним дороговказом при відтворенні історичної та звичаєвої царин [14, с. 9].

М. Гоголь вважав, що українські пісні – найкращий приклад вивчення минулого, що є складовими джерельної бази дослідження історії народу: "В этом отношении песни для Малороссии – все: и поэзия, и история, и отцовская могила" [11, с. 12].

Написання праці автор планував продовжити в Києві на кафедрі історії новоствореного Університету Св. Володимира, про що свідчить листування з М. Максимовичем. Гоголь умовляє його також повернутися на Батьківщину: "Бросьте, в самом деле, кацапию и поезжайте в гетьманщину. Я сам думаю то же сделать и на следующий год махнуть отсюда. Дурни мы, право, как рассудишь хорошенько. Для чего и кому мы жертвуем всем" [3, с. 273]. З цих слів можна зробити висновок, що перебування і творча діяльність на чужині для письменника є жертвою, яку він приносить, замість реалізації воістину актуальних і потрібних суспільних завдань.

У той час Гоголь, щоб "здобути ім'я", почав викладати історію в жіночому Патріотичному інституті, а з липня 1834 р. став ад'юнктом кафедри історії при Імператорському петербурзькому університеті. Як згадують сучасники письменника, перші свої лекції Микола Васильович читав із великим емоційним піднесенням, але досить швидко його ентузіазм минув, душа не лежала до викладацької справи [16]. Причину цьому Гоголь визначив для себе таку: "Этот народ бесцветный, как Петербург" [3, с. 344].

Гоголь був передусім творчою особистістю і бачив, якими різниці за світобаченням, моральними якостями, рівнем духовної зрілості були жителі тогочасної царської Росії, і це не могло не хвилювати автора. Він на собі відчув цей розкол народного духу, який не сприяв розвитку істинного мистецтва і творчих сил. Далекоглядний митець розумів, що об'єднання в суспільстві, де умовний Чичиков, Ноздрьов та Манілов вирішують долі тисяч живих "мертвих душ", можливе лише через шлях самоусвідомлення їх як громадян, які люблять свій народ і розуміють його.

Історичні ідеї М. Гоголя висвітлені, зокрема, у його працях "Про малоросійські пісні", "Погляд на утворення Малоросії". Найбільш стійкий інтерес М. Гоголя викликала доба Козаччини, і його здобуті знання лягли не тільки в основу повісті "Тарас Бульба", а й історич-

ного нарису "Розмисли Мазепи" та незавершеного роману "Гетьман" [19, с. 18, 33, 118, 126, 128].

До своїх історичних розвідок Гоголь підходив більше як художник та есеїст, їх можна віднести до поетичної історії, цікавої глибоким поетичним проникненням у характер і дух епохи [10, с. 147]. Починаючи писати історію України, письменник у листі 1834 р. до М. Погодіна зазначав наступне: "Малороссийская история моя чрезвычайно бешена; да иначе впрочем и быть ей нельзя. Мне попрекают, что слог в ней уж слишком горит, не исторически жгуч и жив; но что за история, если она скучна!" [11, с. 25]. Оце відчуття молодого Гоголя дивним чином збігається з думками про українську історію В. Винниченка.

Український дослідник І. Каманін зазначав, що недостатня обізнаність Гоголя з архівним матеріалом особливо заважала у змалюванні долі української жінки XVI–XVIII ст.: "... в указанные века положение женщины не было ни таким зависимым в браке, ни сама женщина не была так далека от интересов общественных как в XIX в." І. Каманін посилається на архівні розшуки О. Левицького й О. Фотинського та свої власні. В актах доби Хмельницького, що їх зібрав І. Каманін, "встречаются более десятка имен женщин, то участвующих в рядах воюющих, то предводительствующих отрядами крестьян; среди этих имен нет ни одного шляхетского; все эти воинствующие женщины-крестьянки. Можно думать, что Гоголю не были известны и народные песни о девушках-казаках. Иначе он не изобразил бы только нежную мать, преданную и любящую жену, всецело уходящую в заботы о семье и хозяйстве" [9, с. 123; 11, с. 26].

У Гоголевих повістях з минулого України можна зустріти недоречності та анахронізми, та й у його статтях зі всесвітньої історії, зокрема "Про середні віки", "Про викладання всесвітньої історії", теж, як би висловились сучасні науковці, багато публіцистичності. Ще під час навчання в гімназії Гоголь отримав таку рецензію від свого вчителя на свою шкільну працю про слов'ян: "Не соблюдена хронология и происшествия показаны в превратном порядке" [11, с. 25–26].

Проте планам М. Гоголя не судилося здійснитися. Навіть доставши рекомендаційні листи від О. Пушкіна й В. Жуковського до куратора Київського університету Брадке, отримавши підтримку від самого міністра Уварова, письменник не отримав обіцяної посади в університеті [10, с. 53].

Загалом молодому Гоголю заважали невпевненість у власних силах і відсутність системності у його дослідницькій діяльності на ниві історії рідного народу, що підтверджує факт про незавершений історичний роман "Гетьман". Якщо "Записки про Давню Русь" М. Карамзіна не надавалися до друку, то як же міг молодий Гоголь писати історію України в багатьох томах? Його наміри працювати на ниві історії були безперспективними [10, с. 153]. Адже М. Гоголь передусім відчував себе занадто молодим дослідником для такої ґрунтовної праці, особливо на фоні М. Карамзіна, В. Рубана та ін.

Як наслідок, автор втратив інтерес до історії, так і не написавши заплановану працю, яка могла б прискорити розвиток історичної та етнографічної науки в Україні. Як історик літератури, С. Єфремов, аналізуючи ставлення Гоголя до ідеї українського національного відродження, зазначив, що талановиті твори Гоголя з українського життя, хоча й були написані чужою мовою, хоча й не виявляли доброго знання українського життя, все-таки викликали інтерес до України, дарма, що то була Україна зовсім не та, яка існувала насправді [13, с. 4, 22].

Так чи інакше, але ця ситуація боляче вдарила по амбіціях письменника, що радикально змінило його погляди на історію: "У мене не було потягу до минулого. Предмет мій була сучасність і життя в його нинішньому побуті, можливо, тому, що розум мій завжди схильний до суттєвості й до користі більш відчутної..." [1, с. 220].

За таких умов М. Гоголь продовжує жити в Росії, хоча часто подорожує Італією, Швейцарією, Францією. Передусім, розмірковуючи над завданням письменника-творця, Гоголь робить резолюцію власних устремлінь: "Потрібно, щоб у творінні його життя зробило якийсь крок уперед і щоб він, осягнувши сучасність, ставши на рівень із добою, вмів зі свого боку віддати їй належне за своє навчання навчанням її..." [1, с. 226].

Літературному успіху М. В. Гоголя сприяли його найближчі друзі М. Прокопович та О. Данилевський, з якими він спілкувався зі студентських лав до кінця життя. Дослідниця О. Супронюк зазначає, що викладач словесності М. Прокопович позитивно впливав на Гоголя та сприяв реалізації багатьох творчих планів письменника [5, с. 149]. Зокрема, він редагував та допомагав у видавництві його творів у той час, коли Гоголь перебував у Римі.

М. Гоголь мав первинне почуття обов'язку щодо розкриття свого призначення і спонукав до цього своїх найближчих друзів. Митець не міг залишатися осторонь, бачачи, як згасають їх

літературні таланти, і тому вдавався до повчань та настанов. Лист М. Гоголя до О. Данилевського підтверджує цей факт: "Візьмись за що-небудь – пиши! Хоча б через любов до мене, якщо не хочеш через любов до себе..." [5, с. 58].

Він постійно прагнув до самовдосконалення. Цікавим є факт, що після написання багатьох збірок творів, таких як "Вечори на хуторі біля Диканьки" (дві книги – 1831 та 1832 рр.), "Арабески" (1835), "Миргород" (1835), "Ревізор" (1836), першого тому "Мертвих душ" (1841), у листі до В. Жуковського з Неаполя у січні 1848 р. він пише, неначе учень, який досягнув сократівського розуміння і стає на шлях всеохопного навчання: "На кожному кроці я відчував, що мені багато чого не вистачає, що я не вмю ще ні зав'язувати, ні розв'язувати події і що мені треба навчитися побудові великих творів у великих майстрів. Я взявся за них, починаючи з нашого люб'язного Гомера" [1, с. 198].

Зрілий митець хотів опанувати методологію створення воістину геніального твору, яким мав стати другий том "Мертвих душ". Автор настільки сконцентрувався на цій ідеї, для неї він зібрав стільки власних спостережень російської душі, стільки переосмислив, що чим частіше вдавався до глибокого самоаналізу, детально по-філософськи описував поставлені перед собою завдання, і відчував невимовну тугу, коли творче натхнення так і не приходило.

До цього часу Гоголь ще не відкритий як мислитель. Хоча він порушував питання про актуальні в той час соціальні проблеми імперії і ставив перед собою більш глобальну мету – пізнати душу сучасної людини, до нього "ні Карамзін, ні Жуковський, ні Пушкін не взяли це за ціль свого мистецтва" [17, с. 113].

Передусім Гоголь намагався пізнати власну душу, яка постійно була амбівалентною. У праці С. Єфремова знаходимо влучний опис української і російської душ автора: "Одна – молода, свіжа, овіяна чарівними споминами й поетичними мріями про далекий, милий серцеві рідний край; друга – стареча, холодна, сувора, зі службовими замірами, з тим надмірним звеличенням офіційної державності, що теж рано прокидається у Гоголя" [13, с. 8]. Письменник і гоголезнавець Є. Сверстюк вбачав причину такого дисонансу у тому, що "... Гоголь пристрасно любив Україну і все життя намагався полюбити Росію..." [10, с. 60].

У спадок своїм нащадкам він залишив ключ до розуміння його власної душі – "Авторську сповідь", яка співзвучна зі "Сповіддю" Ж.-Ж. Руссо. Обидва автори наголошували на важливості моральних принципів та вважали народ найбільшою цінністю держави.

Спостерігаємо постійну еволюцію життєвих поглядів митця. М. Гоголь як філософ у листуванні часто порушує проблему самопізнання людиною власних талантів через мистецтво. Письменник вірив, що його твори здатні примирити всі нечестиві поривання людської душі. Тому й схвилювався вразливий митець після виходу у світ першого тому "Мертвих душ", які мали революційні настрої. Італійський лікар Л. Чезаре так описував внутрішній стан автора: "Він навіть здійснив подорож до Єрусалиму і повернувся звідти значно спокійнішим, але в той час в Європі спалахнула революція 1848 р. – і докори сумління відновилися у Гоголя з новою силою. Його почали мучити уявлення про те, що у світі запанує нігілізм, який матиме намір знищити суспільство, релігію і сім'ю..." [2].

Гоголь завжди прагнув удосконалювати свою душу добрими справами, він не відступався від принципів, які ніби моральна декларація висловлені у його листах та творах, а саме: споглядати свою душу, очистити її від ненависті, сорому, огранювати власний характер любов'ю, як це робив Творець, та твердим вольовим зусиллям прямувати до означеної мети.

Сказане ним підтверджується реальними фактами. У "Вибраних місцях із листування з друзями" Гоголь дає пораду, призначену передусім для жінок, поділити всі свої фінансові видатки на сім частин, сьома – на церкву і на бідних. Автор пояснює механізм дії такого поділу: "Якби навіть ви були свідком картини нещастя, що крає серце, ... не смійте і тоді торкатися до інших куп, але їдьте по всьому місту, по всіх ваших знайомих і намагайтесь схилити їх до жалості... будьте готові навіть на приниження себе, ... щоб ви через це привчалися обрізувати себе у витратах..." [1, с. 124].

У житті так і вчинив письменник, дізнавшись про скруту художника Шаповалова: у Римі організував свій публічний виступ і читав "Ревізора". Присутні італійські аристократи виступом були незадоволені. Як наслідок, Гоголь пережив миті сорому, але це дало змогу зібрати 500 рублів [3, с. 160–161].

Отже, письменник постає перед читачем у багатьох іпостасях. За своєю природною схильністю душі і розуму М. Гоголь був дослідником, про що свідчить наповнення його творів етнографічним, історичним, філософським, психологічним змістом. Проте найбільшим авторським дослідженням Гоголя стало дослідження власної душі. Він ще з дитинства горів живим запалом зробити велику справу чи то на державній службі, чи з письменницьким пером, чи як лектор інституту, а головними його багатствами були ідеї.

Гоголь бачив, чого не вистачає тогочасному суспільству для його реформування та духовного поступу, і намагався заповнити цю порожнечу, беручись за різноманітні напрямки у творчій і науковій сфері.

Особливої уваги заслуговують історичні розвідки автора. Зважаючи на характер та зміст наукових праць М. Гоголя, можна зробити висновок, що він бачив історію у динаміці її поступу, акцентував увагу на основних подіях та особистостях, надавав пріоритетного значення фольклору, зокрема пісням, які слугували головним джерелом у відтворенні історичного процесу.

Література

1. Гоголь Микола. Зібрання творів : у 7 т. : до 200-ліття від дня народження / М. Гоголь. – К. : Наукова думка, 2010.
Т. 6. Духовна проза / упоряд. П. В. Михед. – К., 2010. – 349 с.
2. Чезаре Л. Геніальность и помешательство [Електронний ресурс]. – Минск : ООО "Попурри", 2000. – Режим доступу: <http://lib.misto.kiev.ua/DPEOPLE/LOMBROZO/genialn.txt>. – Назва з екрана.
3. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений / Н. В. Гоголь. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1940.
Т. 10: – Письма 1820–1835. – 1940. – 538 с.
4. Супронюк О. Литературная среда раннего Гоголя / О. Супронюк. – К. : Академперіодика, 2009. – 178 с.
5. Супронюк О. Н. В. Гоголь и его окружение в Нежинской гимназии : библиографический словарь / О. Супронюк. – К. : Академперіодика, 2009. – 252 с.
6. Стронецкий О. Гоголь. Дослідження стилю, філософії, методів та розвитку персонажів / О. Стронецкий. – Кліфтон : Компютопринт Корпорація, Н. Дж., 2007. – 208 с.
7. Томенко М. Український романтик Микола Гоголь / М. Томенко. – К. : Генеза, 2009. – 120 с.
8. Попович М. Микола Гоголь : роман-есе / М. Попович. – К. : Видавництво ЦК ЛКСМУ "Молодь", 1989. – 208 с.
9. Каманин И. Научные и литературные произведения Гоголя по истории Малороссии / И. Каманин. – К. : Типогр. М. М. Фиха, 1902.
10. Сверстюк Є. Гоголь і українська ніч : есеї / Є. Сверстюк. – Вид. друге, виправл. – К. : ТОВ "Видавництво "Клію", 2013. – 328 с. : іл.
11. Филипович П. Українська стихія в творчості Гоголя / П. Филипович. – Вінніпег, 1952. – 31 с.
12. Кулікова Л. Проект антропологічно зорієнтованої історії. Історико-педагогічна спадщина М. В. Гоголя / Л. Кулікова // Вісник НАН України. – 2002. – № 9. – С. 49–54.

13. Єфремов С. Між двома душами. Микола Гоголь / С. Єфремов. – К. : Видавництво "ВІК", 1909. – 31 с.
14. Задорожна Л. Критичні спостереження П. Куліша над українським національним характером. Митець в оцінці характеру народу / Л. Задорожна // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – 2010. – № 21. – С. 8–15.
15. Чухліб Т. "Історія України" або "Історія українського козацтва" авторства Миколи Гоголя [Електронний ресурс] / Т. Чухліб. – Режим доступу: <http://www.hetman.tv/nomera/2012/2012-4-45/gogol.html>. – Назва з екрана.
16. Булига О. "Справи давнини нашої..." Микола Гоголь – історик України [Електронний ресурс] / О. Булига // День. – 2010. – 25 червня. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/ukrayina-incognita/spravi-davnini-nashoyi>. – Назва з екрана.
17. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К., 1992. – 230 с.
18. Михед П. Пізній Гоголь і бароко: українсько-російський контекст : монографія / П. Михед. – Ніжин, 2002. – 206 с.
19. Гоголь М. Зібрання творів : у 7 т. : до 200-ліття від дня народження. / упоряд. П. Михед. – Київ : Наукова думка, 2012.
- Т. 7. Історична проза. Статті. Матеріали. – 2012. – 375 с.
20. Голубенко П. Між двох стихій / П. Голубенко // Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К., 1993. – С. 224–327.
21. Барабаш Ю. Гоголь: анти- і постколоніальне прочитання: з досвіду сучасної української гоголіани / Ю. Барабаш // Кур'єр Кривбасу. – 2002. – № 153. – С. 142–167.
22. Грабович Г. Гоголь і міф України / Г. Грабович // Сучасність. – 1994. – № 9 (401). – С. 77–96.
23. Маланюк Є. Гоголь – Гоґоль / Є. Маланюк // Маланюк Євген. Книга спостережень : статті про літературу. – К., 1997. – С. 374–389.
24. Литвинська С. М. Гоголь як український етнограф та етнопсихолог / С. Литвинська, Т. Чухліб // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. – К., 2010. – С. 247–258.
25. Ятищук О. Використання етнографічних матеріалів у творчості М. Гоголя [Електронний ресурс] / О. Ятищук // Філологічні науки. – 2014. – Вип. 16. – С. 35–43. – Режим доступу до ресурсу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Fil_Nauk_2014_16_8.pdf. – Назва з екрана.
26. Супрун А. Філософські погляди М. В. Гоголя в контексті українського романтизму : дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.05 / Супрун Аліна Григорівна ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 168 арк.
27. Бояновська Едита М. Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом / Едита М. Бояновська ; пер. з англ. А. Бондар. – К. : Темпора, 2013. – 608 с.

УДК 821.161.2.09(092):17

П. М. Чернега

Етичні ідеї у творчості Миколи Гоголя

У статті розглядаються гуманістичні, моральні ідеї у творчості геніального українсько-російського письменника й мислителя Миколи Гоголя, який один із перших у російській і європейській літературі поставив проблему людини, пошук шляхів подолання винятково раціоналістичного пояснення сутності людської особистості, сенсу її буття.

Аналізується драматичний досвід митця духовних пошуків шляхів самовдосконалення, стану внутрішнього провітлення, наповнення людського життя справедливістю, співчуттям, добротою, любов'ю, самопожертвуванням й іншими моральними чеснотами, що приведуть суспільство до духовного одужання, до прекрасного.
Ключові слова: Микола Гоголь, етичні ідеї, духовність, реформування, мораль, гуманізм.

В статье рассматриваются гуманистические, моральные идеи в творчестве гениального украинского-российского писателя и мыслителя Николая Гоголя, который один из первых в российской и европейской литературе поставил проблему человека, поиск путей преодоления исключительно рационалистического объяснения сущности человеческой личности, смысла его бытия.

Анализируется драматический опыт художника духовных поисков путей самосовершенствования, состояния внутреннего просветления, наполнения человеческой жизни справедливостью, состраданием, добротой, любовью, самопожертвованием и другими нравственными добродетелями, которые приведут общество к духовному выздоровлению, к прекрасному.

Ключевые слова: Николай Гоголь, этические идеи, духовность, реформирование, мораль, гуманизм.

Considered humanistic, moral ideas in the works of the brilliant Ukrainian-Russian writer and thinker Nikolai Gogol, which is one of the first in Russian and European literature posed the problem of human search for solutions to extremely rational explanation of the essence of the human person, the meaning of its existence.

Analyzes the dramatic experience of the artist's search for ways of spiritual self-improvement, the internal state of enlightenment, filling human life justice, compassion, kindness, charity, sacrifice and other moral virtues that society will lead to spiritual recovery, the beautiful.

Key words: Nikolai Gogol, ethical ideas, spirituality, reform, morality, humanism.

У XIX ст. українська проблема поступово перестала бути справою політичною, її окутує "ніч бездержавності", проте козацький дух, прагнення до волі продовжували жити, переважно в закріпаченого селянства і залишків козацтва та в окремих представниках національної інтелігенції, духовенства й шляхти, яскравими представниками якої були Т. Шевченко і М. Гоголь [11, с. 66–67].

У задушливій атмосфері колоніального гноблення, тотального пограбування економіки і нищення української культури з боку Російської імперії їх життя і творчість визначили шлях боротьби нашого народу за відродження державності й національного духу, збереження національної ідентичності.

Геніальний українсько-російський письменник М. Гоголь виріс і творив у добу, коли Україна була позбавлена державно-політичної автономії і перетворена на провінцію, безправну колонію Російської імперії.

Гоголь був наділений особливим художнім баченням життя, загостреним сприйняттям і здатністю проникнення у світ глибинних людських переживань. Життєві знання М. Гоголя про людську психіку й поведінку набувалися ще в дитинстві, коли у нього проявилася пристрасть спостерігати за людьми, виявляти й запам'ятовувати їх непомітні для інших риси характеру й загалом душевний стан. У листі до невідомого адресата М. Гоголь пише, що за оцінкою О. Пушкіна "... еще не у одного писателя не было этого дара выставлять так ярко пошлость жизни, уметь очертить в такой силе пошлость прошлого человека...". Саме багатостороння природа таланту українського генія розкрила соціальні й політичні хвороби Росії показала "... потрясающие картины торжествующего зла и страждущей невинности" [7, с. 120].

У процесі навчання в Ніжинській гімназії і перебуванні в Петербурзі, Москві та Європі він набув досить драматичного досвіду духовних пошуків шляхів самовдосконалення, стану внутрішнього просвітлення.

Гоголь, на відміну від російської інтелігенції, мислення якої мало "схильність до тоталітарних учень і тоталітарних світоглядів" [1, с. 93], яка намагалася раціоналістичним способом пояснити людину й світ, тяжів до релігійної свідомості, що, на його думку, мала подолати крайнощі раціоналізму та відродити духовність, а з нею втілити в життя принципи свободи, рівності, братерства.

Письменник віщує для Росії "страхи и ужасы", які трусували її у ХХ ст.: "Гордый ум девятнадцатого века истребил..." добродушність,

братські стосунки між людьми, а... "дьявол выступил уже без маски в мир" [7, с. 267–268].

Висловлюючись проти абсолютизації раціонального начала у поясненні проблем суспільно-політичного життя в Російській імперії, він закликає наповнити людське життя справедливістю "Божеской, а не человеческой", співчуттям, добротою, любов'ю, самопожертвуванням іншими моральними чеснотами, що приведуть суспільство до духовного одужання, до прекрасного.

Творчість М. Гоголя пронизує ідея боротьби особистості проти панування й ідеалізації раціонального в житті людини і суспільства, морального і духовного спустошення: "Бог дал мне, – стверджує письменник, – многостороннюю природу. Он поселил мне также в душу ...несколько хороших свойств; но лучшее из них ... желание быть лучшим", а також прагнення наповнити людські серця добром і правдою, витіснивши з них бездуховність, брехливість, підлість, негідність [7, с. 120–121].

Царизм і підпорядкована йому цілковито російська православна церква, яка стала вагомим чинником загарбницької політики Росії, спрямували всю силу державного апарату й релігії на завоювання й нищення душі української нації, її ідентичності, на повну духовну й загалом культурну асиміляцію. Гоголь, як і тисячі діячів української культури, протягом XVII–XVIII ст., у першій половині XIX ст. став провідним "... носієм українського впливу на російську культуру ..." і продовжив українську культурну експансію [9, с. 246–247]. Він привніс у російську літературу український світогляд, стихію й демократизм козацького духу, мораль, гуманістичні традиції і звичаї громадського і культурного побуту нашого народу.

Гоголь, перебуваючи у нестерпному природному й духовному кліматі Петербурга, як носій і представник української духовності, пише "Вечори на хуторі біля Диканьки" й "Тараса Бульбу", де на протигагу казенного чиновницько-бюрократичного, бездуховного життя столиці імперії змальовує природу України, духовну і моральну красу свого талановитого, хазяйновитого волелюбного народу, який протягом багатьох століть вів героїчну боротьбу за волю, його культуру, наповнену демократичним змістом і характером. Шляхетність і доброзичливість, працьовитість, любов до життя простих людей він протиставив дурості, невігластву, облудництву й бездуховності поміщиків, сільських старост і духовенства, жорстокої російській реальності.

Багатовіковий конфлікт української і російської культур, несприйняття М. Гоголем суспільно-політичного життя, рабовласницької

кріпосної імперії, де панували страх і бездуховність, спонукали його до спроби духовного реформування Росії, тобто продовжити, як і його етнічні попередники, її українізацію, але тепер моральну, одухотворення жорсткої цинічної влади, до боротьби з нікчемністю, "непристойністю", що панували в суспільному житті. Письменник усвідомлював, що спрямувати російське суспільство до прекрасного можливо через зображення всієї глибини його мерзенності [9, с. 291].

Гоголь, захопившись проблемою пізнання людини і її морального удосконалення у першій половині XIX ст., коли ідеї соціалістів Західної Європи, "... о счастии человечества сделались почти любимыми мыслями всех; когда обнять все человечество, как братьев, сделалось любимой мечтой молодого человека; когда многие только и грезят о том, как преобразовать все человечество, как возвысить внутреннее достоинство человека..." глибоко усвідомлював, що всі ці християнські пориви лише у мріях, а не у реальних справах. "... И если в самом деле придется ему обнять в этот день своего брата, как брата – он его не обнимет. Все человечество готов он обнять, как брата, а брата не обнимет" [7, с. 263–264].

Основні етичні ідеї створення "храму душі" митець висловив у "Вибраних місцях з переписки з друзями", а також у багатопланових драматичних творах, де перш за все закликає читачів звертати увагу на духовний світ своїх героїв, на наповнення його моральними цінностями, серед яких найважливішими є віра, співчуття і любов.

Гоголь, взявши з "Нового Заповіту" головну ідею – ідею любові, був переконаний, що саме вона виведе російське суспільство зі стану "страху і підлабузництва", "честолюбства", які паралізують думку та "породжують лише цвинтарне мовчання", "панують над життям" й цілковито знищують свободу й незалежність людини від жорстокості необмеженого царського деспотизму, що так реалістично описав французький маркіз Астольф де Кюстін у своїй книзі "Росія 1839 року", зміст якої письменник знав. Француз, заглянувши в душу росіян, лишив нам і всьому світу грізну пересторогу: "Вдається, що тінь смерті ширяє над цією частиною земної кулі" [10, с. 49–52, 51–59].

Натомість, показавши у "Мертвих душах", "Ревізорі", "Шинелі" та інших творах омертвіння людських душ, бездуховність, що стали основою і наслідком рабовласницької системи життя в імперії, письменник не бачив перспективи і з сумом заявляє: "Ничего не видно, видны какие-то свиные рыла вместо лиц, а больше ничего..."

Душа хочет любить одно прекрасное, а бедные люди так несовершенны и так в них мало прекрасного". Митець закликає людей йти у світ й наповнювати свої душі любов'ю до тих, хто їх оточує, надавати їм душевну допомогу, яка приведе їх до любові й самого Бога [7, с. 129].

Гоголь зі своїм "прекрасным сердцем", за висловом Л. Толстого, усією творчістю закликає поважати й цінувати людину, її гідність, наповнювати людські душі "истинно христианской любовью": "Боже, дай полюбить еще больше людей. Дай собрать в памяти своей все лучшее в них, припомнить ближе всех ближних и, вдохновившись силой любви, быть в силах изобразить. О, пусть же сама любовь будет мне вдохновением" [2, с. 21].

Проте безутішні наслідки мала надія М. Гоголя на релігійність росіян, їх віру у Бога: "Без любви к Богу никому не спастись, а любви к Богу у вас нет... Боже! Пусто и страшно становится в твоём мире!" [7, с. 128; 3, с. 417–418].

Залякування Гоголем росіян Страхом Господнім також не мало успіхів у їх духовному відродженні. Їх і не могло бути, стверджує його французький сучасник А. де Кюстін: У державі, де "... церква відмовляється від свободи, вона втрачає моральну добродійність, як рабіня, вона породжує рабство". У Росії, – продовжує автор, – "Політична віра...міцніша, як віра, релігійна єдність московської церкви є лише зовнішня..." [10, с. 51–52].

Гоголь, роздумуючи в "Авторській сповіді" над моральністю надає їй пріоритету у всіх людських діяннях: "Сила влияния нравственного выше всяких сил", – стверджує він, а будучи чесним, гідним, наділеним християнською любов'ю до людей "на всяком месте можно сделать много добра" [7, с. 307].

В імперській Росії, де від рабських кріпацьких порядків, "от общей человеческой беспечности" майже щорічно голодувало населення цілих губерній, Гоголь закликає панівні верстви до співчуття й добродійності, допомоги голодуючим. Натомість письменник звертається до тих, хто надає допомогу, щоб вони проникли в природу "русского человека" і його обставини, пояснили йому причини, зміст й "истинное значение несчастья, чтобы он видел, что оно послано ему, затем, дабы он изменил прежнее житие свое, дабы отныне он стал уже не прежний, но как бы другой человек и вещественно и нравственно" [7, с. 52–53].

Гоголь, спостерігаючи в імперії досить поширене, безвідповідальне ставлення росіян до праці, на відміну від українців, у своїх

творах й особливо "Вибраних місцях із переписки з друзями" наголошує на необхідності чесної праці кожної людини на своєму місці. "Богом повелено человеку трудом и потом, – стверджує письменник, – снискивать себе хлеб...", а невиконання своїх обов'язків руйнує особисте і державне життя, привносячи в них безглуздя і плутанину [7, с. 157].

Духовний реформатор імперії, не сприймаючи в росіян "пустую гордость и хвастовство ... русскими доблестями", проповіді імперської влади й церкви, та ідеї інтелігенції про месіянську роль Росії. У своїх творах "Мертві душі", "Ревізор", "Шинель" звертає їх увагу на те, що життя народу пронизане лакейським духом і приниженням, страхом і покорою перед владою, бездуховністю: "Лучше ли мы других народов? Никого мы не лучше, а жизнь еще неустроенней и беспорядочней всех их. "Хуже ли всех прочих" – вот что мы должны всегда говорить о себе" [7, с. 270]. Він закликає, щоб людина побачила "... свою презренность, подлое ничтожество свое и вспомнила невольно о Боге..., тому що "... нельзя иначе устремить общество или даже все поколение к прекрасному, пока не покажешь всю глубину его настоящей мерзости" [7, с. 127].

"Сколько я себя ни помню, – писав М. Гоголь, – я всегда стоял за просвещение народное, но мне казалось, что еще прежде, чем просвещение самого народа, полезней просвещение тех, которые имеют ближайшие столкновения с народом, от которых часто терпит народ". Той, хто навчав і виховує, дає поради і настанови, має стати "... прежде сам почище душой, а потом уже стараться, чтобы другие были чище" [7, с. 277, 108]. Натомість щодо просвіти основної маси населення імперії сам письменник писав: "А землепашец наш мне всегда казался нравственнее всех других и менее других нуждающимся в наставлениях писателей" [7, с. 278].

Письменник переконаний, що людину необхідно не лише навчити, наставити, чи дати освіту, а необхідно всю "... насквозь высветлить... во всех ее силах, а не в одном уме пронести всю природу ее сквозь какой-то очистительный огонь" [7, с. 111]. Такі завдання він покладає на просвітництво. Тому що "... ум идет вперед, когда идут вперед все нравственные силы в человеке, и стоит без движения и даже идет назад, когда не возвышаются нравственные силы". Письменник пророче стверджує, що люди "... образованием выгнали злобу из мира, злоба другой дорогой, с другого конца, входит в мир – дорогой ума и на крыльях журнальных листов, как всепогубляющая саранча, нападает на сердца людей повсюду" [7, с. 267].

Гоголь в усій своїй творчості приділяє значну увагу ідеї добра в людських стосунках. У відповідь на критику Ф. Булгаріним, М. Польшовим, С. Аксаковим, В. Белінським та іншими "Мертвих душ", безпідставне звинувачення його в необ'єктивному зображенні російської дійсності, незнанні Росії й мови, небажанні її народу добра М. Гоголь заявляє, чому ви не відчуваєте в собі того, що я, дивлячись на "... эти пустынные, доселе не заселенные и бесприютные пространства ..., – шахраїв і хабарників, – ... которые умеют обойти всякий указ, для которых новый указ есть только новая пожива, новое средство загромоздить большей сложностью всякое отправление дел, бросить новое бревно под ноги человеку!.. Словом – у редкого из нас доставало столько любви к добру, чтобы он решился пожертвовать из-за него и честолюбием, и самолюбием... и положил самому себе в непреманный закон – служить земле своей, а не себе, помня ежеминутно, что взял он место для счастья других, а не для своего" [7, с. 116–117]. Завершуючи авторську сповідь у "Вибраних місцях із переписки з друзями", він напише: "Я не знаю выше подвига, чем подать руку изнемогающему духом" [7, с. 314].

Вас налякала бездуховність в усьому й "ничтожество" русского человека, – заявляє письменник, а я звертаюсь до Росії: "В тебе ли не быть богатырю, когда есть место, где развернуться ему?". Проте для цього необхідні богатирські сили кожного з нас, – стверджує письменник, щоб підняти державу й життя її народу на "законную высоту" [7, с. 119–121].

Гоголь – соціальний письменник, художник-реаліст, натураліст, філософ у мистецтві, мовою якого людина пізнає себе й все людство. Він створив галерею людських образів і розкрив такі риси характеру, як патріотизм, безмежну відвагу, батьківську й синівську любов, жадібність, жорстокість, хвастливість, чи ницість, бездуховність, шахрайство, які хвилювали і продовжують хвилювати й захоплювати читача.

Захоплений ідеєю морального перевтілення людини він був занурений у сферу пізнання людини і людства. Письменник вірив, що створені ним портрети героїв творів наведуть жах на людей, сприятимуть їх очищенню, духовному відродженню, змінять їх на краще.

Гоголь, народжений в Україні і сформований як особистість в українському демократичному родинно-побутовому й національно-культурному середовищі, через усе життя проніс народну самосвідомість, етнічну ментальність, українську національну ідентичність, традиції і звичаї свого народу й культуру. Він один із перших з

могутньою силою вдихнув у душі російського і світового читача любов до України, до українців, їх героїчної і героїко-трагедійної історії, розкішної землі й природи.

Геніальний письменник, як представник українського світогляду й ментальності, вихований на багатих національних демократичних педагогічних і загалом гуманістичних традиціях, фольклорі рідного народу, не зміг реформувати російське суспільство й особливо православну церкву. Його етичні й естетичні ідеї, сформовані українськими письменниками, філософами і релігійними діячами, а також європейським Просвітництвом і Гуманізмом були чужі для них.

Вони залишаються чужими і для теперішньої Росії. Тому страшною пересторогою наповнені останні слова геніального українця до росіян: "Будьте не мертвые, а живые души. Нет другой двери, кроме указанной Иисусом Христом, и всяк прелезай иначе есть тать и разбойник" [7, с. 380].

Література

1. Бердяев Н. Русская идея / Н. Бердяев // Вопросы философии. – 1990. – № 1.
2. "Боже дай полюбить еще больше людей". Фрагменты из писем, заметок на религиозно-нравственные темы и малоизвестные молитвы Н. В. Гоголя открывают дух великого художника слова // Наука и религия. – 2009. – № 3.
3. Вінок М. В. Гоголю. Гоголь і час / М. Вінок. – Харків, 1989.
4. Гоголь Н. В. Собрание сочинений : в 7 т. / Н. В. Гоголь. – М., 1967. – Т. 6. – 1967.
5. Гоголь Н. В. Вечера на хуторе близ Диканьки. Повести изданные пасечником Рудым Паньком / Н. В. Гоголь. – Минск, 1974.
6. Гоголь Н. В. в русской критике и воспоминаниях современников. – Москва-Ленинград, 1951.
7. Гоголь Н. В. Выбранные места из переписки с друзьями. – М., 1990.
8. Гоголь Н. В. : духовное прозрение жизни и творчества (к 200-летию со дня рождения). – Полтава, 2010.
9. Голубенко Петро. Україна і Росія у світлі культурних взаємин / П. Голубенко. – К., 1993.
10. Кюстін Астольф де. Правда про Росію / Астольф де Кюстін ; пер. з фр. – К., 2009.
11. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Є. Маланюк. – К., 1992.
12. Самойленко Г. В. Николай Гоголь и Нежин / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2008.
13. Томенко Микола. Український романтик Микола Гоголь / М. Томенко. – К., 2009.

УДК 39(477)(092)

В. І. Луцай

Етнографічна спадщина українського народу у творчості Миколи Гоголя

У статті здійснюється аналіз місця та ролі етнографічної спадщини українського народу у творчості Миколи Гоголя. Прослідковується становлення письменника під впливом носіїв української етнічної культури, під виховним впливом батьків та діда й баби, української літератури.

Ключові слова: Микола Гоголь, українськість, українська етнографічна спадщина, українська етнічна культура, народний побут, звичаї, традиції, фольклор.

В статье проводится анализ места и роли этнографического наследия украинского народа в творчестве Николая Гоголя. Прослеживается становление писателя под влиянием носителей украинской этнической культуры, под влиянием воспитания родителей и деда и бабы, украинской литературы.

Ключевые слова: Николай Гоголь, украинскость, украинское этнографическое наследие, украинская этническая культура, народный быт, обычаи, традиции, фольклор.

The article is an analysis of the place and role of ethnographic heritage of the Ukrainian people in the work of Mikola Gogol. Becoming traced writer, living in the Ukrainian carriers environment ethnic culture in nurturing parents and grandfather and grandmother, was an expert on Ukrainian folk life, customs and traditions and folklore. Mikola Gogol serves as a writer, based on ethnographic material in his work, successfully using it in response to the need of society in the "easy" to understand and entertaining literature.

Key words: Nikolai Gogol, being Ukrainian, Ukrainian ethnographic heritage, ethnic Ukrainian culture, folk life, customs, traditions, folklore.

Творчість Миколи Гоголя насичена етнографічною спадщиною українського народу. Охопити етнографічний матеріал, що є в творах письменника, надзвичайно складно. Це потребує глибокого комплексного дослідження проблеми, що неможливо реалізувати у форматі окремої статті. Автор лише намагається прослідкувати, як матеріальна і духовна культура українського народу, побут,

фольклор тощо позначилася на творчості М. Гоголя, і проаналізувати місце та роль етнографічної спадщини українського народу у творчості видатного сина українського народу, типово, на імперський манер, привласненої росіянами.

Проблема української етнографічної спадщини у творчості Миколи Гоголя досліджується понад століття. Дослідженню усіх аспектів, пов'язаних з Миколою Гоголем і його творчістю, присвячено тисячі наукових публікацій. Про це яскраво свідчить такий потужний напрям культурно-інтелектуальної традиції вивчення творчості, біографії, оточення, внутрішнього світу М. Гоголя, як гоголезнавство чи гоголіана. Для дорадянської, радянської та російської історіографії характерно переважно привласнення, чи монополізація, росіянами творчості М. Гоголя, або ж обстоюється теза "двоїстості" М. Гоголя і його творчості. Українська і зарубіжна, в основному діаспорна, історіографія відстоює українськість письменника. Починаючи з П. Куліша [10; 19], який першим почав досліджувати М. Гоголя, заклавши підвалини українського гоголезнавства, М. Грушевського [7], який заперечує саму можливість витіснення М. Гоголя "з історії українського національного руху, розвою української свідомості", Є. Маланюка [13], який віднаходив національне у творчості письменника і багатьох інших, і закінчуючи сучасними гоголезнавцями [17; 18; 20; 1; 2; 3; 8; 9], зокрема, й ніжинський осередок українського гоголезнавства. Так чи інакше, але не знайдеться жодного неупередженого дослідника творчості М. Гоголя, який би не визнавав впливу етнографічної спадщини українського народу на його творчість.

Дослідження біографії і творчої спадщини М. Гоголя звертають увагу на факт зацікавлення з юнацьких років українським народним побутом, звичаями й традиціями, фольклором. Проживаючи в середовищі носіїв української етнічної культури, контактуючи у повсякденному житті з селянами, він мимоволі вбирав колорит рідної традиційно-побутової культури, багатство народно-поетичної і пісенної творчості, вчився розуміти душу свого народу. Значну роль у формуванні поглядів майбутнього письменника відіграла його матір, Марія Іванівна, яка, виховуючи дітей, розповідала їм безліч казок, народних переказів, легенд. Великий вплив на становлення Гоголя відігравав і його батько, Василь Афанасійович, який писав комедії, що невдовзі розігрувались у домашньому театрі в домі їх багатого сусіда і далекого родича магната Д. Трощинського. Мистецтво оповідати, світогляд, творчі нахили і здібності Микола Гоголь успадкував не лише від своїх батьків, а й від баби і діда. У своїх спогадах він

пише: "Дед мой имел удивительное искусство рассказывать. Бывало час, два стоишь перед ним, глаз не сводишь, словно прирос к одному месту: так были занимательны его речи..." [15, с. 5]. Бабуся Миколи Васильовича, Тетяна Семенівна, розповідала внукові про запорізьку старовину, знала багато легенд і переказів про козаків. А ще вона співала козацькі пісні, розповідала захоплюючі історії про русалок, відьом та інші чудеса. Вона вчила хлопчика розбиратися в лікарських травах, якими так пахло в будиночку бабусі, вишивати гарусом, в'язати, а головне – малювати [16, с. 59].

Становленню майбутнього знавця української етнографічної спадщини також сприяла можливість ознайомитись з першими етнографічними виданнями, літературою з історії України у бібліотеці вже згадуваного нами вище магната Д. Трощинського.

Любов до рідного краю, в якому він народився і виріс, залишилася в душі письменника на все життя. Під час навчання у Ніжинській гімназії, листуючись з батьками, він писав: "Вижу все милое сердцу, – вижу вас, милую родину, вижу тихий Псел..." [11, с. 4].

Ніжинський період життя М. Гоголя особливо вплинув на становлення письменника. Саме, навчаючись в Ніжині, він починає збирати український фольклор, зокрема пісні, прислів'я, приказки, обряди, відомості про українську народну їжу тощо, і записувати зібране до рукописної книги під авторською назвою "Книга всякой всячины, или Подручная энциклопедия", що й досі зберігається у Великосорочинському музеї Гоголя. Пізніше, вже в Петербурзі, М. Гоголь записує туди й відомості про український національний костюм, українське весілля, народні ігри та різні повір'я, зокрема, про русалок, цвіт папороті на Івана Купала, купальні пісні та обряди й ін. Майже всі етнографічні матеріали, що були записані у "Книзі всякої всячини", були використані у художніх творах письменника.

Серйозно займатися вивченням етнографії та народної поезії М. Гоголь почав після закінчення гімназії. Переїхавши до Петербурга, він зблизився з О. Пушкіним, який мав значний вплив на розвиток літературного таланту письменника. Таке зближення аж ніяк не випадкове, адже сам О. Пушкін формувався під впливом народних казок, що йому переповідала його няня Арина Родіонівна. Подібного впливу з самого раннього дитинства зазнав і М. Гоголь і, вже проживаючи в Петербурзі, продовжував цікавитися етнографічною та фольклористичною спадщиною свого народу. Так, у листуванні до матері він просив її поновити у пам'яті потрібну для реалізації творчого задуму інформацію. В одному із листів до неї із Петербурга він

писав: "Вы имеете тонкий, наблюдательный ум, вы знаете обычаи и нравы малороссиян наших, и потому, я знаю, вы не откажетесь сообщить мне их в нашей переписке. В следующем письме ожидаю от Вас описания полного наряда сельского дьячка, от верхнего платья до самых сапогов, с поименованием, как все это называлось в самых закоренелых, самых древних, самых наименее переменявшихся малороссиян, – равным образом названия платья, носимого нашими крестьянскими девками до последней ленты, также нынешними замужними и мужиками... Еще – обстоятельное описание свадьбы, не упуская наималейших подробностей... Еще несколько слов о колядках, о Иване Купале, о русалках. Если есть кроме того какие-либо духи или домовые, то о них подробнее, с их названиями и делами. Множество носится между простым народом поверий, странных сказаний, преданий, разных анекдотов... Все это будет для меня чрезвычайно занимательно" [15, с. 5].

Весь досвід періоду дитинства і юності, доповнений спогадами матері, згодом оживе у ранніх повістях Гоголя до найменших подробиць. Окремі колоритні назви одягу, традицій, обрядових дійств та інших реалій він так і залишить звучати українською мовою, даючи пояснення росіянам про те, що вони насправді означають. Усе це не дає нам підстав сумніватися в українськості Миколи Гоголя. П. Филипович логічно пояснює "українську стихію" письменника фактами його біографії, особливим інтересом до України, її минушини, до українського побуту, звичаїв, а також впливом на М. Гоголя української літературної традиції від І. Котляревського і П. Гулака-Артемовського, ще й інтересом до України в російському культурному середовищі 1820–1830-х рр. Українські повісті з циклу "Диканька", на думку П. Филиповича, мали зв'язок із новою українською літературою, зокрема з етнографічно-побутовим і сентиментально-романтичним напрямом [22]. Американський дослідник-літературознавець Г. Грабович упевнений, що стрижень Гоголевої творчості визначається "його українськістю". Не можна не погодитися з висновком вченого, що "... Гоголь органічно вписується в український контекст і в історію української літератури, хоч при тім і не випикується з російської" [6]. А російський дослідник І. Мандельштам у праці "О характере гоголевского стиля" зауважив, що з лексико-синтаксичного погляду мова М. Гоголя була українською і письменник часто-густо вдавався до перекладу [14]. Отже, не випадково російські читачі і критики дивувалися стилю письменника. Це свідчить, що письменник думав українською мовою і пишучи російською мовою, перекладав думки на російську.

Інтерес до народу і його долі, культури і побуту змушує М. Гоголя серйозно поставитися до всіх матеріалів, що характеризували народне життя. Період найбільшого творчого піднесення збігається в нього з посиленням інтересу до етнографії та народної поезії. В середині 30-х рр. М. Гоголь зібрав значну кількість пісенного матеріалу. У листі до М. Максимовича у 1834 р. він писав, що ним зібрано до ста незнайомих і близько тисячі знайомих вченому пісень [5, с. 297]. До першої половини 30-х рр. XIX ст. належить більшість зібраних М. Гоголем етнографічних матеріалів, а також статті, замальовки, розповіді очевидців про обряди, звичаї та народний побут. Очевидно, етнографічна і збирацька діяльність М. Гоголя мала якщо не любительський, то напівпрофесійний характер, що аж ніяк не применшує його внеску в розвиток української етнографії. При цьому слід брати до уваги стан етнографічної науки в першій третині XIX ст., яка власне перебувала на шляху становлення і для якої тоді характерною була надмірна описовість [21, с. 24–26].

І коли у 1831–1832 рр. світ побачив твір "Вечера на хуторі близ Диканьки", задуманий М. Гоголем як народні оповідання, що мали розкрити особливості життя українського селянства, читачі були у захопленні і під враженням від оригінальності, життєрадісності, реалістичного зображення життя українських селян та козаків. Твір став своєрідним, хоч і дещо описовим та поверхневим, етнографічним нарисом, що містив відомості про матеріальну духовну культуру українського народу.

У творчості М. Гоголя етнографічні та фольклорні матеріали доволі правдиво і повною мірою передавали побут та звичаї українського народу, в них життя народу постає в усій його різноманітності. Зустрічаємо детальні описи українського народного матеріального побуту: хати, хутора, домашнього начиння, костюма, їжі, а також родинних та громадських відносин, чимало звичаїв, обрядів, пісень, казок тощо. У творах М. Гоголя постійно зустрічаються описи села і його околиць, селянського двору на Полтавщині: "... серые стога сена и золотые снопы хлеба станом располагаются в поле и кочуют по его неизмеримости. Нагнувшись от тяжести плодов, широкие ветви черешен, слив, яблонь, груш..." [4, с. 43]; "... двор был уставлен весь чумацкими возами; под поветками, в яслях, в сенях..." [4, с. 105]; екстер'єру та інтер'єру українського житла: "... хата на вид как и у простых козаков, и в ней одна светлица... Вокруг стен вверху идут дубовые полки. Густо на них стоят миски, горшки для трапезы... Под стеною, внизу, дубовые гладкие вытесанные лавки.

Возле них, перед лежанкою, висит на веревках, продетых в кольцо, привинченное к потолку, люлька. Во всей светлице пол гладко убитый и смазанный глиною" [4, с. 157]; народного костюма, зокрема, повсякденного одягу й одягу запорізьких козаків: "... в белой свитке и в серой шапке решетиловских смушок" [4, с. 45]; "... носит всегда свитку черного домашнего сукна, перепоясывается шерстяным цветным поясом" [4, с. 86]; "... красные, как жар, шаровары, синий жупан, яркий цветной пояс, при боку сабля и люлька, с медной цепочкою по самые пяты" [4, с. 104].

З етнографічною точністю описує М. Гоголь народні весільні звичаї та обряди: "... вынул из сундука новую шапку из решетиловских смушек с синим верхом, которой не надевал еще ни разу с того времени, как купил ее еще в бытность в Полтаве; вынул также новый всех цветов пояс; положил все это вместе с нагайкой в платок и отправился прямо к Чубу" [4, с. 150]; "... да и заварили свадьбу: напекли шишек, нашили рушников и хусток, выкатили бочку горелки; посадили за стол молодых; разрезали коровай; брякнули в бандуры, цимбалы, сопилки, кобзы – и пошла потеха" [4, с. 74]; "... гостям поднесли варенуху с изюмом и сливами и на немалом блюде коровай. Музыканты принялись за исподку его, спеченную вместе с деньгами, и, на время притихнув, положили возле себя цимбалы, скрипки и бубны... старый есаул вынес две иконы благословить молодых" [4, с. 152–153]. Поза увагою письменника не залишається й святковий одяг дівчат та парубків на весіллі: "... дивчата, в нарядном головном уборе из желтых, синих и розовых стричек, на верх которых навязывался золотой галун, в тонких рубашках, вышитых по всему шву красным шелком и унизанных мелкими серебряными цветочками, в сафьяновых сапогах на высоких железных подковах... Как парубки, в высоких козацких шапках, в тонких суконных свитках, затянутых шитыми серебром поясами, с люльками в зубах..." [4, с. 74].

Письменник описує народну кулінарію, згадуючи такі українські страви, як гречаники, книші, паляниці, галушки, вареники: "... вот вам и приношения, Афанасий Иванович... – варенички, галушечки пшеничные, пампушечки, товченички!" [4, с. 53].

Але, незважаючи на етнографічну точність в описах М. Гоголя, етнографічні та фольклорні матеріали слугували лише розкриттю головної ідеї, створенню реалістичних образів, фону, на якому розгортались події. У своїй творчості М. Гоголь не використовував повністю сюжет окремої народної казки або легенди, а лише відби-

рав із народної творчості елементи, що були необхідні для реалізації його творчого задуму чи допомагали в характеристиці образів. У цьому контексті М. Гоголь виступає як письменник, що спирається на етнографічний матеріал у своїй творчості, вдало використовує його, реагуючи на потребу російського суспільства у "легкій" для сприйняття і захоплюючій літературі з "малоросійським колоритом".

Література

1. Барабаш Ю. Український ключ: Гоголь у літературній свідомості міжвоєнної еміграції / Ю. Барабаш // Слово і час. – 2002. – № 12. – С. 54–67.
2. Барабаш Ю. Гоголіана Дмитра Чижевського / Ю. Барабаш // Дивослово. – 2002. – № 10. – С. 2–6.
3. Барабаш Ю. Коли забуду тебе, Єрусалиме... . Гоголь і Шевченко. Порівняльно-типологічні студії / Ю. Барабаш. – Харків : Акта, 2001. – 373 с.
4. Гоголь Н. В. Избранные сочинения : в 2 т. / Н. В. Гоголь. – М. : Худ. лит., 1978.
Т. 1. – 1978. – 274 с.
5. Гоголь Н. В. Собр. соч. : в 8 т. / Н. В. Гоголь ; под общ. ред. В. Р. Щербины. – М. : Правда, 1984.
Т. 8. – 399 с.
6. Грабович Г. Гоголь і міф України / Г. Грабович // Сучасність. – 1994. – № 9. – С. 77–96.
7. Грушевський М. Ювілей Миколи Гоголя / М. Грушевський // Грушевський М. Твори : у 50 т. – Л. : Світ, 2005.
Т. 2. – 2005. – 704 с.
8. Ковальчук О. Страх у структурі російського буття: Гоголівське бачення проблеми / О. Ковальчук // Слово і час. – 2002. – № 3. – С. 40–46.
9. Ковальчук О. Г. Страх як проблема українського буття / О. Г. Ковальчук // Ковальчук О. Г. Гоголь: буття і страх. – Вип. 10. – Серія "Гоголезнавчі студії". – Ніжин, 2002. – С. 4–38.
10. [Кулиш П.] Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем : в 2 т. / П. Кулиш. – СПб., 1856.
11. Литвин Н. О. Великосорочинский литературно-мемориальный музей Н. В. Гоголя / Н. О. Литвин, Г. С. Браило. – Харьков : Прапор, 1981. – 64 с.
12. Литвинська С. Гоголь як український етнограф та етнопсихолог / С. Литвинська, Т. М. Чухліб // Гуманітарна освіта в технічних вищих національних закладах. – К., 2010.
13. Маланюк Є. Гоголь в літературознавстві / Є. Маланюк // Маланюк Є. Повернення: Поезія. Літературознавство. Публіцистика. Щоденники. Листи – Л. : Світ, 2005. – 496 с. (Серія "Ad Fontes – До джерел").
14. Манделъштам И. О характере гоголевского стиля. Глава из истории русского литературного языка / И. Манделъштам. – Гельсингфорс, 1902. – 406 с.

15. Марченко Н. Жизнь и творчество Н. В. Гоголя / Н. Марченко. – М. : Детская литература, 1980. – 58 с.
16. Мироненко З. Гоголь и Васильевка / З. Мироненко // Вінок Гоголю. Гоголь і час. Українсько-російський колективний збірник, присвячений 180-річчю з дня народження М. В. Гоголя / упоряд. В. В. Сосідко. – Харків : Прапор. – С. 54–63.
17. Михед П. В. З історії гоголівської бібліографії / П. В. Михед // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1999. – Вип. 12. – С. 3–10.
18. Михед П. В. Сучасна ніжинська гоголіана / П. В. Михед // Гоголезнавчі студії. – Ніжин, 2000. – Вип. 6. – С. 3–6.
19. Николай М. [Кулиш П.] Опыт биографии Н. В. Гоголя со включением до сорока его писем / М. Николай. – СПб., 1854. – 208 с.
20. Скуратівський В. "На порозі мовби подвійного буття" (Із спостережень над світами Гоголя) / В. Скуратівський // Гоголезнавчі студії / Гоголеведческие студии. – Ніжин, 1997. – Вип. 2.
21. Українці : історико-етнографічна монографія : у 2 кн. – 1999.
Книга 1. – Опішне: Українське народознавство, 1999. – 528 с.
22. Филипович П. Українська стихія в творчості Гоголя / П. Филипович. – Вінніпег, 1952. – 31 с.
23. Ятищук О. Використання етнографічних матеріалів у творчості М. Гоголя // Філологічні науки : зб. наук. пр. ; редкол.: Ю. І. Браїлко (відп. ред.) та ін.; Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава : ПНПУ, 2009. – Вип. 16. – С. 35–42.

УДК 930.1(477.51)

С. В. Рой

Діяльність Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови у вітчизняній історіографії

У статті проаналізовано доробок вітчизняних фахівців, які досліджували діяльність Науково-дослідної кафедри історії культури та мови, що протягом 20-х рр. XX ст. функціонувала у структурі Ніжинської вищої школи.

Ключові слова: Ніжинська вища школа, Науково-дослідна кафедра історії культури та мови, наукова спадщина, історіографія, історичне краєзнавство.

В статье проанализированы работы отечественных ученых, которые исследовали деятельность Научно-исследовательской кафедры истории культуры и языка, функционировавшей на протяжении 20-х гг. в структуре Нежинской высшей школы.

Ключевые слова: Нежинская высшая школа, Научно-исследовательская кафедра истории культуры и языка, научное наследие, историография, историческое краеведение.

The article analyzes the works of local historians who studied the scientific heritage Nijinsky research department of history of culture and language, which during the 20-ies. XX century in the Nijinsky functioned as part of higher education

Key words: Nezhinskaya Graduate School, Research Department of the history of culture and language, scientific heritage, historiography, historical regional studies.

Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури та мови (далі – ННДК) – специфічне явище в українській історіографії. З одного боку, вона була ланкою мережі науково-дослідних установ, що виникли в Україні внаслідок освітньої реформи 1922 р. З іншого боку, ННДК була властива професійна "різновекторність": її співробітники досліджували проблеми історії України, всесвітньої історії, історіографії, джерелознавства, етнології, суспільствознавства, української та російської філології, педології, педагогіки, фізіології. Науковою "родзинкою" були студії з антикознавства (історії античної Греції та Риму, раннього європейського середньо-

віччя, зокрема, Візантії), які на тоді в Україні здійснювались лише в Харкові, де існувала Науково-дослідна кафедра європейської культури, та в Ніжині. Іншою відмінністю ННДК було її розташування у провінційному місті, щоправда з усталеними дослідницькими традиціями. Проте провінційність компенсувалася порівняно невеликою відстанню як до адміністративної столиці УСРР – Харкова, так і до наукової – Києва, а також досить зручним комунікаційним сполученням з ними.

Діяльність ННДК історії культури та мови знайшла відображення в науковій літературі передусім у персоніфікованому форматі. Так, І. П. Костенко [30] та І. М. Качуровський [22] вивчали біографію та студії І. Я. Павловського та П. В. Одарченка, О. Г. Самойленко [48] та Д. І. Гордієнко [5] досліджували біографію та наукові розвідки О. І. Покровського [51], студії К. Т. Штепи вивчали І. В. Верба, М. О. Самофалов [4], Р. Пиріг [44]. Трагічну долю і наукову спадщину А. Г. Єршова досліджували О. Б. Коваленко, А. М. Острянка, В. Ф. Кондрашов та ін. [6; 28]. Доробок голови педоголого-педагогічної секції ННДК Я. М. Колубовського останнім часом опинився в полі зору Н. І. Заремської [11], М. Й. Заремського [12], В. Ф. Чирви [54] та С. І. Білоконя [1].

Особливу увагу дослідників приваблювали діяльність та наукова спадщина М. Н. Петровського. До ніжинського періода його біографії зверталися В. Г. Сарбей [49], Г. К. Швидько [55], Л. О. Окиншевич [35], Л. В. Олійник [36], К. І. Стецюк [50], С. Коржелецька [29], С. В. Дмитрієнко [7; 8], А. Ю. Шевченко [56; 57]. Відомості про наукову діяльність аспіранта ННДК В. А. Фесенка наведено у біографічному нарисі С. Ю. Зозулі [18]. Науково-педагогічна діяльність Г. А. Максимовича розглянута у працях О. Б. Коваленка [24; 26; 27], А. М. Острянка [39], І. Б. Матяш [33; 34]. Доробок професора І. Г. Турцевича в контексті діяльності ННДК схарактеризований у розвідках С. М. Кіржаєва та В. І. Ульяновського [23], О. Б. Коваленка, А. М. Острянка [25], Г. В. Самойленка [45] та О. Г. Самойленка [46; 47], С. Ю. Зозулі [14; 17; 21].

Важливе місце у дослідницьких практиках співробітників ННДК належало студіям з регіональної історії. Це й не дивно, адже 20-і рр. ХХ ст. зазвичай слушно називають "золотим" періодом у розвитку українського краєзнавства [53]. Натоді було помітне зміщення краєзнавчого пошуку безпосередньо до об'єкту вивчення – центрами краєзнавства, поруч із академічними інституціями, стали периферійні науково-дослідні, а часом і напіваматорські

утворення. Левова частка роботи з організації краєзнавчих досліджень проводилася підпорядкованими НКО УСРР Науково-дослідними кафедрами та науковими товариствами в системі ВУАН [51]. Під керівництвом М. С. Грушевського було розроблено програму історико-регіональних досліджень і розпочато її реалізацію. Організаційними утвореннями, що здійснювали краєзнавчу роботу на території Північно-Східного регіону України впродовж 1920-х рр., були визначені Чернігівське наукове товариство, Чернігівський інститут краєзнавства, Ніжинське наукове товариство краєзнавства (далі – ННТК), Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури та мови [42; 52]. С. З. Заремба та О. Б. Коваленко [10] окреслили основні напрями краєзнавчих досліджень в регіоні, висвітлили процес інституціоналізації краєзнавчого руху, визначили внесок місцевих учених до національної історіографії [10].

Діяльність ННТК досить детально проаналізував А. М. Острянюк [40]. Він не заперечує відповідних організаційних і дослідницьких традицій у Ніжині [37], але вважає початком постреволюційної інституціоналізації краєзнавчих студій 1925 р., пов'язуючи це з утворенням ННТК і вбачаючи в цьому відображення краєзнавчого "буму" в Україні [38]. А. М. Острянюк розглядає ННТК як інфраструктурне утворення ННДК у межах Ніжинської історичної школи кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. [39]. В. В. Ткаченко також відзначає виняткову роль співробітників ННДК в утворенні та функціонуванні ННТК. Обидва дослідники за архівними джерелами встановили початкові хронологічні межі, запропонували власну періодизацію, визначили внутрішню структуру ННТК, його персональний склад, а також наукову спадщину ніжинських краєзнавців 1920-х рр. [40]. Дослідники, однак, не дійшли єдиної думки щодо часу припинення діяльності ННТК: А. М. Острянюк пов'язує його з розгромом Ніжинської історичної школи на початку 1930-х рр., інші фахівці схиляються до 1929 р., коли почався тотальний погром краєзнавства в УСРР [41]. Водночас потребують подальшого вивчення фактори саморозвитку краєзнавчої роботи, вплив на неї суспільно-політичних процесів, роль співробітників ННДК в організаційному оформленні історичних досліджень у регіоні.

Діяльність ННДК в контексті історії Ніжинської вищої школи схарактеризовано у ґрунтовних дослідженнях Г. В. Самойленка та О. Г. Самойленка [46; 47; 48].

Важливе значення у контексті порушеної проблеми мають статті О. Д. Бойка "Нарис історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії, культури і мови (20–30-ті рр.)" [2], "Ніжинська науково-

дослідна кафедра історії культури і мови в історичному контексті 20–30-х років ХХ ст." [3]. Він проаналізував діяльність ННДК як важливої наукової складової Ніжинського інституту народної освіти, схарактеризував наукову спадщину її співробітників.

Значний внесок у розгляд цієї проблеми належить С. Ю. Зозулі. У першому розділі його монографії "Ніжин модерної доби: студії з історіографії, пам'яткознавства, персоналістики" [20] представлена Ніжинська вища школа в 1920–1930-х рр., причому головну увагу автор зосередив на діяльності ННДК, котра, на думку С. Ю. Зозулі, успадкувала й розвинула дореволюційну дослідницьку традицію, яку репрезентували М. М. Бережков, В. Г. Ляскоронський, Г. А. Максимович, М. І. Лілеєв та інші фахівці.

У низці інших праць С. Ю. Зозулі висвітлено різноманітні аспекти діяльності ННДК: "Корпусна публікація документів до історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922–1930)" [16], "Інституціоналізаційні процеси краєзнавчої роботи в Ніжині 1920-х років" [15], "Візантологічні дослідження вчених Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922–1930)" [13], "Архівна, краєзнавча та музейна діяльність Ніжинської НДК історії культури та мови" [19].

Як зазначив С. Ю. Зозуля, співробітники ННДК, "відчуваючи величезний потенціал у вивченні історії краю, історики залучали студентів до студіювання місцевої старовини – їхні учні та послідовники М. Н. Петровський, В. В. Дубровський, А. Г. Єршов, В. С. Євфимовський, В. А. Фесенко й інші доклали чималих зусиль до збереження культурної спадщини Ніжинщини, частину свого доробку присвятили вивченню проблем історії регіону". Створена співробітниками ННДК мережа науково-дослідних інституцій, зокрема ННТК, історико-архівний гурток і окружний музей, у яких проходили вишкіл дослідники-початківці, що долучалися до знаної науково-педагогічної традиції, відомої сьогодні як Ніжинська історична школа, вивчення та популяризації національної історико-культурної спадщини [19].

Література

1. Білокінь С. І. Колубовський Я. М. / С. І. Білокінь // Енциклопедія історії України. – К., 2007.

Т. 4: Ка-Ком. – 2007. – С. 464.

2. Бойко О. Д. Нарис з історії Ніжинської науково-дослідницької кафедри історії, культури і мови (20–30-ті рр.) / О. Д. Бойко // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С. 120–126.

3. Бойко О. Д. Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури і мови в історичному контексті 20–30-х років ХХ ст. / О. Д. Бойко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1994. – Вип. 4. – С. 38–46.

4. Верба І. В. Історик Кость Штеппа: людина, вчений, педагог / І. В. Верба, М. О. Самофалов. – К., 2010. – 195 с.

5. Гордієнко Д. Μεμνησθαί ατιστέιν – наукове кредо професора Олексія Покровського / Д. Гордієнко // Ніжинська старовина. – 2008. – Вип. 6 (9). – С. 107–115.

6. Гостєв І. О. Миколаїв / І. О. Гостєв, А. Л. Журавель, М. Ф. Мельник // Історія міст і сіл Українська РСР. Миколаївська область. – К., 1971. – С. 74–121.

7. Дмитрієнко С. В. М. Н. Петровський як дослідник "Літопису Самовидця" / С. В. Дмитрієнко // Людина, суспільство, культура: історія і сучасність: Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 1996. – С. 86–87.

8. Дмитрієнко С. В. Українська козацька держава доби Хмельницького у науковому доробку М. Н. Петровського / С. В. Дмитрієнко // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку : матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань. – Черкаси, 1995. – С. 125–128.

9. Ємельянов В. М. З когорти нескорених: Професор Є. А. Рихлик / В. М. Ємельянов // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1994. – Вип. 4. – С. 61–65.

10. Заремба С. З. Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині / С. З. Заремба, О. Б. Коваленко // УІЖ. – 1983. – № 4. – С. 104–112.

11. Заремська Н. І. Сторінки педагогічної біографії Я. М. Колубовського / Н. І. Заремська // Матеріали IV Сумської обласної наукової історично-краєзнавчої конференції. – Суми, 2001. – Ч. 1. – С. 118–123.

12. Заремський М. Й. Історіософія Я. М. Колубовського та її вплив на дослідження філософського процесу в Росії / М. Й. Заремський // Матеріали IV Сумської обласної наукової історично-краєзнавчої конференції. – Суми, 2001. – Ч. 1. – С. 98–103.

13. Зозуля С. Візантологічні дослідження вчених Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922–1930) / С. Зозуля // Східний світ. – 2002. – № 1. – С. 32–37.

14. Зозуля С. Ю. Іван Григорович Турцевич / С. Ю. Зозуля // Ніжинська старовина. – 2006. – Вип. 2. – С. 114–120.

15. Зозуля С. Ю. Інституціоналізаційні процеси краєзнавчої роботи в Ніжині 1920-х років / С. Ю. Зозуля // Сіверянський літопис. – 2009. – № 1. – С. 54–58.

16. Зозуля С. Ю. Корпусна публікація документів до історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922–1930) / С. Ю. Зозуля // Архіви України. – 2003. – № 1–3. – С. 65–92.

17. Зозуля С. Ю. Роль провінціалізму у долі професора Івана Турцевича / С. Ю. Зозуля // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – С. 226–238.
18. Зозуля С. Ю. Василь Архипович Фесенко: короткий біографічний нарис / С. Ю. Зозуля // Сіверянський літопис. – 2002. – № 2. – С. 68–71.
19. Зозуля С. Ю. Архівна, краєзнавча та музейна діяльність Ніжинської НДК історії культури та мови / С. Ю. Зозуля // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2003. Т. 9. – 2003. – С. 65–67.
20. Зозуля С. Ю. Ніжин модерної доби: студії з історіографії, пам'яткознавства, персоналістики / С. Ю. Зозуля. – К. : Видавець Олег Філюк, 2014. – 344 с.
21. Зозуля С. Ю. Сходознавча спадщина І. Г. Турцевича: невидані матеріали (передмова до публікації) / С. Ю. Зозуля // Східний світ. – 2003. – № 1. – С. 184–188.
22. Качуровський І. М. Життєвий і творчий шлях Петра Одарченка / І. М. Качуровський // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1994. – Вип. 4. – С. 54–62.
23. Кіржаєв С. Причинок до студій української орієнталістики 1929–1930-х років: неznаний збірник "Україна і Схід" / С. Кіржаєв, В. Ульяновський // Україна в минулому. – К. ; Львів, 1993. – Вип. IV. – С. 76–89.
24. Коваленко А. Б. М. Н. Бережков – історик и краєвед / А. Б. Коваленко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1990. – Вип. 1. – С. 104–105.
25. Коваленко О. Розгром Ніжинської історичної школи / О. Б. Коваленко, А. М. Острянюк // Спеціальні історичні дослідження в Україні : збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В. А. Смолія. – К., 2000. – Вип. 10. – Ч. 2. – С. 341–351.
26. Коваленко О. Б. Ніжинське історико-філологічне товариство і його внесок у розвиток краєзнавства на Чернігівщині / О. Б. Коваленко // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства : тези доповідей. – Чернігів ; Ніжин. – 1988. – Вип. II. – С. 97–100.
27. Коваленко О. Б. Головні етапи розвитку історичного краєзнавства на Чернігово-Сіверщині / О. Б. Коваленко // Краєзнавство. – 2000. – № 1–2. – С. 45–46.
28. Кондрашов В. Ф. Дослідження А. Г. Єршова з історії Лівобережної України / В. Ф. Кондрашов // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2002. – Вип. 18. – С. 93–96.
29. Коржелецька С. Внесок М. Н. Петровського в історичну науку (Узагальнений огляд праць) / С. Коржелецька // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 1998. – Вип. 8. – С. 94–98.
30. Костенко І. П. Доцент І. Я. Павловський: життя та доля / І. П. Костенко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1994. – Вип. 4. – С. 57–65.
31. Малиневская В. М. Развитие исторического краеведения на Черниговщине в конце XIX – начале XX вв. : автореф. дисс. ... канд. ист. наук / В. М. Малиневская. – К., 1990. – 17 с.

32. Матяш І. Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси / І. Матяш. – К., 2001. – С. 122–130.
33. Матяш І. Чернігівський історико-архівний гурток та його роль у становленні системи архівної освіти в Україні / І. Матяш // Сіверянський літопис. – 1999. – № 1. – С. 104–110.
34. Матяш І. Перший український осередок фахової підготовки архівістів / І. Матяш // УДЖ. – 1999. – № 5. – С. 71–75.
35. Окиншевич Л. Дослідник Самовидця (Пам'яті М. Н. Петровського) / Л. Окиншевич // Україна. – Париж, 1952. – Ч. 7. – С. 535–537.
36. Олійник Л. В. Український радянський історик М. Н. Петровський / Л. В. Олійник // УДЖ. – 1964. – № 5. – С. 115–117.
37. Острянюк А. Ніжинська історична школа: доба розквіту (20-ті – початок 30-х років ХХ ст.) / А. Острянюк // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5. – С. 31–37.
38. Острянюк А. М. Записки Ніжинського інституту народної освіти як історіографічне джерело / А. М. Острянюк // Україна і Росія в панорамі століть : збірник наукових праць на пошану проф. К. М. Ячменіхіна. – Чернігів, 1998. – С. 318–324.
39. Острянюк А. Ніжинська історична школа: доба становлення (1875–1920 рр.) / А. Острянюк // Україна на порозі ХХІ століття: актуальні питання історії : збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 124–132.
40. Острянюк А. Ніжинське наукове товариство краєзнавства (1925–1930) / А. М. Острянюк // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : збірник статей. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 357–361.
41. Коваленко О. Б. Регіональна історіографія Північного Лівобережжя: витоки, еволюція, спадщина / О. Б. Коваленко // Україна на порозі ХХІ століття: актуальні питання історії : збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 11–18.
42. Папакіна Т. Проблеми регіональних досліджень історії України в діяльності Всеукраїнської академії наук (1924–1930 рр.) / Т. Папакіна // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2000. – Вип. 2. – С. 182–192.
43. Петренко В. С. Видатні радянські історики / В. С. Петренко, І. О. Гуржій. – К., 1969. – С. 158–159.
44. Пиріг Р. Організація академіком М. С. Грушевським історико-регіональних досліджень / Р. Пиріг // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2003. – Т. 9. – 2003. – С. 52–56.
45. Самойленко Г. В. Нежинская филологическая школа. 1820–1990 / Г. В. Самойленко. – Нежин, 1993. – 172 с.
46. Самойленко Г. В. Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Ніжин, 1999. – 278 с.
47. Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Ніжин, 2005. – 420 с.

48. Самойленко О. Г. Наукова діяльність О. І. Покровського у 20-х рр. ХХ ст.: конформізм чи методологічне переродження? / Г. В. Самойленко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2005. – Вип. 28. – С. 155–162.
49. Сарбей В. Г. Видатний радянський історик (Життєвий і творчий шлях М. Н. Петровського) / В. Г. Сарбей, Г. К. Швидько // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура : збірник наукових трудов. – К., 1986. – С. 3–18.
50. Стецюк К. І. Український радянський історик М. Н. Петровський (До 90-річчя з дня народження) / К. І. Стецюк // УІЖ. – 1984. – № 11. – С. 145–150.
51. Ткаченко В. В. Історико-краєзнавча діяльність наукових товариств у 20–30-х рр. ХХ ст. / В. В. Ткаченко // Україна і Росія в панорамі століть : збірник наукових праць на пошану проф. К. М. Ячменіхіна. – Чернігів, 1998. – С. 309–317.
52. Ткаченко В. П. Краєзнавча діяльність Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови у 20-х роках ХХ ст. / В. В. Ткаченко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1990. – Вип. 1. – С. 102–104.
53. Ткаченко В. В. Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у 20–30-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Ткаченко В. В. – К., 1995. – С. 13–17.
54. Чирва В. Ф. Співробітництво Льва Толстого і Якова Колубовського в журналі "Вопросы философии и психологии" / В. Ф. Чирва // Матеріали ІV Сумської обласної наукової історично-краєзнавчої конференції. – Суми, 2001. – Ч. 1. – С. 155–121.
55. Швидько А. К. Вопросы истории Левобережной Украины XVII–XVIII вв. в трудах Н. Н. Петровского / А. К. Швидько // Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII–XVIII вв. – Днепропетровск, 1982. – С. 48–52.
56. Шевченко А. Ю. Внесок М. Н. Петровського у розвиток української історичної науки / А. Ю. Шевченко // Історична наука: проблеми розвитку : матеріали Міжнародної наукової конференції. Секція "Новітня історія України". – Луганськ, 2002. – С. 123–126.
57. Шевченко А. Ю. М. Н. Петровський: представник офіційної науки чи об'єктивний історик? / А. Ю. Шевченко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2003. – Вип. 21. – С. 112–118.

УДК 925.59:94(479.22)

Майа Бурдиашвили

Фрагменты одной из известных грузинских фамильных историй

Серед відомих грузинських прізвищ, які прославилися героїзмом та патріотизмом, виділяється княжий рід Джорджадзе. Діяльність їхньої родини охоплює віки і займає гідне місце в історії Грузії. Її присвячені численні дослідження, але багато цікавої інформації ще не оприлюднено. Нащадки Джорджадзе стверджують своє місце і в ХХІ столітті.

Ключові слова: Джорджадзе, історія, рід, Грузія, Кахетія.

Из знаменитых грузинских фамилий, которые стали известными героизмом и патриотизмом, выделяется княжеский род Джорджадзе. Деятельность их семьи охватывает века и занимает достойное место в истории Грузии. Ей посвящены множество исследований, но много интересной информации еще не опубликовано. Потомки рода утверждают своё место и в ХХІ веке.

Ключевые слова: Джорджадзе, история, род, Грузия, Кахетия.

Between the famous Georgian ancestries. It is marked the Jorjadze ancestry. At different times lots of representatives of this ancestry were famous as the good militaries writers, political figures. In nineteen twenties Political repressions destroyed lots of Georgian people's life. Among them were lots of more or less famous representatives of the Jorjadze ancestry of Kakheti villages Gremi, Eniseli and Sabue.

Key words: Jorjadze, History, ancestry, Kakheti, Georgia.

В течении веков многие люди становились жертвами в борьбе за физическое и духовное выживание своей страны. Они выделялись любовью и преданностью к отчизне, что передавалось по наследству и на этой почве вырастали новые поколения. Их жизнь и деятельность оставила неизгладимый след в самосознании грузинского народа и таким образом был заложен фундамент фамильным историям. В истории Грузии почётное место заняли такие фамилии, представители которых оказали великую услугу народу и отчизне. Их образцовая деятельность вышла за пределы страны, что принесло ей славу.

На протяжении многовековой истории Грузии среди известных грузинских фамилий одна заслуживает особого внимания и выделяется своими заслугами, это фамилия Джорджадзе. Их вклад велик и охватывает целые века. Представители этой фамилии лишь недавно стали известны обществу, они выделялись своим профессионализмом, образованием, успешной деятельностью, верностью и самоотверженностью. Представители этой фамилии были политиками, писателями и т. д. Изучению их деятельности посвящено множество трудов. Мы смело можем сказать что "старинная фамилия Джорджадзе своей талантливой научной и государственной деятельностью имела большое значение для страны. В сложнейшем деле укрепления экономики и военной защиты многие достойные сыны проявили себя с лучшей стороны. На протяжении веков безвозмездно служили своей отчизне представители фамилии Джорджадзе" [1, с. 32]. Данная работа касается исторического обзора этой фамилии и некоторой информации о её великодушных представителях.

Сама фамилия Джорджадзе принадлежит к старинному грузинскому аристократическому роду. Об их происхождении имеются разные мнения, так как полная информация из далёкого прошлого до современников не дошла. По одной из достоверных версий они являются представителями закавказской албанской ветви, а в конце IX и начале X веков они поселились сперва в регионе Самцхе, а затем переселились в Мцхета. "Род Джорджадзе из Самцхе переселился в X веке" [2, с. 3].

В настоящее время существуют две ветви рода, а именно в Картли и Кахетии. В середине XV века, происходящие в Грузии сложные процессы, вызвали распад и политическое разделение страны. Последний царь единой Грузии – Георгий III обосновался в Кахетии и вокруг себя собрал верных сановников. Именно с этого периода начинается история этого рода в Кахетинском регионе, "с 1466 года Джорджадзе поселился в Кахетии и царь Георгий пожаловалему дворянство" [2, с. 3].

Существуют две ветви князей Джорджадзе, поселившихся в Кахетии – проживающих в Сабуе – верхние Джорджадзе и, проживающие в Энисели – нижние Джорджадзе" [2, с. 3].

Проживающие в сёлах Энисели и Сабуе все Джорджадзе своим предком считают князя Нодара Джорджадзе, который при кахетинском царе был сахлтухуцеси (один из визирей, управляющий царским двором и доменом). Его также называют предком первой

общины рода Джорджадзе, проживающих в Кахетии. В соответствии с историческим документом "Нодар сахлтухцеси упомянут в 1618–1636 гг." [1, с. 36], оказывается это был весьма достойный человек, современники о нём отзываются с большим уважением. "Джорджадзе Нодар, великий князь Кахетии, сахлтухцеси царицы, умный и осторожный, верный и честный сын своей родины" [1, с. 53].

Проживающие в Кахетии князя Джорджадзе выделялись преданностью к царю и самоотверженностью к родине. В XVII–XVIII веках из-за тяжёлого политического положения грузинскому народу часто приходилось отбиваться от врагов и защищать родину мечом. В этой сложнейшей ситуации преданность и мужество, которые всегда высоко ценились, стали более ценными.

В конце XVIII и начале XIX веков в результате происходящих и внутри страны и за её пределами политических сложностей, у страны не оставалось возможности для развития, хотя это вовсе не значит, что грузины должны были примириться с подобной ситуацией.

В первой половине XIX века национальное движение достигло своего пика. За восстановление государственности большая часть грузинской интеллигенции и аристократии объединилась, и в 20–30-х годах XIX века новая волна национального движения захлестнула всю Грузию. "Грузинских патриотов очень волновало то обстоятельство, что в 20–30-тых годах XIX века часть феодалов встала на царскую службу и отказалась от борьбы за независимость" [3, с. 940]. В Петербурге были сформированы тайные организации грузинских заговорщиков, их целью было восстановление государственности. Среди представителей грузинских дворян и интеллигенции Давид Джорджадзе был особенно активным, по его словам "он всегда слышал беседы о свободе" [3, с. 941–942].

Княжеский род Джорджадзе и в XIX веке не обделил отчизну преданными сыновьями. Особенный интерес вызывает, проживающий в Кахетии Закария Джорджадзе, как землевладелец и предприниматель. Его имя было известно в крупных городах России. Он первый вывез грузинское вино на экспорт и получил международное признание. Им основанная "Закария Джорджадзе и компания" поставляла вино в крупные города России – Москву, Петербург, Одессу и др., кроме того, компания имела там и свои склады. "В Тбилиси существовали торговые дома с кахетинскими винами помещика З. Джорджадзе" [4, с. 415–422]. У Закария была

хорошо развита производственная деятельность, он всю свою жизнь посвятил производству грузинского вина и его реализации. Им двигали не только коммерческие интересы, его целью было качество вина и популяризация. По справкам, хранящимся в исторических документах, видим, что "вину винного подвала с. Сабуе на сельскохозяйственной выставке в Брюсселе в 1888 году присвоили золотую медаль" [1, с. 51].

Среди любителей современной литературы (XIX век) большой интерес вызывает творчество заслуженной писательницы, поэтессы и драматурга – Барбаре Джорджадзе. Она писала стихи, рассказы, публицистические письма. Её творчество проникнуто гражданской болью и национальным самосознанием. "Барбаре Джорджадзе представительница школы романтизма, она проявляла интерес к социальным проблемам, старалась показать общественные взаимоотношения того времени" [5, с. 573].

В начале XX века на политической арене появился грузинский политический деятель Арчил Джорджадзе. Он был "философом, публицистом, основателем и одним из лидеров социал-федералистической партии" [6, с. 495]. Арчил Джорджадзе был глубоко образованным человеком, владел несколькими иностранными языками, образование получил в университетах Петербурга и Варшавы, слушал лекции в разных университетах Европы, особенно нужно отметить университеты Лондона и Парижа, в которых он прошёл полный лекционный курс. Будучи во Франции, он основал газету "Грузия", имел своё политическое видение, главным идеалом для него была родина и её благосостояние. Его позиция о политическом будущем страны была важной. "На первом месте были свобода и независимость и уже потом упорядочение и демократия жизни внутри страны. Арчил Джорджадзе и его соратники первостепенной задачей своей считали национальную свободу и государственную независимость" [7, с. 108]. Несмотря на эпохальные сложности, Арчил Джорджадзе своё политическое видение зафиксировал следующим образом. "Он требовал децентрализации политической власти царской России, федерального обустройства России и создания автономии Грузии" [5, с. 573]. К сожалению, Арчил Джорджадзе скончался будучи ещё очень молодым, он не смог претворить в жизнь свои политические замыслы, что повлияло бы на благосостояние страны.

Наглядным представителем грузинской военной истории XX века является учёный, академик академии, профессор Ираклий

Джорджадзе. Он был известен как великолепный теоретик военного дела и доктор военных наук. Участник Второй мировой войны, после окончания войны, продолжил учёбу в военной академии, где занимался педагогической и научной деятельностью. "Ему принадлежит множество научных трудов и книг о военном деле, касающиеся разных вопросов и, служащие самообороне страны" [5, с. 573–574]. Он вёл активные научные исследования и имел собственную позицию по всем военным действиям, маневрам и участникам. "И. Джорджадзе очень переживал из-за злополучной судьбы своей страны, и в то же время гордился и радовался поступками достойных сыновей отчизны, хвалил без преувеличения их терпение и талант" [1, с. 131]. Ираклий Джорджадзе был глубоко образованным человеком в истории военного искусства, он всегда правильно формулировал взгляды военных знаменитостей и их деятельность.

Основные выводы:

1. Переданная в содержании информация, является лишь небольшим обзором о представителях княжеского рода Джорджадзе.

2. Важными являются справки, имеющиеся в преданиях о том, как этот род поселился в Кахетии и чем занимались Джорджадзе.

3. Грузинский народ проникнут большим уважением к этой фамилии и его представителям, деятельность которых является примером для современников.

4. История рода Джорджадзе особенно актуальной стала в 60–70-тых годах XX века.

5. Обществом полностью ещё не изучена общественная деятельность этого рода.

6. Весьма жаль, что деятельность такой сильной политической фигуры как Арчил Джорджадзе широко не известна обществу.

7. В грузинской военной истории много самоотверженных и достойных воинов, которые всегда служили своей отчизне, а часто ценой была сама жизнь. Специалист военного дела Ираклий Джорджадзе заслуживает того, чтобы о нём знал весь мир.

8. К сожалению, множество материалов разбросано в глубинах истории, в том числе и информация, при помощи которой проявились бы и другие заслуги княжеского рода Джорджадзе в деле развития и строительства страны.

Литература

1. Э. Мамукелашвили. Наши. – Телави, кафедра политологии и права Телавского государственного университета им. Я. Гогебашвили. – Телави 2009.
2. А. Джорджадзе. Рыцарь Грузии / А. Джорджадзе. – Тбилиси: Изд. "Иверта Мхаре", 1991.
3. Очерки истории Грузии. – Тбилиси : Изд. "Советская Грузия", 1973. Т. IV. – 1973.
4. Очерки истории Грузии, – Тбилиси : Изд. "Советская Грузия", 1973. Т. V. – 1970.
5. Грузинская советская энциклопедия. – Тбилиси : Главная научная редакция, 1987. Т. 11. – 1987.
6. Д. Чумбуридзе. Исторические портреты, письма. – Тбилиси : Изд. "Универсал", 2012.
7. История Грузии. – Тбилиси : Изд. "Палитра L", 2012.

УДК 930(477.51):[378.147.091.32:929 Бережков]

О. М. Богдашина

**Лекторська практика в імперській провінції:
(з неопублікованих лекційних курсів,
щоденників та спогадів професора М. М. Бережкова)**

У статті О. М. Богдашиної "Лекторська практика в імперській провінції: (з неопублікованих лекційних курсів, щоденників та спогадів професора М. М. Бережкова)" містяться маловідомі факти педагогічної роботи науковця в Історико-філологічному інституті князя О. А. Безбородька (1882–1904 рр.), а пізніше у Ніжинському інституті народної освіти (1919–1926 рр.). Аналіз переважно архівних джерел дозволив з'ясувати зміст, форми, особливості викладацької роботи вченого.

Ключові слова: Ніжинський історико-філологічний інститут, програми та тексти лекцій.

В статье Е. Н. Богдашиной "Лекторская практика в имперской провинции: (из неопубликованных лекционных курсов, дневников и воспоминаний профессора М. М. Бережкова)" содержатся малоизвестные факты педагогической работы ученого в Историко-филологическом институте князя А. А. Безбородько (1882–1904 гг.), а позже в Нежинском институте народного образования (1919–1926 гг.). Анализ преимущественно архивных источников позволил выяснить содержание, формы, особенности преподавательской работы ученого.

Ключевые слова: Нежинский историко-филологический институт, программы и тексты лекций.

In the article of O. Bohdashyna "Lecturer practice is in an imperial province: (from unpublished lecture courses, diaries and memoirs of professor M. Berezkov)" there are not popular facts of pedagogical work of scientist in the Historico-philological institute of prince O. Bezborodko (1882–1904), and later in the Nezhin institute of people's education (1919–1926). The analysis of the mainly archived sources allowed to find out maintenance, forms, features of teaching work of scientist.

Key words: the Nezhin historico-philological institute, programs and texts of lectures.

У сучасних умовах реформування вищої освіти України збільшується важливість вивчення досвіду педагогічної роботи відомих викладачів минулого.

У статтях та кандидатських дисертаціях О. Г. Самойленка, А. М. Острянка, Л. М. Шипко вже використані частина текстів неопублікованих лекцій та еґо-джерел, пов'язаних з життям та творчістю М. М. Бережкова. Але не всі аспекти педагогічної діяльності ніжинського професора висвітлені достатньо повно.

Найбільша кількість ненадрукованих наукових праць, лекцій, щоденників та спогадів М. М. Бережкова зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського у фонді № 23 "Бережков Михайло Миколайович (1850–1935) – історик". Вони суттєво доповнюють наявні друковані історіографічні джерела і дозволяють висвітлити маловідомі факти педагогічної роботи науковця в Історико-філологічному інституті князя О. А. Безбородька (1882–1904 рр.), а пізніше у Ніжинському інституті народної освіти (1919–1926 рр.).

Аналіз переважно архівних джерел з теми статті дозволить з'ясувати зміст, форми, особливості викладацької роботи М. М. Бережкова.

8 листопада 1882 р. Михайло Миколайович Бережков, нещодавно обраний на посаду професора російської історії Історико-філологічного інституту князя О. А. Безбородька, прочитав першу вступну лекцію з російської історії у Ніжині [1, с. 199]. З цього часу починається плідна педагогічна робота науковця у стінах інституту. Науковець читав курси з російської історії, російської історіографії та ряд спецкурсів з історії Московського царства початку XVII ст., Російської імперії від Петра I до Миколи I [2, с. 85]. У 1882–1904 рр. вчений також завідував кафедрою російської історії інституту [3, с. 175]. М. М. Бережков часто головував та виступав з промовами на різні теми на засіданнях Ніжинського історико-філологічного товариства [2, с. 85]. Наприкінці 1904 р. учений залишив викладацьку діяльність, вийшовши на пенсію за вислугою років, в тому числі через загострення хвороб очей, серця, легенів [4, спр. 2, арк. 16 зв.].

У 1919 р. М. М. Бережков повернувся до Інституту [4, спр. 2, арк. 10], де у 1919–1922 рр. читав курси російської історіографії, етнографії та спеціальний курс з історії міст Новгород і Пскова.

Вчений підтримав скасування більшовицькою владою лекційно-семінарської системи викладання у вишах [4, спр. 23, арк. 37 зв.]. У спогадах, посилаючись на свій багаторічний викладацький досвід, вчений розкритикував загальноприйнятту у дореволюційний час систему навчання: "Давно пора нам залишити цю нудну та мало-ефективну методу німецьких університетів "читати" та записувати

лекції; давно пора розробити іншу, більш природну та корисну методу наукових занять професорів зі студентами" [4, спр. 2, арк. 10].

Протягом 1924–1926 рр. М. М. Бережков очолював історичну секцію Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови.

В автобіографії 1923 року М. М. Бережков характеризував так свою викладацьку роботу: "Учив і вчився разом зі своїми слухачами, як потрібно краще, ґрунтовніше пізнавати вітчизняну історію; хотілося викладати її **по-науковому** [виділено нами], за першими джерелами і за кращими науковими працями російських істориків, в ясному виразному викладі та стосовно віку і розвитку учнів, до їх розумових, духовних запитів... Головною професорською справою я завжди вважав усне **наукове** [виділено нами] викладання" [Цит. за: 1, с. 199–200]. Власна рефлексія М. М. Бережковим своєї викладацької роботи засвідчує, що історик вважав дуже важливим науковість лекцій. Водночас вчений виступав за доступність для студентів викладених у його лекціях історичних знань. В. М. Сторожев також відмічав поєднання дидактичного та наукового завдань у лекторській практиці М. М. Бережкова: "Пошуки формули російської історії, короткої, точної і разом з тим змістовної, до того ж відповідної для молодих слухачів, які тільки-но завершили гімназію і семінарію" [5, с. 58].

Відсутність докторської дисертації та надрукованих лекцій М. М. Бережков пояснював тим, що "дозвілля і сили сповна йшли на усне викладання науки студентству" [1, с. 199–200]. Хоча у щоденнику за 1898 р. науковець згадує вечори, проведені з колегами та друзями у світських розмовах ("багато теревенили") та у грі в карти (Михайлу Миколайовичу рідко щастило виграти) [4, спр. 17, арк. 2]. Сам науковець у спогадах визнавав, що "не мав достатньої волі та впертості виконати свої задуми, бо сам же розчаровувався у своїх замислах та вчинках. Немає потрібної рівноваги і твердості у думках та справах" [4, спр. 2, арк. 4].

М. М. Бережков у щоденнику за 1902 р. виклав таку дискусійну оцінку відмови М. В. Гоголя викладати у Петербурзькому університеті: "Це було для нього щастя, що він не став професором... Професура приводить людину до педантизму, до вузькості поглядів. Книжкові заняття розвивають і фізичні вади, і навіть розумові" [4, спр. 21, арк. 7]. Така характеристика істориком викладацької роботи є несподіваною лише на перший погляд. За нашою версією М. М. Бережков у провінційному місті гостро відчував неповноту

публічного професорського життя порівняно з тим же Петербургом, де розпочався його науковий шлях.

Цікаво, що сам професор вимагав від студентів подібного педантизму (дотримання навчальної дисципліни та загально-прийнятих правил поведінки) [4, спр. 18, арк. 6].

Поза аудиторією М. М. Бережков більше спілкувався з тими студентами, які цікавилися науковою роботою. Окрім ґрунтовних консультацій, він надавав студентам книжки та часописи з власної бібліотеки [2, с. 85].

Крім того, Михайло Миколайович досить різко реагував на невихованість та політичний радикалізм частини студентства. Після однієї з виховних розмов зі студентами 2-го курсу він занотовував у щоденнику за 1899 р.: "Нестриманий ми народ, ось у чому наша біда. Це важливіше усіх проблем та недоліків навчання" [4, спр. 18, арк. 6]. За своїми політичними переконаннями історик у дореволюційні часи був щирим монархістом [4, спр. 452, арк. 1–2], який не брав активної участі у політичній діяльності. М. М. Бережков не підтримував політику Центральної Ради, спрямованої на розбудову української державності [4, спр. 43, арк. 9–9 зв.], називаючи "новим лихом" проголошення самостійної держави УНР [4, спр. 44, арк. 5]. Він до 1920-х рр. активно критикував ідеї соціалізму [4, спр. 53, арк. 2–3].

М. М. Бережков такий же педантизм та вимогливість демонстрував у своїй лекторській практиці. Про ґрунтовність підготовки професора свідчать підготовчі матеріали до лекцій; наявність декількох варіантів однієї і тієї ж лекції чи курсу. Самі студенти характеризували професора у першу чергу як ерудованого викладача [2, с. 85].

Лекторська практика М. М. Бережкова мала яскраво виражену історіографічну та джерелознавчу складову. Практично в усіх своїх лекціях професор більшою чи меншою мірою звертав увагу слухачів на джерела та історіографію питання. Такий підхід до викладу історичного матеріалу був не випадковим. М. М. Бережков був учнем відомого історіографа, професора Санкт-Петербурзького університету К. М. Бестужева-Рюміна.

Ідеї та педагогічні прийоми К. М. Бестужева-Рюміна особливо повно простежуються у складеній М. М. Бережковим програмі російської історіографії: вивчення літописів та інших найбільш відомих історіографічних першоджерел як пам'яток розвитку історичної думки; велика увага до методики наукового дослідження історичних джерел та дискусійних питань в історичній науці.

Сам Михайло Миколайович вважав історіографію важливим і корисним предметом викладання, який доповнює курс історії у вищій школі [4, спр. 243, арк. 62–62 зв.].

Окрім ознайомлення студентів з науковою літературою, М. М. Бережков великого значення надавав вивченню джерел, засвоєнню студентською молоддю методики роботи з історичними джерелами: писемними, речовими, усними [4, спр. 145, арк. 4–4 зв.].

М. М. Бережков вкладав приблизно однаковий зміст у терміни "джерела", "пам'ятки", "матеріали". Ніжинський науковець називав джерелами лише першоджерела: "Джерело – все те, що дає вперше історичні відомості. Звідси вираз: перші, первісні джерела або "джерела першої руки" [4, спр. 301, арк. 3].

М. М. Бережков приділяв багато уваги розробці методики роботи з джерелами. Першим етапом роботи з історичними джерелами дослідник називав їх пошук та визначення їх придатності для наукового дослідження. Вчений виділяв такі критерії цінності джерельної інформації: повнота, достовірність та рівень об'єктивності-суб'єктивності [4, спр. 145, арк. 5–6]. Для фахівця був виправданий скоріше суб'єктивізм автора, ніж його тенденційність: "Тенденційність гідна всілякого осуду як шкідлива та дурна справа, яка сповільнює успіх науки" [4, спр. 296, арк. 18].

М. М. Бережков виділяв три види критики: критика джерел, критика тексту, критика фактів або філософська критика [4, спр. 296, арк. 13 зв.]. Він одним із перших вказав, що необхідно критикувати не лише історичні, а й історіографічні джерела: "У частині історичного вступу критика є оцінкою джерел, а потім оцінка, розгляд і виправлення поглядів історичних, виказаних в джерелах або в наукових працях з історії" [4, спр. 296, арк. 12–13 зв.].

М. М. Бережков до завдань критики тексту відносив здобуття достовірних фактів та встановлення точності передачі тексту. Філософську критику вчений вважав вищим видом критики джерел. До її завдань він відносив розбір фактів, поглядів і висновків, перевірку за допомогою джерел різних історичних систем, встановлення достовірних висновків [4, спр. 146, арк. 3 зв.].

Лектор для загального розвитку історичної науки в цілому, для кращої підготовки істориків-студентів зокрема, вважав найбільш важливими для викладання та вивчення такі дисципліни: археологія, антропологія, історична географія, етнографія, філологія [4, спр. 145, арк. 8–21].

М. М. Бережков намагався розглядати історичну науку не лише в онтологічному, а й у методологічному ракурсі: "Історія є наукою. 1. в сенсі позитивного знання; 2. наука в сенсі критики і 3. практично важлива наука суспільної і народної самосвідомості, інакше кажучи – колективного переконання" [4, спр. 296, арк. 12]. У притаманній народницькій історіографії манері М. М. Бережков визнав подібним проблемне поле етнографічної та історичної наук: "Етнографія подібно до історії є наука народного самопізнання і народної (національної) самосвідомості" [4, спр. 372, арк. 2]. В іншій опублікованій праці учений подібним чином виклав визначення проблемного поля історичної науки: "Історія є та наука, яка через самопізнання приводить до розвитку та укріплення народної самосвідомості" [6, с. 1].

Віра в лише позитивний вплив природознавства та інших точних на розвиток суспільних, у тому числі й історичної, наук – характерна риса історіописання другої половини XIX – початку XX ст. Для написання історичних розвідок вважалися придатними навіть математичні знання. Характерна їх висока оцінка М. М. Бережковим [4, спр. 296, арк. 12 зв.]. В той же час учений, вважаючи методи "суттєвою ознакою зрілості науки", підкреслював їх різницю в точних, природничих та гуманітарних дисциплінах: у математиці – аналіз, у природознавстві – індукція, в історичних науках – статистичний й історико-порівняльний методи [4, спр. 296, арк. 10 зв.].

М. М. Бережков високо оцінював історико-порівняльний метод. Водночас учений наголошував, що історико-порівняльний метод потрібно використовувати лише разом з іншими, оскільки важливо не лише порівнювати та узагальнювати, а іноді важливо розрізнати явища [4, спр. 296, арк. 11 зв.]. Ніжинський історик закликав "користуватися з крайньою обережністю" порівняннями та аналогіями [4, спр. 296, арк. 11]. В той же час широке використання іншими дослідниками статистичного методу викликало певні застереги у М. М. Бережкова [4, спр. 298, арк. 14 зв.].

М. М. Бережков був переконаний, що історик повинен бути, з одного боку, філософом, а з іншого – "живописцем подій, уміти як-небудь малювати історичну перспективу, тобто зміну, рух подій. Без цих двох якостей немає історика, той ще не історик, хто пише статейки, читає, пізнає деталі" [Цит. за: 2, с. 85].

Збереглися нотатки М. М. Бережкова перед зустріччю зі студентами Ніжинського історико-філологічного інституту у вересні 1896 року. В них він статус історичної науки підносить до рівня

найбільш узагальнюючої науки – філософії. Науковець підкреслював, що історична "наука за суттю є світогляд, світосприйняття", "спосіб мислення" [4, спр. 303, арк. 1–1 зв.].

Головними ідеями сучасної йому історіософії М. М. Бережков визнавав такі: "Ідея про єдність роду людського [підкреслено автором – Б. О.] (тобто єдність його походження та єдність духовно-тілесної природи людини); ідея провіденційна (тобто релігійно-церковна ідея про [божий промисел] в історії людства); ідея... про прогрес роду людського...; ідея про зміну культурних типів та народів одних іншими; ідея про державу як необхідну форму життя будь-якого культурного народу" [4, спр. 303, арк. 3]. У наведеній цитаті яскраво відбився еклектичний характер поглядів науковця – поєднання понять історичної еволюції та суспільного прогресу з ідеєю державності та божим промислом.

М. М. Бережков [4, спр. 296, арк. 5–6]) полемізував з гегелівським трактуванням суспільного прогресу як прогресу духу в усвідомленні свободи, формулюючи власне розуміння цього концепту. Головним критерієм суспільного прогресу М. М. Бережков визначав мораль [4, спр. 309, арк. 3]. Вчений вважав термін "прогрес" скоріше моральним, ніж логічним судженням [4, спр. 298, арк. 13 зв.]. Тому він був переконаний, що методика оцінки прогресу ще не розроблена [4, спр. 298, арк. 14 зв.].

М. М. Бережков підкреслював, що "прогрес не по прямій лінії здійснюється, а по кривій, дуже складній лінії – з вигинами, заворотами, відступами тощо" [4, спр. 309, арк. 9]. В іншому рукописі він писав, що істина поміж двома крайніми судженнями: оптимістичним (прогрес прямолінійний) та песимістичним (заперечення самої ідеї прогресу). На думку дослідника, "прогрес дійсно існує, але лише повільний, іноді з відступами та відхиленнями в бік, він йде по лінії кривій, а не по прямій" [4, спр. 296, арк. 5 зв. – 6]. Вчений виступив проти ототожнення термінів "прогрес" та "еволюція" [4, спр. 298, арк. 7]. Термін "еволюція" М. М. Бережков тлумачив як "розвиток" [4, спр. 296, арк. 6]. Дослідник виступив проти ототожнення законів природи та суспільства: "Історичні закони, – наголошував він, – суть, так би мовити, приблизні лише узагальнення, і далеко не подібні на точні закони наук природничих" [6, с. 4].

На думку дослідника, видатні особи були виразниками суспільних потреб. "Дійсно великі люди, – писав М. М. Бережков, – добре виражають свій час і свою націю... у думці, у мистецтві, у практичній діяльності – все те, що сам народ напівсвідомо вгадує або

намагається виразити" [4, спр. 296, арк. 8–9]. Таким чином, історична особа могла суттєво змінювати суспільні відносини, якщо ці зміни не відповідали характеру історичного процесу.

Отже, аналіз переважно архівних джерел дозволив з'ясувати зміст, форми, особливості викладацької роботи М. М. Бережкова. Ніжинський професор вимагав від молоді дотримання навчальної дисципліни та загальноприйнятих правил поведінки, більше уваги приділяючи здібним до науки студентам.

Учений відповідально ставився до лекційної роботи, про що свідчить обсяг підготовчих матеріалів та наявність різних варіантів програм та текстів лекцій. Професор виступав за науковість лекцій, водночас їх доступність для студентів.

Лекторська практика М. М. Бережкова мала яскраво виражену історіографічну та джерелознавчу складову. Практично в усіх своїх лекціях професор у більшій чи меншій мірі звертав увагу слухачів на джерела та історіографію питання. Окрім ознайомлення студентів з науковою літературою та джерелами, викладач великого значення надавав вивченню, засвоєнню студентською молоддю методики роботи з історичними джерелами.

Низку неопублікованих лекційних курсів та щоденники М. М. Бережкова, на наш погляд, потрібно видати з відповідними коментарями.

Література

1. Острянюк А. М. Бережков: штрихи до біографії / А. М. Острянюк // Література та культура Полісся. – 2009. – Вип. 48. – С. 196–201.
2. Острянюк А. М. Михайло Миколайович Бережков (1850–1932) / А. М. Острянюк // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 3: Історико-культурологічний збірник. – 2007. – Вип. 3 (6). – С. 83–95.
3. Шипко Л. Джерелознавчі студії Михайла Миколайовича Бережкова (1850–1932) / Л. Шипко // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – 2009. – Вип. 9. – С. 173–194.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. XXIII.
5. Сторожев В. Бережков Михаил Николаевич / В. Сторожев // Критико-биогр. словарь русских писателей и ученых: О начала русской образованности до наших дней / С. А. Венгеров. – СПб., 1892. – Т. 3. – С. 58.
6. Бережков М. Н. Об истории как народном самосознании / М. Н. Бережков // Известия историко-филологического института кн. Безбородько в Нежине. – 1884. Т. 8. – 1884. – С. 1–12.

УДК 159.9(092)

О. А. Зеленько

Історик і психолог М. Я. Грот – попередник теорії трансформування вищої школи України

З позицій теорії соціальної трансформації системи вищої освіти діяльність М. Я. Грота розглядається в аспектах історичної спадковості та національної специфіки. Праці М. Я. Грота також можна вважати передумовою виникнення педології. Важливими аспектами є інтеграція Гротом українського та європейського науково-методичного досвіду та його міждисциплінарний підхід.

Ключові слова: соціальна трансформація, соціальна педологія, Грот.

С позицій теорії соціальної трансформації системи вищого образования деятельность Н. Я. Грота рассматривается в аспектах исторической преемственности и национальной специфики. Работы Н. Я. Грота можно считать предпосылкой возникновения педологии. Важными аспектами являются интеграция Гротом украинского и европейского научно-методического опыта и его междисциплинарный подход.

Ключевые слова: социальная трансформация, социальная педология, Грот.

From the standpoint of the theory of social transformation of higher education activities N. Ya. Grot regarded in the aspects of historical continuity and national specifics. N. Ya. Grot works can be considered as a prerequisite for the emergence of pedology. Important aspects are the integration by Grot Ukrainian and European scientific and methodological experience and his interdisciplinary approach.

Key words: social transformation, social pedology, Grot.

Як правило, до класичної спадщини звертаються при розв'язанні сучасних складних проблем, однією з яких є реформування вищої школи України як важлива ланка соціально-економічної трансформації держави. Свого часу Отто фон Бісмарк стверджував, що війни виграють не генерали, а шкільні вчителі та приходські священики. Можна сперечатися про сучасну роль священиків порівняно з ХІХ сторіччям. Проте вважаємо, що сучасний стан речей дає підстави дещо змінити цю формулу: війни виграють

або програють у шкільних класах та університетських аудиторіях. Існування в Україні повністю морально та технологічно застарілої системи вищої освіти на сьогодні практично унеможливує подальший цивілізаційний прогрес суспільства та держави. Російсько-українська війна (як і будь-яка війна взагалі) також висвітлила структурну та системну відсталість вищої школи України. Саме російсько-комуністична система освіти створила таке психо-соціальне явище як "Донбас". На сьогодні у державі практично відсутня аналізуюча та регулююча роль наукової та творчої інтелігенції, яка єдина має право претендувати на роль національної еліти. Замість неї цю нішу зайняли фрагментарно або формально освічені олігархи-космополіти та їх менеджери; наслідки їх діяльності ми бачимо на сьогодні. Спроби формально та огульно перенести європейські цивілізаційні цінності та стандарти без урахування національних (у першу чергу психологічних) особливостей призвела до ситуації, коли формально система вищої освіти України, намагаючись копіювати європейську, продукує абсолютно неєвропейський продукт.

Система вищої освіти України нагально потребує докорінного, а не косметичного реформування. Методологічною основою такого реформування має стати, на нашу думку, теорія соціальної оптимізації трансформування вищої школи, яка базується на засадах соціальної педології – подальшого продовження класичної педології. Разом з тим слід усвідомлювати, що для ефективного трансформування будь-якого соціального процесу (а система освіти, в тому числі вищої, є саме соціальним процесом) необхідно враховувати два основних аспекти.

Перший – історична обґрунтованість та спадкоємність. Необхідно враховувати ті теоретичні та практичні спроби, які мали місце в Україні протягом кількох минулих століть у галузі освіти та науки. У цьому контексті вкрай важливо чітко сформулювати поняття та категорії. Держава Україна, яка постала з Київської Русі, протягом усього часу свого існування була однією з найпередовіших держав Європи (а, отже, всього цивілізованого світу) у галузі освіти та науки. Практично все населення Київської Русі-України було письменним, значна кількість знали кілька мов, існували тісні зв'язки з освітніми закладами всієї Європи. Видавалася велика кількість не лише церковної, але й світської, наукової літератури. Українська еліта отримувала освіту в університетах Європи. На всій території держави функціонували загально-

освітні початкові та вищі школи. Після агресії Московії у другій половині XVII століття саме вихідці з України разом з колегами з Польщі, Литви, Татарії та Закавказзя були переміщені до Москви з метою створення основ системи освіти. Саме в наш час вкрай необхідно повернути історичну правду та відкинути російсько-комуністичні облудні міфи щодо історії створення системи освіти в Російській імперії. Загальновідомо, що в якості самостійного суб'єкта міжнародної політики, тобто самостійної держави, Московія постала лише з 1700 року, відколи перестала сплачувати данину кримському хану. Сама назва "Росія" з'явилася лише у 1721 році. Всі ці події пов'язані зі спробами московського царя Петра I хоч трохи цивілізувати найвідсталішу країну тогочасного світу, якою була Московія. Адже Росія ніколи не мала ані своєї науково-методичної, ані освітньо-методичної традиції. Жодних вищих навчальних закладів, які хоч би чимось нагадували європейські університети, у Росії не існувало аж до XVIII століття. Існували поодинокі церковні школи, в яких вивчали молитви та церковний ритуал. Система шкільної освіти почала виникати у Росії лише наприкінці XIX століття. До часів Петра I у Московії взагалі не існувало самобутніх навчальних, а тим більше наукових структур. Петро I почав залучати, з одного боку, європейську наукову еліту, а з другого – переміщувати інтелігенцію з України до нових науково-освітніх центрів Росії, що формувалися. Наслідком стала досить ефективна система освіти та науки Російської імперії XIX століття, завдяки якій пізніше змогла тривалий час функціонувати наука та освіта Радянського Союзу. Широко тиражований російською, а згодом й комуністичною пропагандою Михайло Ломоносов насправді був першим справжнім москвитом (а не слов'янином, татариним чи кавказцем), який зміг опанувати курс європейського університету. До речі, повторити це не міг жоден москвит протягом майже цілого століття. Важливо зауважити, що спочатку Ломоносов закінчив Слов'яно-греко-латинську академію, засновану випускником Києво-Могилянської академії Симеоном Полоцьким, потім – вчився у власне Києво-Могилянській академії, лише після цього зміг поїхати вчитися до Німеччини. Важливо відзначити, що насправді Ломоносов не зробив жодних наукових відкриттів, а був лише популяризатором наукових знань та організатором освітніх контактів Московії з цивілізованим світом. Отже, необхідно чітко усвідомлювати, що немає ніяких історичних підстав вважати, що в Московії, а потім у

Росії, існувала не те що самотня, а й взагалі більш-менш ефективна система освіти взагалі. Система освіти, і в першу чергу вищої освіти, у Росії створювалася лише з кінця XVII – початку XVIII століть винятково за рахунок освічених фахівців, вивезених з України, Литви, Польщі, а також залучених з європейських університетів. Таким чином, слід засвідчити, що так звана "російська" система вищої школи є насправді українсько-польсько-литовською за походженням, посиленою європейськими фахівцями. Тому, коли ми говоримо про необхідність сьогоденної трансформації системи вищої освіти в Україні, повинні розуміти, що необхідно спершу опанувати власний історичний досвід Київської Русі-України, а не намагатися реанімувати досвід системи освіти Росії, який довів російське суспільство до межі справжнього здичавіння. Система освіти та науки Радянської імперії також сприймається здебільшого у міфологізованій формі. Після комуністичного заколоту у 1917 році абсолютна більшість психічно та соціально адекватних учених та освітян назавжди покинули Росію. Тому комуністична освіта продовжувала своє існування за рахунок копіювання форм та методології докомуністичного періоду, поступово та невблаганно вироджуючись, а здобутки комуністичної науки XX століття значною мірою завдячують діяльності не науковців, а розвідників, та звичайному плагіату. Протягом усього існування Радянського Союзу творча та наукова інтелігенція, яку не встигали знищити, або емігрувала, або ставала опозиційною до комуністичного ладу, через що невдовзі або знищувалася, або знову ж таки емігрувала (якщо встигала). Та частина науковців та освітян, яка інтегрувалася до російсько-комуністичного ладу врешті-решт створила ту Росію, яка нині є загрозою існування не лише цивілізації, а й взагалі життю на планеті. Адже будь-яке джерело без постійного наповнювання вичерпується, а соціально-психологічні процеси без інтеграції до цивілізаційного процесу просто вироджуються.

Другий важливий аспект, напряму пов'язаний з першим – національна специфіка. Соціально-економічний крах Радянського Союзу та імперської Росії, а також сумні наслідки політики мультикультуралізму у цивілізованих країнах сучасної Європи показали хибність інтернаціоналістичних підходів до соціальних феноменів та процесів. Треба чітко розуміти, що одні й ті ж явища та інструменти можуть мати різні назви, проте залишатися самими собою. Процес руйнування національних цінностей на початку XX століття називали інтернаціоналізмом, а зараз – мультикультуралізмом,

або національною толерантністю. Адже не існує та не може взагалі існувати будь-яка велика соціальна група, яка не сформувала б протягом свого існування національної ідентичності та неповторності. Будь-які соціальні явища можуть ефективно існувати лише у своїй специфічній національній формі. Система освіти, а система вищої освіти як інструмент створення національної еліти, насамперед, обов'язково має не лише враховувати національні особливості, а й широко застосовувати їх для максимальної ефективності функціонування. Етно-соціально українська нація тісно пов'язана з іншими європейськими націями не лише походженням, а й унаслідок цього способом мислення, світосприйняття та комунікацій. Загальновизнано, що людина є не лише біологічною, а й насамперед соціальною істотою. Тому розвиток як суспільства, так й індивідуума відбувається не лише за законами біологічної, а й соціальної еволюції. Визнаючи це, необхідно зробити наступний логічний крок й зрозуміти, що якщо внаслідок біологічної еволюції виникають різні види біологічних організмів, то внаслідок соціальної еволюції створюються різні психосоціальні групи. І якщо розмежування створених біологічною еволюцією видів відбувається насамперед топографічно (різні території, різні поверхи існування) та часово (денні чи нічні види), то розмежування груп людей, створених соціальною еволюцією, відбувається в першу чергу соціально-психологічно. Внаслідок цього виникають абсолютно різні за світоглядом, світосприйняттям, типом мислення та формами соціальних комунікацій соціальні групи, які можуть продовжувати існувати одночасно на одній території, проте у різних соціальних вимірах. Українська нація протягом своєї соціальної еволюції змогла створити значну кількість культурних та історичних артефактів, які увійшли до скарбниці людської цивілізації. Українці також зробили вагомий внесок у світову науку, який визнаний усім цивілізованим людством. До того ж Київська Русь-Україна має всі підстави вважатися одним з найосвіченіших держав світу. Все це дає підстави вважати, що для ефективної трансформації сучасної вищої школи в Україні абсолютно необхідно базуватися на національних українських особливостях світогляду, світосприйняття, способу мислення та комунікацій. Адже українська нація протягом понад тисячолітньої історії переконливо доводила свою успішність у царині освіти та науки, навіть перебуваючи територіально, географічно чи політично поза своїми етно-соціальними межами. Українські вчені і освітяни віками були та продовжують залишатися прикрасою та невід'ємною

частиною науки й освіти всіх цивілізованих та не лише цивілізованих країн світу. В той же час сусідня Московія-Росія може "похвалитися" протягом усієї своєї досить недовгої історії лише руйнуванням, загарбанням та знищенням культурних та матеріальних цінностей та повною зневагою до загальнолюдських моральних цінностей. Цей результат соціальної еволюції російського суспільства гранично чітко виявляється сьогодні не лише у російській військовій агресії проти України чи попередніх чисельних війнах Московії-Росії проти всіх без винятку сусідніх народів, а й у сучасному тотальному протистоянні Росії всьому цивілізованому світу у формах, які знаходяться далеко поза межами здорового глузду. Отже, у формуванні теоретико-методологічних засад трансформації системи вищої освіти та науки в Україні важливо не лише враховувати та використовувати власні національні психосоціальні особливості, а й забезпечити процес трансформації від проникнення традиційно руйнівних національних тенденцій імперської Росії.

Саме тому зараз необхідно творчо вивчати та застосовувати ті продуктивні знахідки й підходи науковців та організаторів системи вищої освіти XIX століття, які можуть значно полегшити та підвищити результативність процесу справжньої, а не формальної, трансформації системи вищої освіти України.

У цьому контексті досить цікавою є постать професора філософії та психології Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька Миколи Яновича Грота. Саме професор М. Я. Грот був одним з перших європейських учених-психологів, який намагався органічно поєднати педагогіку, психологію, філософію у єдиний освітньо-науковий методологічний комплекс. Слід прийняти до уваги, що саме Ніжинський історико-філологічний інститут був відомим та елітним вищим навчальним закладом Російської імперії. Саме тому досвід М. Я. Грота, який тривалий час працював у Ніжині, може стати корисним для формування саме тих вишів, які мають готувати справжню національну еліту України. Деякі його роботи можна вважати передвісниками класичної педології, яка оформилася на початку XX століття. Якщо взяти до уваги процес міждисциплінарного поєднання та взаємопроникнення наукових напрямків та підходів, який зараз є домінуючим у всьому цивілізованому світі, то спадщина професора Грота стає достатньо актуальною для вивчення й творчого переосмислення.

Важливо звернути увагу, що значний період діяльності професора Грота припадає саме на Україну, хоча вона й була того часу

окупована Росією, на кафедрі українсько-європейського по суті та за формою університету, яким був Ніжинський історико-філологічний інститут. І подальшу працю М. Я. Грота у Москві варто розглядати як діяльність власне українського вченого німецького походження на території Російської імперії. Наукова та освітня діяльність М. Я. Грота є фактично ілюстрацією ефективного поєднання українських та німецьких національно-культурних та психосоціальних особливостей у науці та організаційно-освітній діяльності.

Повністю застарілий формальний підхід у поєднанні системи вищої освіти та наукової діяльності, який продовжує домінувати у сучасній вищій школі України, також має поступитися системі структурно-функціональної диференціації освіти та науки. Така диференціація протягом останніх десятиліть відбувається на Заході. У деяких працях М. Я. Грота також є теоретичні роздуми, які можуть стати національно-історичним підґрунтям процесу диференціації українських наукових та освітніх структур. Адже головне у проведенні будь-якої реформи – не дотримання формальних показників, умов чи механізмів, а створення більш ефективного, ніж попередній, соціально-психологічно-економічного механізму та більш якісного кінцевого продукту. Саме врахування історичних традицій української вищої школи, одним з найяскравіших компонентів якої була Ніжинська гімназія вищих наук та Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька, може значно підвищити ефективність трансформації системи сучасної вищої освіти та науки України. Праці професора М. Я. Грота мають значний методологічний інтерес.

На відміну від багатьох сучасників, які інтегрують європейські інновації не завжди органічно, М. Я. Грот робив це природно, бо був сам інтегрований у європейську науку, адже був учнем В. Вундта. У нього знаходимо напрямок на міжпредметну інтеграцію. М. Я. Грот одним з перших намагався поєднати психологію, педагогіку та філософію. Свого часу М. Я. Грот був членом комісії з питань освіти у Росії, основоположником психологічного товариства Росії. На сьогоднішній день спадщина М. Я. Грота вивчена ще недостатньо. Слід відзначити у цьому аспекті дослідження М. Д. Бойправ (2002), виконане на матеріалах архівів Ніжинського державного університету імені М. Гоголя.

М. Я. Грот є автором оригінальної концепції розвитку пізнавальних процесів, почуттів, емоційно-морального розвитку особистості. Цікавою є його думки про рівноцінність ідеального та матеріального,

органічний зв'язок категорій свідомості та почуття, про важливу роль почуття у процесі формування свідомості, про двокомпонентну свідомість. М. Я. Грот розширено тлумачив категорії експерименту аж до включення в нього фактів людського психічного життя, відтворених у літературі, науці, релігії, філософії, побуті тощо. Він бачив недоліки у використанні переважно інтроспективного методу в психології і поступово відходив від нього. М. Я. Грот вважав, що труднощі для експериментальної психології полягають у способі передачі, поясненні та опису душевного стану іншої особи і в правильному тлумаченні нею свого душевного стану. Він звертає увагу на тісний зв'язок психічних явищ і навколишнього середовища. Зокрема підкреслює: "Документи, які розкривають факти людського психічного життя надзвичайно багаточисельні, вони широко і скрізь розкидані навколо нас, і ми їх майже ще не вивчали, не допитували – уся література, все мистецтво, вся наука, релігія, філософія, всі історичні діяння людей, їх побут, звичаї і закони, творіння архітектури, живопису, скульптури, архітектури, музики і поезії, форми державного і суспільного життя – все це психічні факти і документи мислення, творчості, почуття, волі людей і ми ще не вивчили їх психологічно... не вміли вивчати... тобто психологічно експериментувати".

Слід зазначити, що науково-методична та організаційно-реформаторська діяльність М. Я. Грота ще за його життя була сприйнята. Він став організатором та першим головою Російського психологічного товариства, членом комісії з питань освіти Російської імперії. Тому можна вважати, що саме професор Грот має пряме відношення до піднесення рівня науки та освіти Росії наприкінці ХІХ – початку ХХ століття. Саме через це необхідно уважно переосмислити його погляди та підходи як організатора й реформатора системи вищої освіти, які підтвердили свою ефективність та доцільність півтора століття назад.

М. Я. Грот мав можливість не лише поєднувати різні соціально-гуманітарні наукові напрями, а й західно-європейську та вітчизняну школу вищої освіти та науку. Зауважимо, що саме українська середньовічна наукова та освітня системи стали основою вищої школи Російської імперії. Сьогодні ми повинні осмислити та творчо використати доробок М. Я. Грота для створення нової трансформованої системи вищої освіти України, яка б вдало використала досвід інтеграції власного українського та європейського підходів, з одного боку, та міждисциплінарний підхід – з іншого. Тим більш цей

досвід був достатньо успішним як у теоретичному, так й у практичному аспектах. Адже завдяки діяльності професора Грота та інших фахівців його доби Російська імперія, а згодом Радянський Союз змогли тривалий час підтримувати життєдіяльність власної системи освіти. А нині, взявши до уваги його думки, на тлі демократичної України можемо сподіватися на значно більший результат.

Саме тому науково-методична спадщина професора Ніжинської гімназії вищих наук Миколи Яновича Грота викликає непересічний інтерес та увагу з точки зору методологічного обґрунтування трансформації системи вищої школи та науки сучасної України, а також має бути ретельно вивчена як наукова предтеча як класичної педології, так і сучасної соціальної педології.

Література

1. Бойправ М. Д. М. Я. Грот: психологічні погляди та освітня діяльність / М. Д. Бойправ. – Ніжин, 2002. – 166 с.
2. Вопросы философии и психологии / под ред. проф. Н. Я. Грота. Кн. I. – М. : Типография Высочайше утвержденного Т-ва И. Н. Кушнерев и К., Издание А. А. Абрикосова. – 1889.
3. Грот Н. Я. К вопросу о реформе логики. Опыт новой теории умственных процессов / Н. Я. Грот. – Издание института Ф. А. Брокгауза в Лейпциге, 1882. – XXVI. – 349 с.
4. Грот Н. Я. Психология чувствований в ее истории и главных основах: Исследование: Исторический отдел / Н. Я. Грот // Известия историко-филологического института князя Безбородько в Нежине. – К., 1879. – Т., вып. 2. – С. 1–410.
5. Зеленько О. А. Яка педагогіка потрібна Україні (Про реабілітацію педології) / О. А. Зеленько // Плекаємо особистість : наук.-метод. альманах. Луганськ – Старобільськ, 2011. – Вип. 3. – С. 129–134.
6. Каптерев П. Ф. История русской педагогики / П. Ф. Каптерев. – СПб. : Алетейя, 2004. – С. 533–554.
7. Лукінюк М. О. Спроба системного підходу до висвітлення фальшуваних історій України / М. О. Лукінюк. – Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2003. – 385 с.
8. Наукова спадщина Миколи Яновича Грота в фондах бібліотеки імені акад. М. О. Лавровського Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Бібліографічний покажчик. – Ніжин, 2011. – 34 с.

УДК 94(477)"191/199"(092)

Т. В. Кузнець

Духовна еліта нації: Порфирій Демуцький

У статті узагальнено біографічні відомості про фольклориста, хорового диригента, композитора Порфирія Даниловича Демуцького. Вихідець із священницької родини, він здобує університетську медичну освіту і, оселившись в селі Охматів на Київщині, був лікарем, порадиником, учителем простого сільського люду. Зібрав і записав близько 700 народних пісень, займався їх обробкою, з місцевих селян створив величезний хор, який був відомий усій Україні.

Наводяться фрагменти вперше видрукованого щоденника відомого громадського діяча, приятеля П. Демуцького, П. Ф. Курінного, які проливають світло на відповідні життєві обставини та причини розриву із виплеканим селянським хором. Цитовані у статті щоденникові записи є цінним джерелом для доповнення соціальної історії, історико-краєзнавчих та історико-біографічних досліджень.
Ключові слова: Охматівський народний хор, Порфирій Демуцький, Петро Курінний, Умань, еліта, народна пісня, Київська губернія, соціальна історія, біографістика.

В статье обобщены биографические ведомости о фольклористе, хоровом дирижере, композиторе Порфирие Даниловиче Демуцком. Выйдя из духовного сословия, он получил университетское образование, проживал в селе Охматов на Киевщине и был не только доктором, но и советником, и учителем для крестьян. Собрал и записал более 700 народных песен, из тамошнего сельского населения организовал народный хор, имевший известность во всей Украине.

Наводятся фрагменты впервые опубликованного дневника известного общественного деятеля, близко знакомого с П. Демуцким, П. Ф. Куринного, которые освещают малоизвестные жизненные обстоятельства и причины разрыва из созданным крестьянским хором. Цитированные у статье дневниковые записи есть ценным источником для социальной истории, историко-краеведческих и историко-биографических исследований.

Ключевые слова: Охматовский народный хор, Порфирий Демуцкий, Петр Куринной, Умань, элита, народная песня, Киевская губерния, социальная история, биографистика.

The biographical information of folklorist, choral conductor and composer Porphyriy D. Demutsky has been summarized in the article. Derived from the priest family and lived in Ohmativ village in Kyiv region, he obtained a university medical education and, was a doctor, counselor, teacher of peasants. Demutsky had collected and recorded approximately 700 folk songs. He had also created a huge choir, which was known throughout Ukraine. The author emphasized that the great merit of P. Demutsky was strengthening the Ukrainian national church singing. "Liturgy" (for three-part uniform chorus) was a well-known in that area, which was the most distinctive shape in spiritual music.

Great changes took place in the biography of philanthropist, musician and teacher in 1917. He left his estate and his folk choir in Ohmatov village and moved to Kyiv. The reasons for that turn in his life were not mentioned in the biographical essays, as well as in the official autobiography.

Some fragments of the first printed diary of such well-known public figure, Demutsky's friend, Petro Kurinny have been presented in the article. Those fragments explained the relevant life circumstances and causes of the gap between him and his choir. Cited in the article phrases from the diary are a valuable resource to complement social history, local historical, historical and biographical researches.

The life of Porphyriy Demutsky was a vivid example of the fate of many Ukrainian spiritual and cultural elite representatives who selflessly tried to serve people, but were disappointed during social foundations breaking in the revolutionary period in 1917-1920. Revolution undermined the foundations of common morality and was the cause of deep disappointment and life dramas of intellectuals who tried to improve the lives of ordinary people.

Key words: Ohmat Folk Choir, Porphyriy Demutsky, Petro Kurinny, Uman, elite, folk song, Kyiv province, social history, biographical studies.

Демократизація суспільного життя в Україні створює умови для розширення науково-дослідних напрямів дослідження історії. Одним із них є історико-біографічний, який розвивається в рідніщі антропологічно орієнтованої соціальної історії і виник у межах "школи Анналів". Він має міждисциплінарний характер і успіх дослідження в цій царині деякою мірою залежить від синхронного дослідження інших сфер історичного знання. Та загалом він займає особну нішу в межах перетину історії, культури та антропології. А якщо зважити на те, що відмітною особливістю українського історичного процесу була перерваність державної традиції, відтак носіями української культури були не стільки державні інституції та громадські об'єднання, а окремі особистості. Тому складання їх найповніших життєписів

слугуватиме не тільки визначенню їх суспільної ролі та внеску в розвиток культури, а й збагачуватиме знання про історичний процес у цілому. Саме це надає актуальності історико-біографічним дослідженням.

Актуальності даному дослідженню додає і те, що воно присвячене яскравій особистості з когорти української духовної і культурної еліти – Порфирію Даниловичу Демуцькому, якому у 2015 році виповнилося 155 років від дня народження. Це по-перше, а по-друге, для його підготовки вперше використано нові матеріали, які проливають світло не тільки на саму непересічну особистість П. Демуцького і доповнюють власне відому його біографію, а більшою мірою доповнюють, так би мовити, колорит епохи, тобто в цілому доповнюють джерельну базу соціальної історії другої половини XIX – перших десятиліть XX століття. Маються на увазі щойно вперше опубліковані щоденники громадського діяча Петра Федоровича Курінного (1852–1931 рр.), який приятелював з П. Д. Демуцьким, шанував його таланти і гостро переживав його розчарування. Вперше вводяться у науковий обіг матеріали, які допоможуть зрозуміти внутрішній світ Порфирія Демуцького, а ще більше доповнять історію селянства.

Отож, метою даної наукової розвідки є узагальнення біографічних даних про П. Д. Демуцького з урахуванням нововідкритих джерел, що сприятиме розширенню історичного знання в цілому.

З сучасних довідкових українських видань відомо, що Порфирій Данилович Демуцький (1860–1927 рр.) – фольклорист, хоролий диригент, композитор, педагог – народився в с. Янишівка на Київщині. У 1876–1882 роках навчався в Київській духовній семінарії, а потім на медичному факультеті Київського університету Св. Володимира, який закінчив у 1889 році. Співав у студентському хорі М. Лисенка і навіть був його помічником. Упродовж 1889–1918 рр. працював лікарем у с. Охматів тодішнього Уманського повіту Київської губернії. Зібрав і записав близько 700 народних пісень, займався їх обробкою. З місцевих селян організував народний хор, з яким виступав у багатьох містах України [1, с. 336].

А далі стрічки офіційної біографії переносять П. Д. Демуцького до Києва, де він з 1918 року мешкав до самої смерті 5 червня 1927 року [2, с. 648]. Не говорячи чому він перебрався до столиці, залишивши обжиту садибу і справу свого життя – сільський хор з 200 співаків, біографи повідомляють, що в Києві він працював у Етнографічній комісії при ВУАН, читав курс народної творчості у

Музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка, брав активну участь у роботі Державної хорової капели "Думка" та хорової студії ім. К. Стеценка. 1921 року П. Демуцький брав участь у I Всеукраїнському православному соборі Української автокефальної православної церкви, займався підготовкою співаків і регентів на богословських курсах (1921–1924 рр.), до програми яких входило викладання співів. П. Демуцький – автор вокальних творів "Дума про Федора Безрідного" та на слова Т. Шевченка – "Заповіт", "Чернець", "Б'ють пороги". Його твори звучали на першому виступі українського хору УАПЦ, який відбувся 27 вересня 1919 р. в залі Купецького зібрання (нині філармонія).

Та, напевне, найбільшою заслугою Порфирія Даниловича Демуцького було утвердження українського національного церковного стилю. Особливо виразною в цьому напрямі є "Літургія" (для триголосого однорідного хору), яка була найхарактернішою формою в духовній музиці. Водночас майстер хорової справи, знавець народного співу, відтворив у "Літургії" мелодії сільської церкви. Літургійний цикл побудований на принципах простого криласного співу – змінне триголосся, розспіваність мелодії. До останніх днів свого земного буття П. Демуцький підтримував творчі зв'язки з професійними та самодіяльними хоровими колективами, активно пропагував народну пісню. Найважливіші збірки: "Народні українські пісні на Київщині" (1905 р.), "Українські народні пісні" (1951 р.), "Ліра і її мотив", "Українські народні пісні. Багатоголосся" (1954 р.).

Народився Порфирій Демуцький 26 лютого 1860 року в с. Янишівка Таращанського повіту Київської губернії. У його батька, сільського священика було восьмеро дітей: окрім Порфирія – ще три сини і чотири доньки. В автобіографії Порфирій Данилович згадував, що "первоначальне учився дома і в своїй сільській церковній школі, котра тоді була на високому по тодішньому стані. Мій отець, котрий сам був наглядателем церковних шкіл і любив дуже шкільне діло, добирав у своїй школі і додатніх учителів. Окрім грамоти в школі учили і співів і навіть із школярів був заснований хор, котрий виїздив до других сіл співати служби Божі, а часами і на примітивні концерти, де співались і (світські?) пісні. Особливо хор розцвів був, коли на чолі його стали учителі та дячки Радзівський, Крижановський, Шпаковський" [3, с. XXVII]. Саме тоді в Янишівці бував Микола Віталійович Лисенко, який обіймав посаду мирового посередника в Кривецькій волості, а батько його був повітовим предводителем дворянства в Таращі. В подальшому життєві шляхи П. Демуцького та М. Лисенка часто сходились.

Пригадуючи своє дитинство, П. Демуцький писав, що особливо любив церковні співи і завжди ходив на вечірню службу, де захоплювався співом свого батька. Про себе скромно зазначав, що "не мав ні голосу, ні слуху і участі у співах не приймав, аж поки не поступив в науку в подольську бурсу" [4, с. XXVII]. В десять років хлопця віддали на навчання до Києво-Подольського духовного училища. На той час він уже володів невеликим голосом і його було обрано до братського академічного хору, де він почав вивчати і музичну грамоту. В автобіографії про ті роки записав: "Я страшенно хотів співати... і часто бував на співах академічних півчих. Нотній грамоті я разом з всіма учився по обіходу і, по правді сказати, нічого не розумів, – но так по слуху потроху навчивсь гласам і другим церковним напівам. В "высшому отделении" я попав в "училищну" церкву дячком, де неукоснітельно вів своє діло два роки з охотою і любов'ю. На обов'язки дяка було звонити в три звоники, котрі були в домовій церкві при бурсі. Я і досі пам'ятаю ритм, якого там держались в звичайні празники і в незвичайні, в чому я проявляв своє усердіє" [3, с. XXVIII].

У 1876 році П. Демуцький склав іспит і був зарахований до Київської духовної семінарії. Роки навчання в семінарії стали пам'ятні тим, що співпали, за словами Порфирія Даниловича, з тією порою, "коли в Києві почало пробуджуватись національне почуття, особливо в зв'язку з хоровою діяльністю Миколи Лисенка. В його хорі негласно брали участь кілька півчих семінаристів з чудовими голосами. Виучані там пісні вони співали в класах на перемінах. Чудові мелодії народніх пісень, і особливо "Туман хвилями лягає" будив в наших серцях священний трепет і розжеврював огонь святого почуття рідного співу... Правда, то все було прикрито заклоном тодішнього загального запрету української пісні, українсько-го слова, через ту таємність воно було ще дорожчим" [3, с. XXIX].

Перебуваючи в селі під час канікул, молодий семінарист став занотовувати пісні, котрі селяни співали на роботах. Як потім він згадував, уловити характерні дуети вдалося не просто і цьому він навчився згодом від хору в Охматові. Але вже тоді, в Янишівці, – писав у автобіографії Демуцький, – йому пощастило "зразу попасти на солістку Варку Морозову, від котрої записав такі пісні: "Кувала зозуля", "Коли-б же я знала, як буду вмирати", "Ой не ходи Барабашу" [3, с. XXIX]. Та найбільше в той час він записав пісень у лірників, серед яких виділявся сліпий Радько Слюсар із сусіднього з Янишівкою села Богатирки.

Провчившись чотири роки в семінарії і склавши відповідні іспити, П. Демуцький вступив на медичний факультет Київського університету Св. Володимира. У 1889 році він закінчив навчання і, відкинувши пропозицію наукового керівника переїхати до Петербурга, поселився в Охматові Уманського повіту, де й одружився зі своєю землячкою Устиною Яновською. "Там я розпочав свою лікарську і науково-художню працю, – занотував у автобіографії П. Демуцький. Заснував лікарський пункт, де находили поміч селяни, почав збирати народні пісні, орнаменти, вишивки, а також організував селянський хор, котрий мені допомагав і збирати пісні і демонструвати їх на концертах" [3, с. XXXI].

Сторінки історії Охматівського хору гідні окремого дослідження, але дотично життєпису П. Демуцького наведемо його оцінку з автобіографії. "Концерти охматівського хору, котрі відбувались щороку в садибі, де я жив, а також і в других місцях, набирали з кожним годом все більшої популярності. На тих концертах репертуар складався з пісень у примітивній народній гармонізації, а хорова техніка була доведена до органного звучання. Весь матеріал заучувався і виучувався на слух без нот, репродукувався, як бездоганна декламація. Асонанс співаків і аудиторії був надзвичайний. А через те такі концерти, що єднали всіх селянських мешканців, набували з кожним годом все більшої популярності і ціни" [3, с. XXXI]. Ці стрічки автобіографії П. Демуцький писав у 66-річному віці, а хор, за його словами, існував уже 33 роки. Упродовж цього часу колектив з великим успіхом неодноразово виступав у Жашкові, Таращі, Умані, Одесі, Києві.

Один з концертів Охматівського хору в Києві відомий фольклорист К. Квітка описав так: "То були пам'яті гідні моменти в історії Української культури. Найбільша у Києві концертна зала була переповнена не тільки українською публікою... У тоні розмов цієї публіки, звичайно стриманому, тоді чулося щире очарування, вирази подиву злітали французькою, німецькою, англійською мовами, не говорячи вже про російську. Це був правдивий триумф народного артистичного хисту. Настрій аудиторії був піднесений, поважний, урочистий, який буває тоді, коли її покорує справді велике мистецтво" [4, с. XXXVIII].

Досліджуючи діяльність Порфирія Демуцького як етнографа, той ж Климент Квітка віддає йому належну шану. "Момент пропаганди неторканого сільського співу становить справді гідну подяки сторону діяльності П. Д., в якій він, здається, не мав попередників на Україні. Цей момент мав далеко більше значення для громади (і

далеко більше цинився) в останній десятилітній період життя П. Д., коли він орудував тільки в Києві. Цими роками заслуга його полягала найбільше в тому, що він заохочував, гуртував, стимулював людей і пропагував ідею виконувати народні пісні в такій гармонізації, яку витворив сам люд, і з сільською манірою; завдяки його заходам, Київ не раз чув таке виконання, і тут міра успішності залежала від того, який коли був склад співаків, – бо правдиво удати сільську маніру могли тільки ті, що самі добре її знали з села; навчити її неможливо" [4, с. XLV]. В Охматівському хорі було близько 200 співаків. Це були люди різного віку: від дітей 8–10 років до 60-річних старих. Заняття хору проводились регулярно по суботах та неділях, у вільний від роботи час [5, с. 15]. Не важко зрозуміти, що керівництво таким колективом було справою не легкою і могло бути успішним тільки при великій любові до цієї справи.

Біографи П. Демуцького відзначають, що практична діяльність, а також його поодинокі висловлювання про народну пісню свідчать, що він був передовою людиною свого часу з яскраво вираженим демократичним світоглядом. Усе життя Демуцького було пройняте любов'ю до народу і творчою працею для нього. Цій справі однаково служили як його лікарська, так і музично-етнографічна діяльність. Інтерес Демуцького до трудового люду нерозривно зв'язаний з інтересом до народної творчості, яка є дзеркалом душі народу і його життя [5, с. 10]. У лекціях про народну пісню, які Демуцький читав у Києві в 1920-х роках, підкреслювалося: "Народна пісня і в словах, і в мелодії напіву – продукт колективної творчості, котра, як графічний апарат, зафіксувала вираз музичної потенції народного духу", "... вона являє собою простий завершений музичний твір, ... створений, натхненний колективом... народного генія. Проходячи через апарат народного колективу, пісня з'являється в такій формі, яка доступна всьому народові, зручна для сприймання, для засвоєння і для виконання" [5, с. 10].

Любитель і знавець народної пісні, лікар і мелантроп Демуцький, який добровільно оселився в селі, лікував селян і вивчав їх поетичне слово, змушений був залишити справу свого життя. В офіційній автобіографії, писаній у 1925 році, однією стрічкою зазначається: "В 1917-му році я переїхав до Києва, де і почав приймати участь в хорових працях..." [3, с. XXXI]. А чому ж залишений Охматів, садивба, славнозвісний хор? Про це в автобіографії ні слова, як врешті і в життєписах, складених за радянської доби. Тому

спробуємо віднайти відповідь на ці питання у нововідкритих джерелах.

Та спочатку ще раз звернімося до садиби Демуцьких в Охматові і до описів сільської ідилії.

Український композитор М. Лисенко назвав садибу Демуцьких за її красу "охматівським раєм". "Від небесного рай Демуцьких відрізнявся хіба тим, що потрапити сюди було легко і просто. Ні вдень, ні вночі не зачинялись двері будинку. З найвіддаленіших сіл Уманщини приходили хворі до Демуцького, знаючи, що і кабінет його, і серце завжди відкриті для бідних" [6, с. 90]. Людність Охматова він лікував безкоштовно. Лікуючи людей, Порфирій Данилович захоплювався фольклором, збирав народні пісні. Він використовував кожний зручний випадок, щоб записати нову цікаву пісню. "У кабінеті Демуцького в Охматові, крім письмового столу і лікарських крісел, стояла фісгармонія, і часто, прийнявши яку-небудь селянку і подавши їй допомогу, він просив її проспівати відомі пісні і тут же їх записував" [7, с. 4]. Донька тамтешнього священика С. Правосудович, з якою приятелював син Порфирія Демуцького Данило, у своїх спогадах писала: "У нас співало майже все населення... від малого до великого... під керівництвом лікаря Демуцького" [7, с. 5].

Ще люднішою оселя Демуцьких в Охматові стала тоді, коли син Данило вступив до Другої Київської гімназії. Тоді щоліта і під час канікул дім Демуцьких був наповнений гучною веселою молоддю – товаришами Дані по гімназії і близькими сусідами. Діти грали в різні ігри, каталися по дзеркальній гладіні величезного ставка, ходили на прогулянки. А вечорами, сидячи на веранді вони розмовляли, співали під акомпанемент Порфирія Даниловича. Нерідко він грав їм на фісгармонії або виконував під акомпанемент бандури яку-небудь старовинну думу [7, с. 5].

Близько знайомий з П. Демуцьким, Петро Курінний у жовтні 1918 року занотував у своєму щоденнику такі спогади про "охматівський рай", до речі, нав'яні співом Охматівського "Господи помилуй" на ектенії в Уманській Свято-Троїцькій церкві: "Как сейчас вижу: прекрасное солнечное утро...Освещен празднично дом Доктора Порфирия Даниловича Демуцкого... Крыльцо высокое, каменное живописно усажено публикой, состоящей из больных и разных просителей... Во дворе и в разных направлениях дорожек красивого парка группируются группы крестьянской молодежи, а из комнаты (докторского кабинета) несутся звуки гармоничного хорошего пения... Несутся далеко и красиво в открытые окна... А хор

поет и доктор вторит ему на фисгармонии... Это, так называется, большая репетиция хора... Слушал я это пение и думал: сколько должно быть в этом сочетании прекрасного в природе – доброго, хорошего, сколько чувства, сколько доброты и правды, сколько неземного, благородного... И все это хорошее взято, как эссенция – любовью и добрым сердцем одного человека, который отдал высокой культуре человеческой души, свою душу... Спевка кончилась и громадный певческий хор при стройном и приличном строе... идет в церковь..." [8, с. 132]. Та цю світлу сторінку спогадів накрила похмура хмара реальної дійсності.

Ще раніше, у щоденникових записах за червень-липень 1918 року П. Курінний виклав розповідь охматівського поміщика Т. Д. Яневського про стан його помістя, де йдеться і про садибу Порфирія Демуцького. "Дом доктора Демуцького разграблен тоже. И кто же разграбил? Свои же охматовские крестьяне... Это же, котрым Порфирий Данилович (доктор-народник) врач, народный деятель, устроитель певческих хоров и всяких "Просвіт", попечитель школ и Член Училищных Отделений. В доме у него разграблены: аптека, музыкальные инструменты, мебель, платье и всякие вещи... Все это было пощажено большевиками, но разграблено местными крестьянами... Вот какова благодарность народа своему благодетелю! Это не люди, а хуже зверей... Сам доктор теперь поселился в Киеве, ради безопасности для его жизни, так как благодетельствованные крестьяне даже не гарантировали безопасности и сохранение его жизни. И так, охматовцы, котрым Порфирий Данилович увековечил славу поющей братии и развитие культурное, надолго лишились своего "доктора-отца" и недостойны его возвращения" [8, с. 96]. От, здається, і відповідь на питання про причини залишення домівки – "охматівського раю" – і переїзду (втечі!) до Києва П. Демуцького.

Щоденник П. Курінного містить ще одне свідчення про розгром будинку Демуцьких в Охматові. Псаломник із Охматова Бродовський розповів автору щоденника, що "банда крестьян-розбойников напала на имущество доктора П. Д. Демуцкого и покончила с этим имуществом раз и навсегда, все разграбили... Не менее, как на тысяч полтора, и это грабили свои, охматовские крестьяне (курсив наш – Т. К.). Г. Бродовский, близко знающий филантропическую деятельность Демуцкого, возмущается, что крестьяне так не благодарны к тому, который всю жизнь, и здоровье, и средства отдавал на народное служение, который бесконечно их благодетельствовал" [8, с. 98].

Природно, що світлі спогади П. Курінного про Демуцького та його справу були затьмарені розповідями про гнів не вдячних селян. Стихійну руйнівну силу революційної доби, зумовлену класовим протистоянням, П. Курінний називає "клокочущим морем ада" і своє невдоволення її розмахом фіксує у щоденнику так: "Доктору... Разгромили его имущество, хищнически все разворовали, забрали и уничтожили святотатственно "все святое", которым прежде так благословенно восхищались... Изломанные и разбитые в куски музыкальные инструменты, и фисгармония в кустах, и ноты все лето валялись на берегу пруда и "никому не позволяли" неблагодарные крестьяне собирать этих остатков хотя бы как исторические драгоценности, хотя бы для воспоминания о том, что и их души когда-то цвели прекрасным неземным цветом... И имели в своей жизни хоть одну страничку прекрасного, доброго. Как-то чувствует теперь себя этот добрый, неподражаемый Доктор Порфирий Данилович, и каковы у него мысли и чувства при воспоминании своего добра и правды, которыми так любвеобильна его благородная душа..." [8, с. 133].

На основі вищезитованого щоденника П. Ф. Курінного можна заключити, що причиною "втечі" П. Демуцького до Києва була його образа на "не вдячних селян", які усе створене ним зруйнували. Зрозуміло, що ні в офіційній автобіографії, ні у створених у радянські часи життєписах про це не могло бути й згадки. А відтак біографія П. Д. Демуцького була не повною. Тому тільки ліквідація політичних нашарувань та відкриття нових історичних джерел сприятиме розвитку історико-біографічних досліджень.

Література

1. Енциклопедія історії України : в 5 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2004.
Т. 2. – 2004. – 528 с.
2. Провідники духовності в Україні: Довідник / за ред. І. Ф. Кураса. – К. : Вища шк., 2003. – 783 с.
3. Автобіографія П. Д. Демуцького // Етнографічний вісник / За головним редагуванням акад. Андрія Лободи та Віктора Петрова. – К., 1928. Кн. 6. – С. XXVII–XXXIV.
4. Квітка Климент. Порфирий Демуцький / Климент Квітка // Етнографічний вісник / За головним редагуванням акад. Андрія Лободи та Віктора Петрова. – К., 1928. Кн. 6. – С. XXXV–LXV.
5. Яценко Л. П. Д. Демуцький. Нарис про життя і творчість / Леопольд Яценко. – К. : Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури, 1957. – 46 с.

6. Лысенко Остап. Микола Лысенко. Воспоминания сына. – М. : Молодая гвардия, 1960. – 122 с.

7. Кохно Л. Данило Порфиروفич Демуцький / Леонід Кохно. – К. : Видавництво "Мистецтво", 1965. – 99 с.

8. Умань і уманчани очима П. Ф. Курінного / за ред. Ю. В. Торгала, Л. Д. Гарбузової. – Умань : ВПЦ "Візаві", 2014. – 428 с.

УДК 398+801.81(477.83/.86)(09) Спаська

Т. В. Луговик

Етнографічно-народознавчі студії Є. Ю. Спаської в Галичині та Буковині

У статті висвітлено діяльність відомої дослідниці народного мистецтва Є. Ю. Спаської в складі відділу допомоги населенню, що постраждало від воєнних дій у Західній Україні, схарактеризовано галицькі та буковинські етнографічно-народознавчі студії ученої, узагальнено внесок Євгенії Юріївни Спаської в дослідження та вивчення західноукраїнського етнокультурного регіону.

Ключові слова: Всеросійський Земський союз, відділ допомоги біженцям, відділ допомоги населенню, що потерпіло від воєнних дій, "шитки", "намітка", "попередник", "запаска".

В статье освещается деятельность известной исследовательницы народного искусства Е. Ю. Спасской в составе отдела помощи населению, пострадавшему от военных действий в Западной Украине, охарактеризованы галицкие и буковинские этнографические-фольклорные студии ученой, обобщен вклад Евгении Юрьевны Спасской в исследование и изучение западноукраинского этнокультурного региона.

Ключевые слова: Всероссийский Земской союз, отдел помощи беженцам, отдел помощи населению, пострадавшему от военных действий, "шитки", "наметка", "попередник", "запаска".

The article highlights the activities of the known researcher of folk art E. Yu. Spassky during the First world war as part of the division of assistance to people affected by hostilities in Western Ukraine. The article highlighted the features of the implementation of field ethnographic research of a novice ethnographer, in particular its role in the study of Western embroidery and weaving. The author defines the role and place of academic work in the cooperative movement in Western Ukraine, her efforts in organizing cooperatives in the revival of folk arts and crafts. Also described Galician and Bukovina ethnographic folklore Studio academic, summarizes the contribution of the author of the printed edition of the E. Yu. Spassky in the discovery and exploration of the West Ukrainian ethno-cultural region clarified the role of its scientific works among researchers of the Western region of the first half of the twentieth century.

Key words: all-Russian Zemstvo Union, the division of refugee assistance, the division of assistance to people affected by hostilities, "shitki", "the baster", "poperednik", "stepney".

*"І відкрилась одна з сторін цього життя,
частина душі народної – краса"
(М. Біляшівський)*

Дослідженням і вивченням життєвого шляху, наукової, етнографічної та музейної діяльності Є. Ю. Спаської займалися такі відомі учені, історики та етнографи, як С. Білокінь, В. Борисенко, Є. Шудря, Р. Маньковська та ін. Їх розвідки та студії дозволяють скласти цілісне уявлення про особисту долю і подвижницькі зусилля ученої в галузі народознавства та мистецтвознавства. Проте поза увагою учених залишаються ранні роки життя відомої дослідниці народного мистецтва. Дослідження одного з ключових періодів життя будь-якої людини – дитинства і юності, важливі з точки зору розуміння витоків зацікавленості та захоплень у майбутньому, а в нашому випадку – народною культурою та побутом.

Євгенія Юріївна Спаська народилася 20 грудня 1891 р. у м. Ніжині, у високоосвіченій та інтелігентній родині місцевого священика Георгія Івановича Спаського. Багатодітна, проте глибоко віруюча, вихована в душі старої інтелігенції, родина Спаських прагнула дати дітям гарну освіту, виховати їх справжніми патріотами рідного краю. Саме батько – моральний еталон, взірець для наслідування, прищепив маленькій Євгенії почуття поваги, гідності та відповідальності перед собою і своїм народом, заклав основи для розуміння основних життєвих цінностей та моральних норм. Отець Георгій весь свій вільний час намагався присвятити дітям: спілкувався з ними, навчав читати і писати. А головне – навчав міркувати. Його довгі розмови та цікаві розповіді змушували замислюватися, формували в дітей живу уяву і спостережливість. Особливу цікавість викликали розповіді релігійного характеру, притчі і повчання. Як згадував рідний брат Євгенії Іван: "... Я счастлив, что до того, как был отдан в убивающую душу гимназию, был сослуживцем его в церкви <...> Как радостно было "помогать" ему служить Богу в пустой церкви с парой нищих у порога <...> И в воскресенье при полном храме виться около нашего доброго Отца – праведника Божьего! Спасибо ему за добро, которое он источал из себя! Какое счастье ссудила нам судьба, послав в мир в доме батюшки Спаського!" [5, с. 43–44]. В домі отця Георгія була величезна бібліотека, головним чином церковної та богослужебної тематики, книги якої читали всі члени родини. Тому не дивно, що діти

протоієрея Спаського робили значні успіхи у вивченні грецької мови, Закону Божого та історії. Ці дисципліни пізніше стали основою наукових інтересів Феодосія, Івана та Євгенії Спаських.

Вихована в душі патріотизму, любові та поваги до рідного краю, Євгенія Спаська змалечку захоплювалась красою Батьківщини, величчю історії та славного минулого своїх предків. Закінчивши Ніжинську жіночу гімназію імені Пелагеї Кушакевич, Євгенія Юріївна вступила на Вищі історико-словесні курси професора Гер'є у Москві, щоб отримати диплом історика. Сповнена запалу, надій і сподівань, Є. Спаська прагнула бути потрібною, корисною власному народу, займатися дослідженням та збереженням етнографічно-культурної спадщини земляків. Перша світова війна, і як наслідок – страшні людські втрати, голод, розруха не залишили Євгенію Юріївну осторонь. Щойно, отримавши диплом історика, вона вирішила негайно перекваліфікуватися – піти на навчання до приватної фельдшерсько-акушерської школи імені Петра Бушtedта, аби здобути професію медсестри і вирушити на фронт. Це доленосне рішення для Євгенії Спаської стало в майбутньому покаранням і щедрим подарунком долі водночас. Після шестимісячного навчання 23-річна Є. Спаська працювала санітаркою, згодом – штатною медичною сестрою в 2-му ніжинському земському шпиталі для поранених вояків. Робота в шпиталі в глибокому тилу видавалася для Євгенії Юріївни надто пасивним заняттям. Дізнавшись, що восени 1915 р. в Підволочиську (Тернопільська обл.) Всеросійський Земський союз заснував пункт допомоги біженцям, вона вирішила поїхати в Західну Україну. Так, Є. Спаська потрапила в прифронтний пункт харчування та перев'язки хворих, розташований поряд з лінією Південно-Західного фронту. Як пізніше писала Євгенія Юріївна в своїй першій науковій праці – невеличкій статті в книзі "Народне мистецтво Галичини і Буковини" (1919): "... з фронту по вузькій колії привозили потяги сотні тяжких, та тисячі легко ранених, висаджували їх в П. (Підволочиську – авт.) та повертали назад. Отряд годував, перев'язував ранених, яким доводилось по кількись день чекати в наклаузах та на вокзалі позафронтних потягів широкої колії. Праці було багато і праці до того важкої дуже. "Земляки" приїздили поранені. Голодні, погано одягнені, розлютовані..." [7, с. 18]. Згодом, коли залізнична колія стала ширококоліійною, потяги стали ходити до самого підволочиського шпиталю. "Не стало у отряда роботи, напосіла нудьга. Хто працював на фронті в медико-санітарному відділі, той добре знає те почуття досади та своєї непридатности –

в часи перерви боїв" – писала в своїй праці Євгенія Юрїївна [7, с. 18]. "... Я почала блукати по побаюренних окопами околицях... Раз надвечір я одійшла далеченько от П. і натрапила якось-то на великий буйний табір: повозки, коні, собаки, а навколо кострів діти, жінки, діди – все народ статурний, вроданний, убраний теж добре, в гарну незвичайну одежу. Розпитуюся – все біженці, здебільшого з Карпатів, з-за Долини, Жидачова, Журавна. Живуть серед поля, а годуються на пункті Земського союзу під П., і таких людей тут 900 душ. Подобалося мені з ними балакати, хоча сперш не дуже то довірливо відносилися до моєї хусточки. Далі призвичаюся, особливо дітвора: ця стала незабаром до мене цілими табунцями бігати "за цукерками" [7, с. 19–20].

Неймовірно, але і в такі важкі часи Є. Спаська, вражена розмаїттям та багатством етнографічно-культурної палітри Галичини і Буковини, знаходила час на власні невеличкі нотатки і розвідки. "Все що стосувалося до цього народу з його такою ріжноманітною, багатою та величною, як і рідні гори його, творчістю, захоплювало мене. Через це, коли завідуючому пунктом прийшло на думку зробити поміж своїх біженців історично-економічну анкету...., я з великою охотою згодилася помагати йому" – підсумовувала власні враження і почуття Євгенія Юрїївна в статті [7, с. 19]. Підготовуючи біженців, юна аматорка-дослідниця намагалася потай замальовувати їх одяг, занотувати особливості їх поведінки, манери та звички. В умовах воєнного часу, голоду та нескінченного потоку поранених ці невеличкі етнографічні нариси було своєрідним подвигом. "Обходячи хати, де осіли біженці, як тільки почалися холода, роспитуючи та балакаючи з ними, я придивлялася до всього і бачила дуже багато гарних і завжди власними руками зроблених речей. Святошні сорочки – чоловічі та жіночі, розкішно вишиті намітки, рушники, подушки, виткані пояси, попередники, запаски, панчохи, рукавиці пестрими виплетені візрцями, шкіряні безрукавки шкірою ж і пооблямовані, пояси. Торбинки, люльки металюм поцяцьковані, хрести, ціпки, вкриті різьбярськими визирунками – одно слово, всяка побутова річ всяка одежина зроблена з великою любовю, руками природженого мистця, ретельно, з роду в рід передававного, разом з старосвітськими візрцями своє велике почуття краси та свій хист, робили велике вражіння" – писала народознавиця [7, с. 21–22]. В ній містяться цікаві описи зовнішності та одягу населення Західної України: "Діди статурні, високі, з довгим волоссям, мовчазні, поважні, в білих свитках, з нерозлучною люлькою в зубах. Жінки теж

високого стану, дебелі, в хутряних безрукавках, вишитих сорочках, з під хусток вибивається густе стрижене волосся" [7, с. 20]. Чи не найзворушливішим моментом у її статті-спогадах був опис наступного випадку: "... ніде я не бачила такої дівчорки чудесної, як оця з гірської Галичини... Одна кароока дівчинка років 8, одержавши свою пайку юшки та хліба, тут же і сіла обідати. Жвава дівчинка все враз нам про себе оповіла: "... батько на війні, мати вмерла" – сама самісенька Настуня за сусідами прибігла до нас. Поки вона їла та розповіда-ла, ми дістали блокнот і почали перемальовувати взірці з її руденького, всілякого кольору вовною помережаного каптанця..." [7, с. 20].

Придбати побутові речі у місцевого населення їй не вдалося ("продамо, а самі де купимо?" – бідкались вони), проте Є. Ю. Спаська встигла замалювати схеми побутових орнаментів і вишивки. "Подобались нам і ті взірці, що були на спинах свиток у дідів; наче деревце з рясними гілками, а по кутках закрутки якісь і квітки. Взірці шкіряних орнаментів безрукавок та шитки на сорочках жіночих, не дуже великі, але дуже густі, і все це добре перемальовувати та ще й од руки, нам зовсім не під силу було... Замовила теж фарбу і паперу в Києві, щоб перемалювати те, що я подужаю" [7, с. 22].

"Часто бува – одно добре діло викликає друге, відкриває новий простір для праці. Так було й тут: цілком утілітарне завдання, що взяв на себе "Отдѣлъ помощи населенію, пострадавшему отъ войны" Київського Комітету Всерос. Земського Союзу – дати заробіток тим, кого захопили страшні події війни, – примусило ближче підійти до народу, придивитися до його життя. І відкрилась одна з сторінок цього життя, частина душі народної – краса. Чуйність осіб, що стояли біля діла помочі, їх енергія перетворили почуття в діло – і знов віджив цілий парост праці, пригніченої війною, праці, що має такий тісний зв'язок з мистецтвом" – писав у передмові до колективної збірки "Народне мистецтво Галичини і Буковини" відомий історик, етнограф, мистецтвознавець Микола Біляшівський [7, с. 7].

Після зміщення лінії фронту углиб українських земель, відділ допомоги біженцям, де працювала Євгенія Юрїївна, повинен був "... проклинаючи війну..., мандрувати по білому світу" [7, с. 22]. "В страшенній тісноті, гидоті та холоді перебували... Сила була хворих, сила дівчорки помірало..." – згадувала ці страшні часи Є. Ю. Спаська [7, с. 22]. Згодом, аби якимось чином підтримати населення, Євгенія Спаська організувала художні артілі та промкооперації, залучала до роботи в них евакуйоване населення. З великим запалом юна аматорка взялася за цю справу, тим паче, що ідея створення арті-

лей і кооперацій була схвалена та достатньою мірою асигнована "зверху". Згорьоване населення неохоче приймало участь в заходах з відновлення виробництва. Молода дослідниця мала зацікавити і стимулювати процес відродження та збереження народних промислів, а разом з тим – елементів традиційно-побутової культури. З сумом згадувала вона про труднощі і перешкоди на її шляху: "Як принадити до шитків городянок з їх попованим німецькою школою смаком, а головним чином жидівок, біженок та виселенок, що ніяк не розумілися в народньому мистецтві Галичини?" [7, с. 25]. Євгенія Юрїївна намагалася віднайти автентичні узори і "старосвітські" зразки. Як правило, помічниці були недосвічені й основною проблемою ставала "... ще та невпевненість в дійсній вартості визирунків, що компонували наші робітниці по селах, та видавали нам за дійсно народні! Замовляти ж шитки по взірцях з міських альбомів країні, такій на диво багатій роскішнім народним орнаментом, ніяк не хотілося, звичайно", – бідкалася дослідниця [7, с. 26]. Як не диво, ця важка, виснажлива і нервова праця приносила їй задоволення. Вже після закінчення війни з теплом і повагою вона згадувала місцеве населення, яке виявило "надзвичайно гарне, сердешне відношення до нас протягом всіх часів праці нашої... Довели нам, що не даремною забавкою була та наша праця, бо найправдивіший присуд їй могли скласти тільки ті люде, заради яких ми й працювали" [7, с. 31]. Дослідження буковинського та галицького народного мистецтва є невеликою за обсягом, проте вагомою складовою наукового доробку Євгенії Юрїївни Спаської. Не маючи достатніх професійних знань й досвіду щодо проведення збору етнографічного матеріалу та умови, в яких вона цим займалася, підкреслює вагому значущість зібраних й описаних нею зникаючих зразків західноукраїнського народного мистецтва. Це дійсно обумовлює історико-культурну цінність даних розвідок і свідчить про глибоке зацікавлення та нестримну жагу до вивчення і збереження традиційних народних художніх промислів. Не дивно, що зусилля молодого дослідниці згодом втілилося в бажання присвятити цій справі все своє життя.

Література

1. Білокінь С. Мистецтвознавча діяльність Є. Ю. Спаської / С. Білокінь // Народна творчість та етнографія. – 1983. – № 6. – С. 64–67.
2. Білокінь С. Євгенія Юрїївна Спаська / С. Білокінь // Україна: Наука і культура : щорічник. – К., 1990. – Вип. 24. – С. 272–286.
3. Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920–1930 рр. / В. Борисенко. – К. : Генеза, 2002. – 387 с.

4. Борисенко В. На тернистій ниві української етнології: Катерина Грушевська, Ніна Заглада, Лідія Шульгина, Євгенія Спаська / В. Борисенко. – К. : Либідь, 2004. – С. 76–83.

5. Вуич Л. "Какое счастье сосудила нам судьба, послав в мир в доме батюшки Спасского!" / Л. Вуич // Ніжинська старовина : збірник регіональної історії та пам'ятокознавства. – 2011. – Вип. 11 (14). – С. 36–46.

6. Маньковська Р. Діяльність Є. Ю. Спаської на ниві музейництва / Р. Маньковська // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – 1997. – Вип. 2. – 578 с.

7. Народне мистецтво Галичини і Буковини. – К. : Типографія художньо-ремесленної школи-майстерні друкованої справи, 1919. – 65 с., іл.

8. Шудря Є. Всім серцем на Десні...: Зі спадщини народного мистецтва Євгенії Спаської / Є. Шудря // Народна творчість та етнографія. – 2000. – № 5/6. – С. 73–75.

УДК 930:17.023.35(470+571)(477)

О. В. Козак

Українське меценатство і благодійництво в Російській імперській та радянській історіографії

Проаналізовано наукові праці дослідників українського меценатства і благодійництва в Російській імперській та радянській історіографії.
Ключові слова: меценатство, благодійництво, Російська імперія, історіографія, дослідження.

Проанализированы научные труды исследователей украинского меценатства и благотворительности в Российской имперской и советской историографии.

Ключевые слова: меценатство, благотворительность, Российская империя, историография, исследования.

Analyzed analyzed scientific works Ukrainian philanthropy and charity in the Russian imperial and Soviet historiography.

Key words: patronage, charity, Empire, historiography, research.

Українське меценатство сягає своїми коріннями давнини та має багату історію. В Україні меценатство та благодійність особливо активно почали розвиватися наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст. Підприємці, що мали великі фінансові кошти, почали використовувати їх не тільки для розвитку своєї справи, але й на благодійність, розвиток культури.

До початку ХХ ст. меценатство фактично перетворилося на найважливіший компонент культурно-художнього життя Російської та Австро-Угорської імперій. Ці обставини, проблеми розвитку меценатства як виду суспільно корисних дій більш загального поняття філантропії, були предметом активного вивчення сучасників, а згодом і мистецтвознавців, істориків, культурологів.

З метою висвітлення основних етапів розвитку наукової думки з проблем меценатства наявну літературу необхідно розділити на декілька груп за проблемно-хронологічним принципом. Першу групу складають дореволюційні дослідження, які цілком або частково присвячені формуванню окремих рис меценатства в контексті розвитку благодійності в межах України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Ці праці видавалися столичними або місцевими типографіями з метою інформування читача про найбільш пекучі та болісні проблеми співвідношення між суспільним благом й особистим багатством [1; 2].

Як зазначали сучасники, особливо відзначався своїми благодійними закладами Київ. І дійсно, в працях В. Мозгового, І. Федорченка перед нами постає багатогранна картина діяльності благодійних товариств, притулків, лікарень, утворених на приватні пожертви та заповідані капітали. Праця В. Мозгового, що виконував обов'язки секретаря Київського губернського статистичного комітету, насичена великим фактичним матеріалом, який свідчить про ріст капіталовкладень у соціальну сферу приватних осіб. Різноманітні благодійні заклади (богадільні, притулки, лікарні тощо) утримувалися на відсотки з капіталів, пожертви, заповіти, щорічні внески [3; 4].

У цьому контексті цікавими є праці М. Тростьянського "Руський філантроп та його діяння. Вінок на пам'ять Н. А. Терещенку в Глухові від Київської першої гімназії", Ф. Міщенко "Г. П. Галаган. Некролог" [5; 6]. Оскільки написані ці праці були з нагоди смерті благодійників, у них не уникнуто шанобливих ознак. Так, наприклад, як вважав М. Тростьянський, "Никола Артемович Терещенко стояв печально-самотньо серед руських капіталістів, які забули благо близьких для егоїзму, школу для біржі". Ф. Міщенко виводить мотивацію широкої громадської діяльності Г. Галагана з його особистих "свідомих зусиль", ідейної близькості до народників-славянофілів, тяжкого сімейного горя (смерті сина). Разом з цим автори обґрунтували закономірність та необхідність приватної благодійної діяльності, довели позитивний ефект від неї у різних сферах соціально-культурного життя.

Не обминув увагою велику пожертву місцевих меценатів на користь Харківського університету відомий історик Д. Багалій у спільному з М. Сумцовим "Короткому нарисі історії Харківського університету" [7]. Харківський університет, що виник завдяки співчуттю та підтримці суспільства, продовжував отримувати допомогу з боку окремих осіб та закладів у вигляді різноманітних пожертв, премій, стипендій.

Іншу категорію досліджень складали праці, присвячені благодійним витратам підприємців на освітянські справи [8; 9]. Саме ці праці відрізнялися найбільшою критичністю стосовно оцінки якійсь кількісної підтримки освіти цукрозаводчиками.

У Західній Україні докладний життєпис громадського і культурного діяча, юриста, мецената М. Качковського залишив дослідник О. Мончаловський [10]. Згодом ім'ям Качковського було назване засноване в 1874 р. культурно-освітнє товариство.

Слід зазначити, що у Російській імперії історія меценатства більш-менш повно висвітлювалася в загальноімперському контексті

піклування та опіки, як аспект приватної благодійності. Аналіз буржуазної історіографії за даним питанням показує, що усі її напрямки виходили з загальних положень офіційної державної школи про "просвічену турботливість", служіння привілейованих прошарків населення на користь іншим. Дореволюційна історіографія, що була представлена в основному статтями та брошурами публіцистичного характеру, переслідувала мету доказати необхідність прийняття заходів з соціальної опіки нужденних. Слід зазначити, що незважаючи на апологетичний характер і явну тенденційність, деякі з праць цього напрямку містять цінні спостереження і факти про структуру станової взаємодопомоги, про діяльність благодійних товариств тощо.

Соціальні й економічні катаклізми та національна революція 1917–1920 рр., що потрясли та зруйнували Австро-Угорську та Російську імперії, перервали не лише еволюційний розвиток суспільства, а й поступ наукової історичної думки. Встановлення влади більшовиків і їх прагнення до ідеологічного диктату зробили досить проблематичним використання тих документів у вивченні проблем меценатства, які були закладені раніше так званою "буржуазною" наукою. Якщо в дореволюційній літературі обережно використовували поняття "меценатство", віддаючи перевагу термінам "благодійництво" та "філантропія", то за радянських часів ці слова зовсім зникли з наукового обігу.

У радянській історіографії немає узагальнюючих праць щодо історії меценатства. Тільки деякі мистецтвознавці 20-х рр. ХХ ст. (Федоров-Давидов, Н. Коваленська, О. Михайлов), розглядаючи російський живопис ХІХ ст., не могли не пригадати ту роль, яку відіграло меценатство П. Третякова, К. Солдатенкова, С. Мамонтова в художньому житті імперії. Але й серед мистецтвознавців вже діяв класовий підхід, що віддзеркалився на характеристиці меценатства взагалі: "Це були такі меценатство та благодійність, які в своїй основі мали лише бажання пустити туман в очі й придбати популярність в середовищі дрібної буржуазії та міщанства з метою нажити на цьому відомий політичний капітал, почасти деяке прагнення до умиротворіння власної совісті" [11].

Увагу дослідників, що так чи інакше торкалися цієї теми, привертала здебільшого проблематика приватного колекціонування та збиральництва. Так, спроба М. Макаренка зробити путівник по музею мистецтв ім. Б. І. та В. М. Ханенків, набула ознак розгорнутої панорами про збиральницьку діяльність подружжя Ханенків. "Вільні" матеріальні засоби збирачів сприяли такій діяльності. Результатом

її постав у Києві "першорядний музей з такими культурноцінними речами, яких і в Москві немає" [12].

Цікаві відомості біографічного напрямку подаються в журналах "За сто літ" [13; 14] та "Україна" [15] дослідниками А. Степовичем і В. Гнатюком. Редактора журналу "Щорічник Колегії Павла Галагана" А. Степовича ми можемо з повним правом назвати першим біографом українського мецената Г. П. Галагана.

Напружені події громадсько-політичного життя, до яких були причетні свідомі українці, відобразили в своїх працях історики 20–30-х рр. ХХ ст. Становленню фінансової бази українського національного відродження присвятили окремі сторінки історики – свідки тих літ [16].

Варто зазначити, що у 20–30-ті рр. були опубліковані перші узагальнюючі праці істориків радянської України та Росії щодо дослідження промислових та соціально-економічних процесів у цукробуряковій промисловості. В них чимало сторінок присвячено "групі культурних господарів" серед великих українських землевласників та купців, грошові капітали яких склалися з різних прибутків [17; 18].

У післявоєнні роки актуальними з-поміж мистецтвознавців стали проблеми взаємозбагачення культурних традицій серед народів СРСР. З'являються праці частково або повністю присвячені художній спадщині й творчому доробку найбільш видатних художників, які в своєму житті користувалися послугами меценатів [19; 20].

Окремі свідчення про найбільш видатних представників торгівельно-промислового прошарку Російської імперії почали з'являтися спочатку в мемуарній літературі, а потім і в історичній у 60–70-ті рр. ХХ ст.

У цей період коло інтересів науковців акцентувалося на дослідженні соціальної структури української буржуазії та фінансової бази меценатства, але без з'ясування шляхів реалізації накопиченого багатства [21; 22]. Перші спроби прослідкувати "переливання" коштів з матеріально-виробничого сектора господарства в культурно-мистецький та соціальний були зроблені О. Нестеренко [23], О. Прийменко [24], Л. Шепелевим [25]. Але великі пожертви капіталістів на лікарні, школи, благодійні товариства створювали, на думку авторів, фальсифіковану картину взаємовідносин між трудом та капіталом. Із суто спеціальних праць, присвячених становленню та розвитку технологічній оснащеності цукрової промисловості, можна зробити певні висновки про різнобічну діяльність українських цукрозаводчиків [26].

У 50–70-ті рр. виходить низка загальних мистецтвознавчих праць [27; 28], у тому числі по шевченкознавству [29; 30], в яких хоча і визнавалася роль українських меценатів у збереженні пам'яток культури, але робилося це в завуальованій формі, без визначення станової приналежності колекціонерів та меценатів. Пояснюється це, ймовірно, ідеологічними кліше радянської історіографії, якій заборонялося висвітлювати в позитивному ракурсі привілейовані, експлуататорські класи, владу яких змела революція 1917 р. Так, у праці Г. Мезенцевої "Музеї України" Б. І. Ханенка названо скромно "археологом" [31]. Але, як відомо, археологічна діяльність не була його професійним поприщем. Професійних висот Б. Ханенко здобув як адвокат, співвласник та директор-розпорядник товариства братів Терещенко, голова Київського Комітету торгівлі й мануфактур тощо.

Водночас мистецтвознавчі праці 50–70-х рр. демонструють відродження інтересу до історії приватного колекціонування та музейництва в Україні другої половини XIX – початку XX ст. Саме у цей період виходять праці С. Овсянникової [32], В. Сарбея [33], М. Факторовича та Л. Членової [34].

Колективна збірка праць про розвиток мистецтва в дореволюційній Російській імперії містить окремі свідчення про аналогічні події на території України [35; 36]. Здебільшого матеріал у ній подається в контексті взаємозв'язку мистецтв у художньому розвитку Росії другої половини XIX ст., а українське мистецтво розглядається в тісних зв'язках з російським мистецтвом. І хоча ці праці несуть на собі відбиток пропагандистського лозунгу "інтернаціоналізму", саме в цих працях знайшла відображення роль України в культурі Росії. І. Репін, Л. Жемчужников, П. Чайковський та інші митці посідали особливе місце в культурному житті України другої половини століття. "Інтернаціональні" зв'язки українських меценатів та російських митців стали предметом дослідження Ю. Белічко [37] та А. Давидової [38].

Отже, до 1985 р. два потоки історичних досліджень (про колекціонерську та професійну діяльність українських меценатів) існували окремо один від одного. Змістовність праць російських та українських істориків й мистецтвознавців обмежувалася вузькоспеціалізованою тематикою, що не сприяло кардинальним зрушенням в історичній свідомості суспільства та історичній науці взагалі, а навпаки нав'язувала комплекс меншовартості, провінційності, хуторянства. Таке положення спричинило появу в пресі в наступні роки риторичних запитань: "Морозов, Третьяков – в Москві. А в Києві – хто?" Одночасна неможливість замовчувати цілий пласт української

історії породжувала однобічні публікації, в яких принижувалася організаторська та фундаторська роль меценатів. Крім того, ідеологічні забобони вимагали дати відсіч найбільш поширеним прадавнім тезам, що нібито мистецтво потребує жертв і покровительства. Їх реалізація посприяла, на думку деяких радянських мистецтвознавців, укоріненню утриманських настроїв, з одного боку, і утвердженню поглядів на мистецтво як на громадського утриманця – з іншого.

З викладеного вище можна зробити висновок про те, що дослідниками Російської імперської та радянської доби проведена значна робота з вивчення проблем, пов'язаних з розвитком меценатства у другій половині XIX – на початку XX ст. До кола інтересів науковців потрапляли питання загальної історії меценатства, підприємницької та благодійницької діяльності деяких родин на території України, окремих видів меценатства. Як показав огляд наукової літератури з теми, увесь загал наукових праць можна поділити на три великі групи: по-перше, це узагальнюючі праці про благодійництво та меценатство як на території Російської імперії, так і України; по-друге, мистецтвознавчі, краєзнавчі, культурологічні праці, присвячені окремим видам меценатства; по-третє, роботи з проблем фінансової бази меценатства.

Однак практично не розробленими залишилися питання посередницької діяльності діячів культури та мистецтва, яких меценати залучали до співпраці. У науковій літературі майже не дослідженими залишаються особливості регіональної специфіки меценатства в Україні. І найголовнішою прогалиною є відсутність комплексної узагальнюючої праці з типології меценатів як суб'єктів суспільно корисної діяльності, взаємодії меценатства з такими соціальними інститутами як релігія, ідеологія, культура. Виходячи з цього, не підлягає найменшому сумнівові, що проблема меценатства в Україні належить до недостатньо розроблених і потребує подальшого вивчення.

Література

1. Гогель С. К. Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности / С. К. Гогель. – СПб. : Тип. т-ва "Общественная польза", 1908. – 123 с.

2. Барвинский О. Летопись суспільної роботи и силы русинов австрийских / О. Барвинский. – Львів : Коштом и заходом товариства "Просвіта", 1885. – 45 с.

3. Мозговой В. Г. Общественная и частная благотворительность в Киевской губернии / В. Г. Мозговой. – Киев, 1885. – 92 с.

4. Федорченко И. И. Благотворительные общества г. Киева на Киевской Всероссийской выставке 1913 г. / И. И. Федорченко. – Киев, 1913. – 64 с.

5. Тростянский М. Русский филантроп и его деяния (Венок на память Н. А. Терещенку в Глухове от Киевской Первой Гимназии) / М. Тростянский. – Киев, 1909. – 16 с.
6. Мищенко Ф. Г. П. Галаган. Некролог / Ф. Г. Мищенко. – Киев, 1888. – 22 с.
7. Багалей Д. И. Краткий очерк истории Харьковского университета / Д. И. Багалей, Н. Ф. Сумцов. – Харьков, 1906. – 330 с.
8. Гнедич А. Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии / А. Гнедич, С. Аксенов. – Харьков : Тип-ия А. Дарре, 1899. – Вып. 1. – 198 с.
9. Лебедь-Юрчик Х. М. Сахарная промышленность в России / Х. М. Лебедь-Юрчик. – Киев, 1909. – 154 с.
10. Мончаловский О. А. Памятная книжка в 25-летний юбилей общества им. М. Качковкого / О. А. Мончаловский. – Львов : Из печатни Ставропигийского ин-та, 1899. – 168 с.
11. Федоров – Давыдов. У истоков русского имперессионизма / Федоров – Давыдов // Русская живопись XIX века : сб. ст. / под ред. В. М. Фриче. – М., 1929. – С. 133.
12. Макаренко М. Музей мистецтв ім. Б. І. та В. М. Ханенків Української Академії Наук. Провідник. – К. : Червоний шлях, 1924. – С. 10.
13. Степович А. До ківво-галицьких зв'язків на початку 1870-х років (з щоденників Г. П. Галагана) / А. Степович // За сто літ. – Харків, 1930. Кн. 5. 1930. – С. 183–191.
14. Степович А. З аграрної політики на Правобережжі 1880-х років / А. Степович // За сто літ : матеріали з громадського й літературного життя України XIX – початку XX століття / під ред. М. Грушевського. – Харків, 1929. – Кн. 4. – С. 181–189.
15. Гнатюк В. Наукова праця на Волині з 1914–1924 / В. Гнатюк // Україна. – 1926. – № 2–3.
16. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні / О. Гермайзе. – К. : Книгоспілка, 1926. Т. 1: Революційна Українська Партія. – 1926. – 387 с.
17. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловості / К. Г. Воблий. – Київ, 1930. – 402 с.
18. Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики / А. П. Оглоблин. – Мюнхен (репринтное издание 1925 г.), 1971. – 312 с.
19. Розенталь Л. Н. В. Неврев. 1830–1904 / Л. Н. Розенталь. – М.-Л. : Искусство, 1946. – 23 с.
20. Дурьлин С. Н. Нестеров-портретист / С. Н. Дурьлин. – М.-Л. : Искусство, 1949. – 270 с.
21. Минарик Л. П. Происхождение и состав земельных владений крупнейших помещиков России конца XIX – начала XX вв. / Л. П. Минарик // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – М. : Наука, 1965. – Сб. VI. – С. 356–395.

22. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство европейской России (к. XIX – н. XX вв.) / А. М. Анфимов. – М. : Наука, 1969. – 394 с.
23. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / О. О. Нестеренко. – К. : Держполітвидав, 1952. – 180 с.
24. Приймєнко А. И. Легальные организации рабочих юга России в период империализма (1895 – февраль 1917 гг.) / А. И. Приймєнко. – Киев–Донецк : Вища школа, 1977. – 162 с.
25. Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX в. / Л. Е. Шепелев. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1981. – 276 с.
26. Корчинский А. И. Сахарная промышленность России в период, предшествовавший Великой Октябрьской Социалистической революции / А. И. Корчинский // Труды Киевского Технологического института пищевой промышленности. – К. : Изд-во Киевского университета, 1959. – Вып. 20. – С. 65–78.
27. Історія українського мистецтва : в 6 т. – К. : АН УРСР, 1970.
Т. 4. – Кн. 2. – 433 с.
28. Німенко А. В. Українська скульптура другої половини XIX – початку XX ст. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1963. – 127 с.
29. Шевченківські місця України. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1957. – 162 с.
30. Шевченківський словник : у 2 т. – К. : Вища школа, 1976.
Т. 1: А-Мол. – 1976. – 415 с.
31. Мезенцева Г. Г. Музеи Украины / Г. Г. Мезенцева. – К. : Издательство КГУ, 1959. – 178 с.
32. Овсянникова С. А. Частное коллекционирование в России в пореформенную эпоху / С. А. Овсянникова // Очерки истории музейного дела в России. – М. : Советская Россия, 1960. – С. 66–145.
33. Сарбей В. Г. До 130-річчя з дня народження В. В. Тарновського // Український історичний журнал. – 1967. – № 4. – С. 118–121; Його ж. Музейна і архівна шевченкіана В. В. Тарновського // Збірник праць шістнадцятої наукової Шевченківської конференції. – К. : Наукова думка, 1969. – С. 134–140.
34. Факторович М. Д. Художественные музеи Киева / М. Д. Факторович, Л. Г. Членова. – М. : Искусство, 1977. – 255 с.
35. Гордійчук М. Чайковський і українські народні пісні / М. Гордійчук // Російсько-українські мистецькі зв'язки : збірник / М. Гордійчук. – К. : Мистецтво, 1955. – С. 114–123.
36. Ханко В. М. Кустарно-художній рух в Росії та промисли Полтавщини на зламі XIX–XX ст. / В. М. Ханко // Російсько-українські мистецькі зв'язки : збірник. – К. : Мистецтво, 1955. – С. 174–180.
37. Белічко Ю. В. Україна в творчості І. Ю. Рєпіна / Ю. В. Белічко. – К. : Мистецтво, 1963. – 125 с.
38. Давыдова А. С. Запорожцы. Картина И. Е. Репина / А. С. Давыдова. – М. : Искусство, 1962. – 62 с.

УДК 94(477.51)"1914-1918"

П. П. Моціяка

Благодійна діяльність Інституту князя Безбородька в роки Першої світової війни (1914–1918 рр.)

У статті досліджується активна участь Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька у благодійницькій діяльності в період Першої світової війни. Розкрито багатогранну роботу колективу інституту в системі заходів держави і суспільства з допомоги діючій армії, сім'ям солдатів, пораненим, біженцям та постраждалим від воєнних дій.

Ключові слова: добротність, пожертва, співстраждання, Інститут князя Безбородька, Ніжинський повітовий благодійний комітет.

В статье исследуется активное участие Нежинского историко-филологического института князя Безбородко в благотворительной деятельности в годы Первой мировой войны. Раскрыто многогранную работу коллектива института в системе мероприятий государства и общественности по оказанию помощи действующей армии, семьям солдат, раненым, беженцам и пострадавшим от военных действий.

Ключевые слова: благотворительность, пожертвование, сострадание, Институт князя Безбородко, Нежинский уездный благотворительный комитет.

The active participation Nizhyn's Historical and Philological institute of prince Bezborodko in the charitable activity during the First World War is researching in this article. The versatile work of the institute's collective in the system of countries' and societies' measures with help for acting army, soldiers' families, wounded, rebugees and those who was suffered from the war action was bared.

Key words: charity, donation, sympathy, the Institute of prince Bezborodko, Nizhyn regional charitable committee.

Апостол Павло говорив: "Поспішайте творити добро". Творення добра, добротинна діяльність є важливим моральним імперативом людини, а мотиви цього благодійництва можуть бути найрізноманітнішими. Частіше всього спонукальними мотивами до благодійності були любов до ближнього, милосердя і співстраждання.

Особливо значущою є благодійність у період воєнного лихоліття, коли держава не в змозі вирішити багато соціальних проблем, які

тоді загострюються. У роки Першої світової війни Російська імперія в багатьох відношеннях виявилася майже безпорадною – і в плані забезпечення армії найнеобхіднішим, і в плані задоволення соціальних потреб суспільства, втягнутого у війну прямо та опосередковано. Актуальність дослідження благодійницької діяльності в роки Першої світової війни стає очевиднішою в світлі неоголошеної війни Росії проти України. Події на Донбасі виявляють прямі паралелі, співставлення та аналогії приватної та суспільної благодійності як елементу виявлення патріотичних і гуманітарних настроїв. Ми щоденно бачимо приклади благодійництва – приватної, як вияву співстраждання, поклику серця, і суспільної, яка виникає з приватної і здатна вирішувати більш масштабні проблеми.

Вступ Росії у Першу світову війну викликав хвилю патріотичних і шовіністичних настроїв у суспільстві, спонукав до громадянської активності передовсім у освічених верствах суспільства. Держава намагалася спрямувати громадську активність у потрібне русло взаємодії держави і суспільства, фронту і тилу. У результаті таких координованих заходів держави та суспільства благодійницька діяльність у роки війни стала соціальним явищем і, до певної міри, характерною рисою світогляду і практичних дій населення.

Створені з початком війни державні структури зуміли досить швидко організувати благодійницьку діяльність. 11 серпня 1914 р. під головуванням імператриці Марії Федорівни було організовано Верховну раду з опіки солдатських сімей, діяльність якої невдовзі поширилася на інші сфери опіки і благодійництва. Аналогічним чином були утворені Єлизаветинський, Ольгинський, Тетянівський та інші іменні комітети, які проводили велику роботу, поєднуючи державні й суспільні функції. Крім того, серед громадських організацій особливе місце займали також Всеросійський земський союз і Всеросійський союз міст з допомоги хворим і пораненим воїнам, які отримували значні державні субсидії. Досвід місцевого самоврядування та ініціативність земських діячів сприяли ефективній роботі громадських організацій.

8 серпня 1914 р. у Ніжині було утворено повітовий благодійний комітет (далі НПБК) на чолі з предводителем дворянства повіту Миколою Васильовичем Висоцьким. Членами першого складу правління були представники міської управи, земства і громади міста: В. О. Воронов, П. С. Коробка, А. І. Паливода, О. І. Фогель, Н. В. Соїна, М. О. Кобець, священник П. Соломаха, П. В. Саббатовський, В. А. Семенов, С. Ф. Синдаревський, Г. В. Забело, М. В. Сухотін [1].

9 серпня на засіданні правління комітету було ухвалено просити волосні попечительства увійти до складу повітового благодійного комітету як його підрозділи [2]. Тоді, до речі, до складу Ніжинського повіту (2451 кв. верст) входили 12 волостей: Веркіївська, Володьково-Дівицька, Галицька, Дрімайлівська, Дроздівська, Лосинівська, Макіївська, Монастирищенська, Мринська, Носівська, Талалаївська та Ніжинська. НПБК взяв на себе роль органу, що об'єднав усі благодійні установи й окремих осіб, які робили свій посильний внесок у загальну справу. Передбачалося, що комітет буде надавати всю можливу допомогу діючій армії, пораненим воїнам, сім'ям мобілізованих на війну тощо.

Одним з найбільш активних колективних членів НПБК був Історико-філологічний інститут князя Безбородька (далі ІКБ). 17 липня 1914 р. Ніжинська міська управа повідомила директора інституту Й.-Е. Леціуса, що внаслідок оголошеної мобілізації "... підпорядкований Вам навчальний заклад з 17 липня буде відведено для розміщення запасних нижніх чинів" [3]. А в зв'язку з рішенням НПБК облаштувати в приміщенні головної будівлі інституту госпіталь для поранених, 9 серпня Правління інституту ухвалило закрити інтернат для студентів, а їх переселити на приватні квартири [4].

Отже, війна вже з перших днів найбезпосереднішим чином зачепила ІКБ і зумовила його участь у взаємодії фронту і тилу, суспільства і держави у заходах воєнного часу. 5 серпня 1914 р. попечитель Київського навчального округу А. Деревицький надіслав директору інституту листа, де прохав обговорити в колективі питання "про участь Історико-філологічного інституту кн. Безбородька в полегшенні становища сімей осіб, покликаних до військової служби та в організації допомоги хворим і пораненим воїнам" [5]. Ці пропозиції попечителя базувалися на рішеннях засідання навчальних закладів округу, яке мало місце 4 серпня і де, зокрема, було ухвалено:

"1. Бажано, щоби службовці у Київському навчальному окрузі відраховували певний відсоток зі свого окладу, причому знайшли можливим рекомендувати 2 %; відрахування направляти до створюваного для цього комітету при окрузі.

2. Бажано залучити учнівську молодь до справи допомоги шляхом збору й іншими способами добровільних пожертв грошима, речами, книгами та ін." [6].

Перед ІКБ виникла дилема: куди відраховувати кошти, оскільки чернігівський губернатор І. І. Стерлігов був переконаний у тому, що

вся місцева благодійна діяльність у Ніжинському повіті була зосереджена в утвореному НПБК "... чтобы не было никакого дробления сил при совершении этой патриотической благотворительной работы" [7]. На думку директора ІКБ Й.-Е. Леціуса, "... преподавательскому составу персонала института и институтской гимназии трудно будет отказаться от участия в этом общем местном деле и выделяться в особую группу", і прохав попечителя округу дозволити інституту брати участь у місцевій благодійницькій організації і їй же передавати відрахування від зарплати [8].

У свою чергу попечитель округу дозволив брати участь у роботі НПБК і зауважив, "Что же касается %% обчислений от жалования, то таковые отчисления я, покорнейше прошу, переводить в депозиты Управления ученого округа "на нужды войны" [9]. Як бачимо, освітнє начальство вважало, що гарантовані 2 % відрахувань колективу ІКБ будуть вагомим наповненням депозиту округу, а в решті – то вже хай колектив сам вирішує: в якій формі і в яких обсягах брати участь у благодійницькій діяльності повітового комітету.

Загалом, благодійницька діяльність Інституту князя Безбородька протягом усього періоду війни виявлялася в таких формах:

1) допомога в функціонуванні госпіталю для поранених у головній будівлі інституту;

2) щомісячні 2 %-ві відрахування від зарплати працівників інституту та гімназії, яка була в складі ІКБ;

3) членські внески (по 1 руб. щомісячно) працівників ІКБ та гімназії;

4) індивідуальні одноразові пожертви членів колективу на конкретні цільові витрати;

5) періодичні пожертви студентського гуртка ІКБ;

6) збори коштів від проведення благодійних концертів, вистав, лотерей і публічних лекцій;

7) збори коштів через підписні листи та карнаковий збір (спеціальними запечатаними чашками);

8) закупівлі продуктів на подарунки для діючої армії та поранених госпіталю (здебільшого на Різдво та Великдень);

9) збір речей (одяг, взуття, товари першої необхідності) для діючої армії.

Благодійництво ІКБ було досить масштабним, тривалим та ефективним. Так, зокрема, облаштування госпіталю у головній будівлі інституту для поранених спершу було за рахунок навчального закладу, який передав для цього 100 металевих ліжок, 100 матра-

ців, 100 великих і 100 малих подушок, 200 великих і 200 малих наволочок, а також величезний мідний самовар (так званий "куб") [10]. Підготовка госпіталю велася протягом серпня-вересня 1914 р., а перших поранених до нього привезли 9 жовтня. Перша партія поранених складала 70 чоловік. 18 жовтня прибула і друга партія поранених у кількості 320 осіб. Колектив інституту підготував санітарні загони студентів та гімназистів, які зустрічали поранених на вокзалі та на подвір'ї ІКБ. Важкопоранених студенти і гімназисти заносили до лазарету на руках або на санітарних ношах [11].

Так, з жовтня 1914 р. у головній будівлі інституту став функціонувати госпіталь, який невпинно розширювався і зайняв фактично половину всіх приміщень. Госпіталь існував до кінця 1917 р., тобто до перемир'я на Східному фронті, укладеному після більшовицького перевороту в Петрограді. Протягом усього цього часу інститут неодноразово надавав госпіталю допомогу коштами, матеріалами та паливом. За три роки функціонування госпіталю було виліковано тисячі поранених, і вони повернулися до лав армії. Колектив інституту збирав кошти на подарунки для поранених, організовував для них святкові концерти студентів і гімназистів, надавав всіляку допомогу і сприяння. Так, зокрема, перший концерт у госпіталі був організований студентами 24 жовтня 1914 р. На концерті був присутнім і сам губернатор І. І. Стерлігов, який тоді спеціально прибув оглянути госпіталь [12].

Разом з тим збитки від перебування госпіталю в садибі та прямі й опосередковані витрати на нього були досить значними. Так, наприклад, коли наприкінці 1917 р. госпіталь припинив існування, Правління інституту, оглянувши звільнені приміщення, склало акт про виявлені пошкодження та збитки. Завдана шкода була серйозною. Складеного акта було передано до НПБК з проханням проведення ремонту цих приміщень. НПБК не мав тоді необхідних коштів і надалі ремонт інституту лягав на фінанси самого закладу [13].

Дуже важливою складовою фінансового забезпечення діяльності НПБК були щомісячні членські внески та 2 %-ві відрахування із зарплати організацій та установ Ніжина і повіту. Історико-філологічний інститут був найбільшим, так би мовити, "донором" повітового комітету. Тільки декілька разів за період війни місячні відрахування ІКБ були меншими, ніж, наприклад, "вливання" з боку Товариства взаємного кредиту, тобто фінансової установи з незмірно більшими можливостями.

Усі виплати (щомісячні членські внески + 2 % відрахування) колективу інституту і гімназії на благодійну діяльність протягом 1914–1917 рр. викладено у наступній таблиці (суми зазначено в рублях)*:

роки місяці	1914	1915	1916	1917
січень		92,47	106,64	94,38
лютий		156,88	100,03	96,66
березень		109,30	99,91	99,19
квітень		97,74	117,79	88,01
травень		112,84	99,17	81,23
червень		105,33	106,24	80,73
липень		93,55	89,02	100,90
серпень	107,48	93,34	112,42	70,87
вересень	68,42	117,17	109,22	54,41
жовтень	86,58	106,80	116,54	36,89
листопад	106,98	105,74	11,64	
грудень	79,57	99,64	103,68	
За рік:	449,03	1288,80	1272,30	803,27
Всього:	3813,40			

* Підрахунки автора [14].

Вагомість частки цих відрахувань видно з такого співставлення: загальна сума всіх надходжень до НПБК за 1916 р. складала 13471, 92 руб. [15], з якої внесок ІКБ (тільки членські внески + 2 %-ві відрахування), – 1272,30 руб. Це фактично 1/10 всієї суми, що є значною часткою.

Крім цих обов'язкових відрахувань, для деяких членів колективу ІКБ справою честі було зробити ще й окрему індивідуальну пожертву. Особливо слід відзначити добродійність професора В. І. Резанова, який робив це неодноразово. Безпосередньо в касу НПБК 15 серпня 1914 р. В. І. Резанов вніс 10 руб. [16], а в січні 1915 р. – 8 руб. [17]. Коли восени 1914 р. колектив ІКБ збирав кошти на тютюн для солдатів і зібрав 48 руб., то сам В. І. Резанов вніс 25 руб. [18]. У лютому 1915 р. колектив зібрав 70,50 руб. на святкові подарунки воїнам діючої армії, то професори В. І. Резанов та І. І. Семенов внесли по 10 руб. [19]. Саме Володимир Іванович Резанов був головним розпорядником усіх благодійних заходів в ІКБ, а в 1917 р., коли НПБК став розпадатися і суттєво зменшувати масштаби благодійної діяльності, він увійшов до складу комітету, щоб підтримати його.

Приклад професорів надихав до благодійності і студентів ІКБ, які, незважаючи на обмежені можливості в роки війни, намагалися і свою копійчину долучити до спільної справи. Серед архівних матеріалів вдалося виявити декілька таких внесків. Студенти передали до каси повітового комітету у жовтні 1914 р. 9,24 руб. [20], у листопаді – 3,74 руб. [21]. У лютому 1915 р. вони зробили цільовий внесок для поранених воїнів на 5,25 руб. [22], у листопаді 1915 р. – на 6,37 руб. [23], а в січні 1916 р. – 2,73 руб. [24]. Це дає підстави припустити, що студенти регулярно вносили до каси НПБК посильні для них суми. Крім того, учні інститутської гімназії теж надавали повітовому комітету грошову допомогу. Так, наприклад, у лютому 1915 р. вони перерахували зі своїх стипендій до каси НПБК 12,85 руб. [25].

Значні суми збиралися колективом ІКБ (викладачі, студенти, учні гімназії) під час проведення благодійних концертів, вистав, лотерей та публічних лекцій викладачів. Найбільші суми коштів приносили концерти (літературно-вокально-музичні вечори, як їх тоді називали). Здається, перший такий концерт був 26 вересня 1914 р. і зібрав для поранених солдатів 490 руб. [26]. Наступний концерт в ІКБ був 25 жовтня і збір в 181,02 руб. було передано у фонд населення Польщі, яке постраждало від війни [27]. Концерт студентів інституту та учнів ніжинських гімназій з метою збору коштів на великодні подарунки солдатам був 8 березня 1915 р. і дав 308,94 руб. [28], а студентський вечір 22 жовтня 1915 р. на підтримку біженців дозволив зібрати 210,01 руб. [29]. 18 лютого 1916 р. в актовій залі ІКБ був ще один благодійний студентський концерт, який зібрав 119,13 руб. [30]. До речі, на цьому концерті прозвучали і дві українські пісні у виконанні студента ІV курсу Петра Волинського: "Розвійтеся вітром" (М. Лисенка) і "Місяць закоханий в ніч (П. Сениці) [31], що засвідчувало не тільки ура-патріотичні настрої студентства. Крім того, студенти інституту брали участь і в благодійних спектаклях з метою збору коштів для поранених солдатів чи на інші благодійні витрати. Так, зокрема, спектакль "Запорожець за Дунаєм" 8 листопада 1914 р. дав чистого збору 176, 26 руб. [32], а драматичний вечір на підтримку Сербії 13 грудня 1914 р. дав збору 159,20 руб. Кошти були надіслані до посольства Сербії у Петербурзі, і невдовзі посол Спалайкович надіслав до інституту телеграму з подякою за підтримку [33].

8 листопада 1914 р. правління НПБК ухвалило рішення про проведення в Ніжині 6 грудня 1914 р. лотереї "в пользу населения

Царства Польского и смежных к ним губерний, пострадавшего от военных действий" [34]. Активну участь у зборі коштів під час проведення лотереї взяв і колектив ІКБ. Загалом тоді було зібрано 2737,37 руб. [35].

11 жовтня 1914 р. професор ІКБ В. І. Резанов почав читання циклу лекцій з історії англійської літератури. Зібрані за лекції кошти він передавав у розпорядження повітового комітету. За першу лекцію було отримано 25 руб., і Володимир Іванович прохав НПБК використати ці кошти для закупівлі теплих жилеток для діючої армії [36]. Через місяць В. І. Резанов передав на благодійну справу ще 30 руб. за дві наступні лекції [37]. У травні 1915 р. він передав НПБК ще 18,61 руб. за прочитані лекції [38].

Ще одним важливим джерелом благодійної допомоги в роки війни були збори коштів через підписні листи, карнаковий збір і тарілковий збір у церквах. ІКБ брав активну участь у зборі коштів. 23 серпня 1914 р. НПБК уперше провів у Ніжині акцію збору через підписні листи. Було зібрано 166,73 руб., з яких інститут зібрав 84 руб. [39]. Такі збори проводилися і надалі.

НПБК постійно залучав студентів інституту до карнакового збору. Студенти та учні вели збір у своїх колективах і поза межами навчального закладу. Збори могли бути як одноденними, так і протягом 1–2 тижнів. Запечатані карнавки після завершення збору розкривалися у присутності комісії, складався акт, і зібрані гроші передавалися до повітового комітету. Таким чином, за роки війни було зібрано сотні рублів допомоги і внесок ІКБ був і в цій благородній справі теж немалим. Для прикладу: тільки у квітні 1915 р. цей збір дав коштів на 811,65 руб. [40], а в грудні 1915 р. збір на подарунки 44-й і 79-й артилерійським бригадам дав 444,47½ руб. [41].

Деколи в інститутській Олександрівській церкві мав місце тарілковий збір на потреби НПБК. Про це, зокрема, свідчить один документ за 1916 рік, підписаний його розпорядником професором В. І. Резановим. У документі читаємо: "Во исполнение данного мне Комитетом поручения и полномочия (от 27 января с. г., № 120) мною произведён тарелочный сбор в Институтской церкви 1–2 февраля с. г., акт подсчёта собранной суммы (44 р. 22 к.) при сём имею честь представить. Орд. проф. Института Вл. Резанов" [42].

ІКБ неодноразово брав участь у зборах подарунків для солдатів і офіцерів діючої армії не тільки грошима, але й власне продуктами, взуттям, одягом тощо, передаючи зібране чи то до НПБК, чи до відповідних установ Київського навчального округу. Так,

наприклад, у грудні 1915 р. було передано для діючої армії до Києва такі Різдвяні подарунки від інституту, як 60 фунтів свинячого сала, 61 фунт цукру і 4 фунти чаю [43].

У відповідь інститут отримував теплі подяки з фронту. Так, зокрема, у квітні 1916 р. командир 44-ї артилерійської бригади надіслав до Ніжина листа такого змісту: "Высоко ценя внимание и сердечное отношение Ваше и всех жертвователей гор. Нежина и Нежинского уезда, прошу Вас принять лично, как от лица нижних чинов и гг. офицеров бригады, так и от меня, а также передать и другим жертвователям нашу сердечную благодарность за присланные подарки, которые ещё раз утверждают нас в убеждении существования неразрывной духовной связи между армией и оставшимися в недрах отчизны гражданами земли Русской. Ещё раз за всё большое спасибо" [44].

Таким чином, у роки світового лихоліття колектив інституту та інститутської гімназії виявив свої найкращі людські якості: почуття обов'язку перед суспільством, високу моральність та духовність, співстраждання і співчуття, підтримку страждених, жертви. Те, що не змогла зробити в роки війни держава, зробила громадськість, для якої благодійна діяльність була потребою, її моральним імперативом. Інститут князя Безбородька був у перших лавах людей, які творили добро.

Література

1. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі: ВДАЧОН), ф. 1122 Нежинский уездный благотворительный комитет, оп. 1, спр. 7, арк. 16.
2. Там само, арк. 17.
3. Моціяка П. П. Ніжинський Історико-філологічний інститут князя Безбородька у портретах його директорів / П. П. Моціяка. – Ніжин, 2011. – С. 168.
4. Там само. – С. 169.
5. ВДАЧОН, ф. 1105. Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине, оп. 1, спр. 1962, арк. 1.
6. Там само, арк. 3 зв.
7. Там само, арк. 5.
8. Там само, арк. 5-5 зв.
9. Там само, арк. 6.
10. Моціяка П. П. Людина зі зброєю в храмі науки: хроніка протистояння (Історико-філологічний інститут князя Безбородька в 1917–19120 рр.) / П. П. Моціяка // Література і культура Полісся. – Вип. 48. Регіональна історія та культура в сучасних дослідженнях. – Ніжин, 2009. – С. 114.

11. Там само. – С. 114.
12. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1962, арк. 30.
13. Моціяка П. П. Людина зі зброєю в храмі науки: хроніка протистояння... / П. П. Моціяка. – С. 115–116.
14. Див.: ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1962; ф. 1122, оп. 1, спр. 1, 14–16, 18, 41–52, 58, 63, 66.
15. ВДАЧОН, ф. 1122, оп. 1, спр. 65, арк. 130 зв.
16. ВДАЧОН, ф. 1122, оп. 1, спр. 18, арк. 8 зв.
17. Там само, арк. 78 зв.
18. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1962, арк. 40.
19. Там само, арк. 58.
20. ВДАЧОН, ф. 1122, оп. 1, спр. 51, арк. 58.
21. ВДАЧОН, ф. 1122, оп. 1, спр. 14, арк. 25.
22. ВДАЧОН, ф. 1122, оп. 1, спр. 18, арк. 101 зв.
23. ВДАЧОН, ф. 1122, оп. 1, спр. 51, арк. 58.
24. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1962, арк. 8.
25. Там само, арк. 57.
26. ВДАЧОН, ф. 1122, оп. 1, спр. 58, арк. 217.
27. ВДАЧОН, ф. 1122, оп. 1, спр. 14, арк. 33.
28. Там само, арк. 71.
29. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1962, арк. 138.
30. Там само, арк. 176.
31. Там само, арк. 127–128.
32. ВДАЧОН, ф. 1122, оп. 1, спр. 14, арк. 34–35.
33. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1962, арк. 256–257.
34. ВДАЧОН, ф. 1122, оп. 1, спр. 13, арк. 1.
35. ВДАЧОН, ф. 1122, оп. 1, спр. 12, арк. 12–14.
36. ВДАЧОН, ф. 1122, оп. 1, спр. 15, арк. 57.
37. ВДАЧОН, ф. 1122, оп. 1, спр. 14, арк. 50.
38. ВДАЧОН, ф. 1122, оп. 1, спр. 45, арк. 108.
39. Див. : ВДАЧОН, ф. 1122, оп. 1, спр. 1, арк. 1–9.
40. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1962, арк. 277.
41. ВДАЧОН, ф. 1122, оп. 1, спр. 52, арк. 144.
42. ВДАЧОН, ф. 1122, оп. 1, спр. 17, арк. 8.
43. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1962, арк. 117.
44. Там само, арк. 11.

УДК 94(477.51)"1989"

Л. В. Кательницька

Вибори до Верховної Ради СРСР 1989 р. на Чернігівщині: особливості та характерні риси

У статті розглянуто перебіг виборчої кампанії 1989 р. до Верховної Ради СРСР на Чернігівщині. Виокремлено найважливіші особливості підготовки та проведення цих виборів на території досліджуваної області.

Ключові слова: виборча кампанія, КПУ, Чернігівщина.

В статье был рассмотрен ход избирательной кампании 1989 г. в Верховный Совет СССР на Черниговщине. Выделены важнейшие особенности подготовки и проведения этих выборов на территории исследуемой области.

Ключевые слова: избирательная кампания, КПУ, Черниговщина.

The article states the election campaign course in 1989 to the Supreme Soviet of the USSR in Chernihivschyna. There are determined the most important features of the preparation and holding of the elections on the territory of the region of interest.

Key words: electoral campaign, CPU, Chernihivschyna.

У 1989 р. в Радянському Союзі були проведені перші здебільшого альтернативні та конкурентні вибори до Верховної Ради СРСР. Вони відіграли вагомий роль у суспільно-політичному житті як УРСР загалом, так і окремих її областей, стали одним із факторів, що сприяли радикалізації настроїв населення, розгортанню демократичного руху та консолідації опозиції. Але, незважаючи на помітне значення виборчої кампанії 1989 р., специфіка її проведення на Чернігівщині не стала окремим предметом дослідження, тому ця тема залишається актуальною.

Вибори народних депутатів СРСР 1989 р. у контексті вивчення комплексу суспільно-політичних трансформаційних процесів, що відбувалися в період перебудови, були проаналізовані в наукових доробках таких учених, як Ю. М. Алексєєв, С. В. Кульчицький, А. Г. Слюсаренко [2], О. Д. Бойко [3], О. В. Гарань [5], В. М. Литвин [11], М. Маля [12], В. С. Небоженко [13] та ін.

Джерельну базу статті склали матеріали періодичної преси республіканського й обласного рівнів, документи Центрального

державного архіву громадських об'єднань України та Державного архіву Чернігівської області.

Мета даного дослідження – висвітлити перебіг виборчої кампанії до Верховної Ради СРСР 1989 р. на Чернігівщині та з'ясувати її особливості.

Наприкінці 1988 р. був прийнятий Закон СРСР "Про вибори народних депутатів СРСР", відповідно до якого створювалися умови для висування на одне місце необмеженої кількості кандидатів. Крім того, вказаний закон мав такі визначальні особливості, що не дали змогу кваліфікувати його як по-справжньому демократичний:

- одна третина народних депутатів СРСР обиралася від громадських організацій – КПРС, профспілок, кооперативів, комсомолу, жіночих рад, об'єднань ветеранів війни і праці, наукових працівників та інших організацій;

- могли проводитися окружні передвиборні збори, які приймали остаточне рішення про представлення кандидатів у депутати для реєстрації [16];

- передбачалася дворівнева парламентська система "у вигляді З'їзду народних депутатів СРСР і сформованої з його складу таємним голосуванням постійно діючої Верховної Ради СРСР" [2, с. 60].

Було розроблено календарний план організаційних заходів з підготовки і проведення на Чернігівщині виборів народних депутатів СРСР від національно-територіального та територіальних округів. Вказувалися 32 заходи та терміни їх реалізації. Зокрема, передбачалося: не пізніше 14 грудня 1989 р. – утворити територіальні виборчі комісії; 26 грудня 1988 р. – 24 січня 1989 р. – організувати проведення зборів з висунення кандидатів у народні депутати СРСР; 25 січня – 22 лютого 1989 рр. – організувати окружні передвиборні збори; 25 січня – 23 лютого – провести реєстрацію кандидатів по виборчих округах; 26 січня – 24 березня – організувати проведення зборів виборців для зустрічей з кандидатами у народні депутати СРСР [8, арк. 4–5]; не пізніше 29 січня – зареєструвати кандидатів у депутати від громадських організацій; 10 березня – представити списки виборців для загального ознайомлення; 6–23 березня – провести вибори народних депутатів від громадських організацій [14, с. 2] та ін. Вибори по територіальних і національно-територіальних виборчих округах мали відбутися 26 березня 1989 р.

В області утворили 4 територіальних та 1 національно-територіальний виборчі округи, від яких було зареєстровано 10 кандидатів

у народні депутати СРСР. Спочатку трудові колективи висунули 15 кандидатів. Але один з них взяв самовідвід, а троє не отримали підтримки на окружних передвиборних зборах [4, с. 2].

У Чернігівському та Ніжинському територіальному округах, де "було висунуто, відповідно, 4 і 5 кандидатур, за рішенням окружних виборчих комісій проведені окружні передвиборні збори, які прийняли рішення рекомендувати для реєстрації по Чернігівському округу 3 кандидатури і по Ніжинському – 2" [19, арк. 265]. З приводу підготовки та проведення окружних передвиборних зборів у Чернігові на адресу Центральної виборчої комісії надходили листи від Ю. І. Ярини, А. А. Карнабеди, І. М. Єрмакова [7, арк. 51]. Вони повідомляли про те, що передвиборча боротьба "не всюди ведеться коректно" [7, арк. 134].

По Чернігівському територіальному виборчому округу кандидатами у народні депутати СРСР було зареєстровано таких осіб, як М. П. Бутко, В. М. Насінник, Г. І. Онищенко; по Ніжинському – О. І. Калініченко, С. В. Смирнова; по Прилуцькому – Б. В. Громов; по Сосницькому – Л. І. Палажченко, А. М. Якименко. По Чернігівському національно-територіальному виборчому округу зареєстрували А. М. Бесараба та В. І. Шевченка [9, арк. 1–10]. Особливістю цієї виборчої кампанії є те, що в більшості випадків на одне місце висувалося декілька кандидатів. Крім того, один кандидат був зареєстрований від кооперативно-колгоспної організації.

З 26 січня по 24 березня відбувалися зустрічі претендентів у народні депутати з виборцями. У даному випадку провідним стало положення ст. 45 нового Закону СРСР "Про вибори народних депутатів СРСР", відповідно до якого "кандидат у народні депутати СРСР виступає з програмою своєї майбутньої діяльності. Програма кандидата в депутати не повинна суперечити Конституції СРСР, радянським законам" [16].

Аналіз передвиборчих програм кандидатів у депутати показує, що в кожній з них так чи інакше акцентувалася увага на необхідності поглиблення перебудовчих процесів, вирішенні продовольчої проблеми, прискоренні темпів будівництва житла, покращенні екологічної ситуації. Характерно, що населення Чернігівщини зацікавлено обговорювало передвиборчі програми кандидатів, висловлювало пропозиції та давало накази.

Намагаючись контролювати ситуацію, Чернігівський обком КПУ в рамках виборчої кампанії проводив інструктивні наради з партійним активом. Крім того, в осередки передвиборчої масово-політич-

ної роботи були перетворені 11 агітаційно-пропагандистських центрів, які знаходилися в м. Чернігові, більше тисячі будинків, кімнат виборців, клубів, агітпунктів у містах і селах області [19, арк. 267]. Але в організації агітаційної роботи проявлялися недоліки, про які велася розмова на розширеному засіданні бюро обкому партії 14 квітня 1989 р. Зокрема, зазначалося, що в ході підготовки до виборів партійним організаціям не вистачало оперативної реакції, чіткості оцінок, зваженої й водночас "безкомпромісної, наступальної позиції. Шаблонно, без душі, по старинці партійні комітети вели агітаційно-пропагандистську роботу. Як і раніше працювали загально, замість того, щоб боротися за кожну людину... Окремі члени обкому відсиділися "в окопах" передвиборчої боротьби" [1, с. 1].

Характерно, що під час виборчої кампанії на Чернігівщині протистояння влади та опозиції не набуло значного розмаху. Але в цей час помітно похжавив свою діяльність "Ініціативний комітет демократичного руху прихильників перебудови". Представники цієї організації брали участь у зустрічах виборців з кандидатами в народні депутати та ставили їм запитання провокаційного характеру. Напередодні виборів вони відвідали низку районів Чернігівщини з метою дискредитувати кандидатів, проводили агітацію на автостанціях, вокзалах, поширювали різні листівки та заклики, в яких негативно характеризувалася комуністична система [19, арк. 268]. Траплялися випадки, коли зривали плакати з біографіями кандидатів у депутати [7, арк. 48].

На Чернігівщині здебільшого на належному рівні проводилася робота з підготовки до виборів народних депутатів СРСР, але виявлялися й окремі недоліки. Наприклад, перевірка, яка проводилася в Ніжині та Ніжинському районі показала, що "хід передвиборчої кампанії недостатньо глибоко висвітлюється у місцевій пресі та по радіомовленню" [8, арк. 59]. В м. Чернігові не використовувалися права, надані Законом СРСР "Про вибори народних депутатів СРСР" "щодо висунення представників до складу дільничних виборчих комісій органами громадської самодіяльності населення, зборами виборців за місцем проживання" [8, арк. 75].

Окружна виборча комісія по виборах народних депутатів СРСР Чернігівського національно-територіального виборчого округу № 63 вказувала, що станом на 9 березня 1989 р. в Чернігові не було забезпечено достатнього рівня гласності під час проведення передвиборчої кампанії. Значна кількість виборців "ще не знають, хто висунутий кандидатами в депутати". А на виборчих дільницях № 11,

37, 46 в день перевірки не було в наявності листівок з інформацією про кандидатів у депутати [8, арк. 75].

У другій половині березня 1989 р. обком Компартії України направляв до міськкомів та райкомів партії записку "Про роботу напередодні і в день виборів народних депутатів СРСР", в якій вказувалося, що виконками місцевих Рад та окружні виборчі комісії мають забезпечувати готовність діляниць до проведення процесу голосування [6, арк. 12].

26 березня відбулися вибори до Верховної Ради СРСР. Варто зауважити, що в цей день в обкомі Компартії України працювала оперативна група, очолювана другим секретарем П. О. Мисником. У міськкомах і райкомах партії на чолі оперативних груп були секретарі міськкомів та райкомів. Зв'язок з партійними комітетами здійснювала з 7.00 до 20.00 годин робоча група відділу організаційно-партійної і кадрової роботи обкому партії [6, арк. 13].

Випадків агітації чи бойкоту на виборчих діляницях не було виявлено. Але траплялися окремі факти, які свідчили про недовіру населення до Комуністичної партії. Зокрема, в м. Городня на виборчій ділянці воєнної частини прапорщики, офіцери та члени їхніх сімей демонстративно викреслювали із бюлетенів прізвище першого секретаря обкому КПУ [18, арк. 30]. Від голосування відмовився Л. Лук'яненко, мотивуючи даний вчинок недемократичністю Закону. Саме він склав та поширив запитальник до кандидата в народні депутати [19, арк. 269].

На Чернігівщині у голосуванні взяло участь більше 1 млн виборців (приблизно 97,6 % внесених до списків). Цього дня по територіальних та національно-територіальному виборчих округах обрали 4 депутатів, а саме: О. І. Калініченка, Б. В. Громова, А. М. Якименка та В. І. Шевченка. По Чернігівському територіальному виборчому округу № 540 жоден з кандидатів не набрав більше половини голосів виборців [17, с. 3]. На 2 квітня призначили повторне голосування, на якому народним депутатом СРСР обрали В. М. Насінника [7, арк. 65].

Загалом, на Чернігівщині обрано 6 народних депутатів СРСР (один представляв громадську організацію), серед яких було двоє механізаторів, двоє голів колгоспів, військовослужбовець і дояр. Хоча за даними останнього перепису населення міст становило 53 % від загальної чисельності жителів області, народним депутатом не став жоден міський мешканець. Подібна ситуація склалася і з представництвом жінок [15, с. 2].

Усі обрані від Чернігівської області депутати були комуністами. Але серед кандидатів, які не отримали потрібної кількості голосів, опинився перший секретар обкому партії Л. І. Палажченко. Це було ще одним тривожним сигналом для КПУ та свідченням втрати довіри виборців до деяких представників партійної номенклатури. Стало помітно, що КПУ не змогла адекватно оцінити політичну ситуацію і поступово почала втрачати домінуючу роль у суспільстві. Як вказував О. Д. Бойко, "виборча кампанія засвідчила певну дезорієнтацію, інертність та стереотипність мислення партійного апарату" [3, с. 98].

На думку В. С. Небоженка, головною рисою виборів народних депутатів 1989 р. було те, що "вперше за багато років радянські люди брали участь не в імітації виборів, не в демонстрації показної соціально-політичної єдності", а здійснювали певний вплив на хід подій [13, с. 33].

Характеризуючи виборчу кампанію 1989 р., М. Маля справедливо вказував, що вона ознаменувала "вирішальний і поворотний момент доби Горбачова, момент переходу від реструктуризації комунізму до його активного розпаду" [12, с. 477]. Але, водночас, учений зазначав, що "вибори проводилися не на основі загального виборчого права, а на основі складної системи, що нагадувала старий режим і мала на меті зменшити ефект демократії" [12, с. 478].

Загалом, на нашу думку, виборча кампанія 1989 р. мала такі визначальні особливості, які були притаманні як для УРСР, так і для Чернігівщини:

1. Висунення претендентів у народні депутати в більшості випадків проходило на альтернативній основі, при цьому кандидатури обговорювалися виборцями. Але часом траплялися випадки "зайвої заорганізованості й формалізму", особливо на першому етапі проведення даної кампанії.

2. Збільшилася кількість кандидатів (порівняно з попередніми виборами, які відбувалися в СРСР).

3. Громадськість мала змогу ознайомитися не лише з анкетними даними того чи іншого претендента, але й безпосередньо поспілкуватися з ним, обговорити передвиборчу програму.

4. З'явилася законна можливість висловлювати погляди, відмінні від офіційно схвалених Комуністичною партією, що сприяло політизації населення. Воно побачило, що може впливати на процеси, які відбувалися в суспільстві. Але свобода агітації ще не була повною.

5. Під час виборчого процесу 1989 р. КПУ практично вперше зіткнулася з опозицією. У червні 1989 р. Л. І. Палажченко з цього приводу вказував, що "різного роду самозвані групи підтримки, їх емісари діяли іноді гнучкіше і продуманіше, ніж наш актив. Вони використали існуючі труднощі, коливання громадської думки" [15, с. 2].

6. Вибори виявили багато нових політичних лідерів, у тому числі з представників КПУ. В той же час виборці не підтримали деяких кандидатів у народні депутати від консервативно налаштованої частини партійного апарату [10, с. 256].

Отже, з вищезазначеного можна зробити такі висновки: по-перше, Закон СРСР "Про вибори народних депутатів СРСР" мав ознаки, які свідчили про його не цілком демократичний характер та були на користь комуністичній владі. По-друге, на Чернігівщині КПУ проводила агітаційно-пропагандистську діяльність, яка не завжди була дієвою та активною. Крім того, організовувалися зустрічі кандидатів у народні депутати з виборцями, на яких відбувалося обговорення передвиборчих програм. По-третє, під час виборчої кампанії активізувалася діяльність демократичних сил області. Хоча перемогу здобула Комуністична партія, але було помітно, що вона поступово втрачала домінуючу роль у суспільстві. Виборча кампанія 1989 р. мала такі визначальні особливості: висунення претендентів у народні депутати в більшості випадків проходило на альтернативній основі, зросла кількість кандидатів, громадськість мала змогу безпосередньо поспілкуватися з ними та обговорити передвиборчу програму, КПУ практично вперше зіткнулася з опозицією, були виявлені нові політичні лідери тощо.

Література

1. Активно вирішувати конкретні справи: В обкомі Компартії України // Деснянська правда. – 1989. – 16 квітень (№ 74). – С. 1.
2. Алексєєв Ю. М. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.) : навчальний посібник / Ю. М. Алексєєв, С. В. Кульчицький, А. Г. Слюсаренко. – К. : ЕксОб, 2000. – 296 с.
3. Бойко О. Д. Нариси з новітньої історії України (1985–1991 рр.) : навч. посіб. / О. Д. Бойко. – К. : Кондор, 2004. – 357 с.
4. Вакуленко М. Що повинен знати виборець / М. Вакуленко // Деснянська правда. – 1989. – 4 березня (№ 44). – С. 2.
5. Гарань О. В. Убити дракона (3 історії Руху та нових партій України) / О. В. Гарань. – К. : Либідь, 1993. – 200 с.

6. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. П-470, оп. 13, спр. 1941, 32 арк.
7. ДАЧО, ф. Р-5036, оп. 22, спр. 2, 144 арк.
8. ДАЧО, ф. Р-5036, оп. 22, спр. 13, 120 арк.
9. ДАЧО, ф. Р-5036, оп. 22, спр. 19, 10 арк.
10. Котляр М. Шляхами віків : довідник з історії України / М. Котляр, С. Кульчицький. – К. : Україна, 1993. – 380 с.
11. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці / В. Литвин ; Тернопільський НДІ "Проблеми людини". – К. : Абрис, 1994. – 495 с.
12. Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917–1991 рр. / М. Маля ; пер. з англ. А. Д. Гриценко, П. С. Насади, З. І. Клещенко, В. П. Павленка. – К. : Мегатайп, 2000. – 608 с.
13. Небоженко В. С. Вибори: сподівання і результати / В. С. Небоженко // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – № 8. – С. 32–34.
14. Орієнтири виборчої кампанії // Деснянська правда. – 1989. – 8 січня (№ 6). – С. 2.
15. Посилювати партійно-політичну роботу: Виступи учасників пленуму обкому Компартії України // Деснянська правда. – 1989. – 6 червня (№ 108). – С. 2.
16. Про вибори народних депутатів СРСР: Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 1 грудня 1988 р. [Електронний ресурс]: Верховна Рада України. Офіційний веб-сайт. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v9855400-88>. – Назва з екрана.
17. Про результати виборів народних депутатів СРСР по територіальних і національно-територіальному виборчих округах Чернігівської області // Комсомольський гарт. – 1989. – 1 квітня (№ 14). – С. 3.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 32, спр. 2540, 208 арк.
19. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2541, 325 арк.

УДК 94:347.176 (477)"1919/1929"

В. В. Яременко

Політично-правова легітимізація "чужоземних громадян" на території УСРР (1919–1929 рр.)

Стаття висвітлює політичні та нормативно-правові аспекти набуття громадянства колишніми підданими Російської імперії, порядок реєстрації іноземців та оформлення їх легітимного перебування в УСРР.

Ключові слова: Україна, іноземець, іноземні громадяни, віза, громадянин УСРР, міжнародні відносини, консульські представництва.

Статья освещает политические нормативно-правовые аспекты приобретения гражданства бывшими подданными Российской империи и других стран, порядок регистрации иностранцев и оформления их легитимного пребывания в УССР.

Ключевые слова: Украина, иностранец, иностранные граждане, виза, гражданин УССР, международные отношения, консульские представительства.

The article highlights the political and legal aspects of the acquisition of the citizenship by the former subjects of the Russian Empire, the procedure of the registration of aliens and the execution of their legitimate stay in the USSR in the 1920s., their social adaptation that was the actual purpose of this scientific research. The challenge lies in the systemic, chronologically sequential study of the Soviet legislation on the status of foreigners, their record in the USSR, legal support of businesses and individuals, the acquisition or loss of the citizenship. The list of these phenomena and processes is the subject of the investigation, and is an object of the legal regulation of rights and obligations of foreigners in Ukraine, the abundance of the international agreements.

The situation of foreigners who were in the Ukraine during the period of national liberation movements and revolutions was relational. They had passports and certificates from the foreign countries, which the USSR did not have any international relations with, so their rights were not protected.

Systemic solution of the social and humanitarian issues of "foreigners" took place at the beginning 1919. The organizational and administrative work with the foreigners was concentrated on the units of the People's Commissariat for Foreign Affairs of the USSR, the NKVD of the USSR,

who were engaged in accounting, registration, issuance of visas and certificates of the temporary residence in Ukraine.

Foreigners who come to the USSR, were subjected to be registered and accounted according to "The regulations on issuance of residence permit for foreign citizens", which were launched in May 1921. Everyone who had previously submitted an application and registration form to the Department of Management executive committee, received the "Residence", a term which operated for one year. June 9, 1922 "The Instruction on issuance of residence permits of foreigners" was supplemented; it detailed the procedure for obtaining this important document. If the person's national passports had the visa of NKZS USSR, he was admitted to be Polish. People who came from Galicia and Upper Silesia were enrolled to the category of foreigners, if they were the subjects of these "national states" earlier. The citizens of the countries that had established in the "former Russian Empire", but failed to ratify intergovernmental agreements were not considered to be foreigners and did not receive the residence permits. There was also "The instruction for re-registration of aliens" which was introduced on June 9, 1922. All the foregners, who were not citizens of the USSR and Soviet republics, were supposed to be recorded. The residence permit was given to all the individuals, except for children under 16 years old. The right to issue them belonged exclusively to the foreign divisions of the executive committee.

Key words: Ukraine, foreigner, foreign citizens, visa, a citizen of the Soviet Union, international relations, embassies.

Для науково-історичних досліджень кваліфікаційного спрямування притаманна наявність структурно-функціональних атрибутів: обґрунтування актуальності, з'ясування стану наукової розробки проблеми, визначення об'єкта, предмета, мети і завдання. Зазвичай актуальність ототожнюють з прикладним застосуванням наслідків фактологічного аналізу історичних явищ та подій, але використання обмежується загальними рекомендаціями та узагальненнями так званих "уроків історії". Історичне минуле приваблює учених пізнавальною, а не повчальною складовими. Звісно, що соціальні, економічні і політичні явища детерміновані конкретними обставинами, їх внутрішньою і зовнішньою ситуативною колізіями, наявністю так званих суб'єктивних та об'єктивних факторів.

Актуальність історичного дослідження, на наше переконання, залежить від теоретичного, концептуального і фактологічного рівнів висвітлення реальної наукової проблеми, від наявності та інтенсивності дискусії, а не від кількості монографій, дисертацій, статей. Упродовж багатьох десятиліть радянська історіографія історії

міжнародних відносин, крім її інституційної концентрації в академічних та університетських центрах Москви, вирізнялася дослідженням міждержавних двосторонніх відносин. Формулювання міжнародних дипломатичних угод, починаючи від 1920-х рр., [1, с. 127] стали ключовими для істориків, навіть перетворилися на класичну та універсальну парадигму вивчення дипломатичних, політичних, економічних відносин між СРСР та західними країнами. Термінологічна і фактографічна схема "німецько-радянські", "польсько-радянські", притаманна для монографій і кваліфікаційних праць істориків, залишається незмінною. Вона і сьогодні присутня в історіографічному дискурсі [2, с. 19], ніби не існувало стосунків між народами у царині культури, освіти, соціально-гуманітарної галузі. Останні висвітлюються через виявлення зв'язків між державними та громадськими структурами, між радянськими та західними науковцями, тобто виокремлюється соціально-гуманітарний елемент. Однак для переважної більшості праць заміна терміну "відносини" на "зв'язок" не супроводжується теоретично-методологічними інноваціями. Виняток становлять праці В. Кабанова, О. Даниленка, у яких "іноземний" фактор є предметом дослідження, тобто висвітлюються умови перебування західних фахівців в УСРР, правове забезпечення їхнього соціально-професійного статусу [3, с. 354]. Трапляються випадки, коли артикульований у назві кваліфікаційних праць термін "зв'язки" ототожнюється із функціональними синонімами – "відносини", "стосунки", "взаємини", "співробітництво" [4, с. 17]. Вони вирізняються між собою, якщо застосовувати до конкретних історичних явищ, подій, процесів, позаяк підкреслюють статус міждержавних, міжнародних відносин, корпоративних, галузевих та соціально-гуманітарних стосунків і зв'язків.

Отже, підсумовуючи короткий історіографічний огляд наукової літератури, зазначимо традиційну методологічну специфіку висвітлення соціально-економічних та політичних проблем у контексті двосторонніх міждержавних відносин. Інноваційним, на нашу думку, є виокремлення проблеми "польської діаспори в радянській Україні" міжвоєнного періоду та нелегальної еміграції до Польщі поляків, яку досліджує В. Загоруйко. Вона пов'язана з умовами перебування іноземних громадян в Україні. Правовий аспект повсякденного перебування іноземців на теренах УСРР вперше показав О. Даниленко, акцентуючи увагу на особливостях їх тимчасового статусу та проживання. В історіографії історії міжнародних відносин УСРР міжвоєнного періоду спостерігається послідовне зміщення наукового інтересу

до з'ясування особливостей інтегрування "чужоземних громадян" у соціально-професійну структуру радянського суспільства.

Спираючись на історіографічні досягнення попередників та архівні джерела, важливо дослідити політичну мотивацію суспільно-правової легітимізації іноземців в УСРР 1920-х рр., тобто їхню соціальну адаптацію, що власне і становить мету цієї наукової розвідки. Завдання полягає у системному, хронологічно послідовному вивченні радянського законодавства про статус іноземців, їх облік в УСРР, правове забезпечення юридичних та фізичних осіб, набуття чи втрату громадянства. Перелік цих явищ та процесів становить предмет дослідження, а об'єктом є правове регулювання прав та обов'язків іноземців в Україні, тобто дотримання нею міжнародних угод.

Революційні події 1917 р. одночасно позбавили громадянства мільйонів людей, ліквідували соціальні стани, перетворили їх на "колишніх". Формування самостійних держав на уламках Російської імперії актуалізувало проблему набуття громадянства, позаяк піддані виявилися "тимчасовозобов'язаними", маючи паспортні книжки зруйнованої держави. В Україні, судячи з двох перших універсалів Української Центральної Ради (10 червня та 3 липня 1917 р.), спостерігався великодержавницький суспільно-політичний вплив, тому панували автономістські та федеративні ідеї облаштування країни. Однак виникло політичне тлумачення "український народ", синонімом якого було інше визначення – "наш народ". Вони мали політологічну та правову адаптацію в універсалах, здобувши конкретну дефініцію – "громадянин села", "організовані громадяни сіл і міст" [5, с. 6]. Підкреслювався інститут громадського самоврядування та "української демократії", а також засади для правового оформлення юридичного і фізичного статусу громадянства. В універсалах лунали заклики до "української людності" та "інших національностей" розбудовувати державні інститути влади на принципах демократії. Другий універсал зафіксував два визначення – "громадяни української землі" та "громадяни України".

У третьому і четвертому універсалах УЦР з'являється політично-правове розмежування термінів і явищ: "громадянин Республіки України" та "громадяни всіх народів Російської Республіки". Останні не вважалися іноземними громадянами, але представляли іншу республіку. Третій універсал декларував права і свободи, навіть "національно-персональну автономію", а 22 січня 1918 р. у четвертому універсали інституційно виокремлюються права "всіх міських

жителів самостійної Української Народної Республіки" [5, с. 12]. Статус іноземних громадян та підданих інших держав, які перебували тоді на території України, не був прописаний, ураховуючи швидкоплинність української революційної влади.

Встановлення громадянства, крім політично-правових атрибутів державності, мало і фінансово-економічне спрямування, адже юридичні та фізичні особи виступали платниками податків. Вони займалися професійною та господарською діяльністю, представляли громаду і підпорядковувалися органам влади та її законам. Оформлення Української Держави гетьмана П. Скоропадського у квітні 1918 р. спонукали владні інститути до фіксації громадянства, хоча в Україні перебували десятки тисяч підданих Російської імперії з відповідними "паспортними книжками", а безпаспортні селяни вважалися підданими нового державного утворення. Отже, незважаючи на дискретність інституту громадянства та державних форм влади у буремні 1917–1918 рр., спостерігалася суспільна необхідність його правового регулювання та оформлення.

Становище іноземців, які опинилися в Україні періоду національно-визвольних змагань та революцій, виявилось релятивним. Вони мали паспорти і посвідчення іноземних держав, з якими не були укладені дипломатичні стосунки, відтак їхні права не були захищені. Офіційне завершення Першої світової війни у 1918 р. лише загострило соціально-гуманітарну проблему, позаяк на території України опинилися десятки тисяч біженців, колишніх полонених, випадкових людей. Історики дослідили особливості міжнародного і міждержавного врегулювання цієї гуманітарної проблеми [6, с. 113]. Певна частина біженців і колишніх полонених, будучи іноземними підданими, виявила бажання залишитися в Україні, тому постала потреба правового оформлення їх українського громадянства.

Системне вирішення соціально-гуманітарних питань "чужоземців" припадає на початок 1919 р. Організаційно-адміністративна робота з іноземцями зосереджувалася у відповідних підрозділах Народного комісаріату закордонних справ УСРР, НКВС УСРР, які займалися обліком, реєстрацією, видачею віз та посвідчень на тимчасове проживання в Україні. У лютому-березні 1919 р. Раднарком УСРР видав кілька нормативних актів, які стосувалися правового забезпечення іноземців на українських теренах. Зазначу, що вони з'явилися до підписання радянською Україною дипломатичних угод та договорів, що зайвий раз доводить актуальність і необхідність

юридичного врегулювання інституту іноземного громадянства. Долучилися політичні та ідеологічні чинники, які впливали із класово-формаційних пріоритетів радянської політичної системи, військового стану, внутрішньої і зовнішньої політики уряду. Облік іноземців виконував своєрідну фільтраційну функцію, завдання люстрації "колишніх" і тимчасово прибулих, серед яких вишукували агентів іноземних розвідок, диверсантів, шпигунів тощо. Суспільство перебувало у стані перманентного розвитку, а війна не завершилася, тому діяли контрольні-облікові служби. Державні органи влади були зацікавлені у легалізації "чужоземців", тому розробляли відповідні нормативно-правові акти для їхньої ідентифікації.

Раднарком УСРР 13 лютого 1919 р. видав декрет "Про права та обов'язки іноземців", яким прирівняв їх до українських громадян, тобто вони однаково відповідали перед законом, мали право захисту у суді [7, арк. 5]. Службовці іноземних представництв, особливо консульських і торгових, ніякими пільгами не користувалися, але їхнє майно не підлягало реквізиції, націоналізації, обшуку. Держава створила умови для набуття українського громадянства та виходу з нього. 17 березня 1919 р. Х. Раковський та К. Ворошилов підписали декрет "Про набуття прав українського громадянства", відтак іноземці, які проживали в УСРР, могли офіційно звернутися до органів влади за оформленням їхнього правового статусу. До ухвалення цього закону діяли "Тимчасові правила і порядок виходу із українського громадянства", тобто відповідна нормативна база. "Усі колишні піддані української держави, – наголошувалося у документі, – а також колишні піддані місцевої (местной) Російської імперії, відторгнуті від Росії у силу нині змінених політичних обставин, що проживають у межах Української Соціалістичної Радянської Республіки, призначаються діючими в українському громадянстві до виходу з такого" [7, арк. 5]. Статус "тимчасовозобов'язаних", а до них фактично і юридично належали "колишні піддані Української Держави" і "колишні піддані місцевої Російської імперії", трансформувався в інший вид громадянства – українське. Для того щоб стати іноземцем, тобто вийти із українського громадянства, необхідно було подати заяву, документ "підданого" колишніх державних утворень, вид на проживання, довідку Чека про кримінальну та контрреволюційну несудимість, про відсутність фінансових боргів "перед комунією та українськими громадянами". Достатньо складна бюрократична процедура для бажаючих стати "чужоземцем", а за "брехливу інформацію" про себе передбачалася адміністративна (штраф) і

кримінальна відповідальність. Власник іноземного "національного паспорта" в Україні, який раніше був підданим Російської імперії, не визнавався жодною урядовою установою повноправним іноземцем, якщо не мав посвідчення про вихід із громадянства України.

Колишні "піддані Української Держави", які опинилися поза Україною, мали право на легітимне оформлення українського громадянства, звернувшись до відповідного консульського представництва УСРР. Не заявивши про намір, не оформивши належних нормативних актів, українці в Україні та поза нею тимчасово залишалися "чужоземцями", тобто підданими неіснуючих держав. Війна і революція застигли їх на територіях інших країн, тому питання нормативно-правового регулювання статусу громадянства набуло прикладного повсякденного і міжнародного значення.

На початку 1920-х рр., коли завершилося військово-політичне протистояння, уряд радянської України, будучи суб'єктом міждержавних і міжнародних відносин, уклав низку договорів із сусідніми країнами. За умовами мирного договору УСРР з Польщею від 18 березня 1921 р. до останньої відійшла значна територія України з багатомільйонним українським населенням [8, с. 223], відтак постала проблема набуття громадянства поляками в УСРР і повернення українців на батьківщину. 29 липня 1921 р. Раднарком УСРР за підписом Х. Раковського видав положення "Про консульські представництва іноземних держав при робітничо-селянському уряді УСРР", яким було виписано статус іноземних дипломатів (генконсулів, віце-консулів, консульських агентів) [9, арк. 9]. Вони звільнялися від виконання особистих і натуральних повинностей загальнодержавного і місцевого рівня, але могли бути затримані за рішенням суду або трибуналу, однак не підлягали обшуку. Дипломатичні та консульські зносини, спільні зобов'язання стосовно дотримання прав громадян передбачалися умовами договорів УСРР з Естонською Демократичною Республікою від 21 листопада 1921 р. [10, арк. 559], з Литвою, ратифікованого 27 травня 1922 р. [11, арк. 384], Тимчасового договору з Чехо-Словацькою Республікою 19 липня 1922 р. [12, арк. 482]. Міждержавні угоди, крім визнання незалежності республіки, створювали юридичні, політичні і соціально-гуманітарні основи для легітимного статусу перебування "підданих" на їхніх територіях. Кожен мав право самовизначитися із власним громадянством, тобто повернутися в Україну, відтак набути відповідного громадянства, або ж залишитися у Польщі, Литві, Естонії, Росії.

Українське радянське зовнішньополітичне відомство, тобто Наркомат закордонних справ УСРР, а також Наркомат внутрішніх справ УСРР і згодом ДПУ УСРР, здійснювали облік, реєстрацію іноземців, оформлення віз і дозволів, видачу посвідчень іноземцям на тимчасове проживання в Україні. Вражає інтенсивність творення нормативної бази у 1921–1923 рр., яку можна пояснити кількома внутрішніми та зовнішніми обставинами: нагальністю соціально-гуманітарного упорядкування міграційних процесів, переходом країн від формули війни до миру, зосередження в уряді УСРР повноважень суб'єкта міждержавних та міжнародних зносин, назрівання економічної кризи та пожвавленням зовнішньої торгівлі між країнами. Загальне позитивне враження справило проголошення непу, яке означало для західних країн сигнал про лібералізацію економічного життя, про відродження приватного підприємництва.

Іноземці, які прибували до УСРР, підлягали реєстрації та обліку згідно "Інструкції про видачу дозволу на проживання чужоземно-підданих громадян", яка почала діяти у травні 1921 р. [13, арк. 2]. Кожен, хто подавав анкету та реєстраційну картку до відділу управління губвиконкому, отримував "Вид на проживання", термін якого діяв протягом одного року. 9 червня 1922 р. з'явилася доповнена "Інструкція про видачу виду на проживання іноземців", яка мала докладну процедуру отримання цього важливого документа. Громадянами Польщі визнавалися особи, якщо їхні національні паспорти мали візу НКЗС УСРР. До категорії іноземців були зараховані вихідці із Галичини та Верхньої Сілезії, якщо раніше були підданими цих "національних держав". Не вважалися іноземцями і не отримували виду на проживання громадяни держав, створених на території "колишньої Російської імперії", з якими не вдалося ратифікувати міждержавні угоди [13, арк. 1]. Існувала і відповідна "Інструкція про перереєстрацію іноземців" [13, арк. 3], яку впровадили 9 червня 1922 р. Обліку підлягали усі іноземці, які не були громадянами УСРР та союзних республік. Вид на проживання був індивідуальним, крім дітей віком до 16 років. Право їх видачі належало винятково іноземним відділам губвиконкомів.

28 березня 1922 р. постановою ВУЦВК було впроваджено "Положення про чужоземців та про порядок придбання і втрати прав українського громадянства", яке законодавчо визнавало статус іноземців. "Чужоземцями в УСРР визнаються всі особи, що не є громадянами УСРР, або громадянами інших радянських соціалістичних республік" [14, арк. 237], – наголошувалося в постанові.

Визнавалося, що "громадяни РСФРР" мали однакові права на території УСРР, як "громадяни українські". Біженці, що були підданими колишньої Російської імперії, але оселилися на території радянської України, вважалися українськими громадянами, якщо не заявили про інше громадянство. "Положення" докладно виписувало перелік доказів іноземного громадянства, а також права, пільги, обмеження та обов'язки "чужоземців". Вони мали однакові обов'язки з українськими громадянами, підлягали законам державних органів влади, несли однакову відповідальність за кримінальні та політичні злочини. Правовому регулюванню підпорядковувалися сімейно-шлюбні відносини іноземних громадян в УСРР, а народжені на її території діти були українськими громадянами до настання повноліття. Закон передбачав правила та порядок перетину іноземцями радянського кордону, візового режиму.

У 1922 р., але до офіційного оформлення СРСР 30 грудня, Раднарком УСРР та ВУЦВК видали кілька постанов, які стосувалися порядку виїзду українських громадян та іноземців закордон, консульського збору та консульських представництв УСРР. Радянська Україна фактично і юридично залишалася суб'єктом міжнародних відносин. Згідно постанови Раднаркому УСРР від 7 липня 1922 р. "Про виїзд за кордон громадян УСРР та іноземців" дозволявся не лише виїзд до інших країн, а також внутрішні міграції. Іноземні громадяни, які виявили бажання поїхати до іншої союзнаї республіки, повинні були мати відповідний дозвіл. Іноземні фахівці, які перебували "на Радянській державній службі", обов'язково мали б звернутися за дозволом про виїзд за кордон та отримати відповідне посвідчення [15, арк. 459]. Консульські представництва УСРР за кордоном, крім захисту економічних та правових інтересів УСРР, захищали і права "окремих громадян УСРР" [16, арк. 628]. 23 січня 1923 р. РНК УСРР скасував дію урядової постанови від 7 липня 1922 р., упровадивши постанову "Про видачу паспортів та дозволів на виїзд за кордон" [17, арк. 56]. Внутрішні закордонні паспорти для виїзду за кордон почали видавати органи НКВС УСРР, а дипломатичні залишалися у підпорядкування НКЗС УСРР [18, арк. 178]. 15 червня 1923 р. РНК УСРР ліквідував Бюро віз при НКВС УСРР та його місцевих органах. Отже, республіканський уряд визначав умови та порядок перебування іноземців в УСРР, але його повноваження обмежувалися одразу після ухвалення конституції СРСР.

Для побутових зручностей громадян та поглиблення комунікативних зносин зі світом, крім паспортно-візового режиму, важливе

значення мали й інші фактори: обмін валюти, обіг коштовностей, право вивозу, торгівлі тощо. Валютно-коштовні операції іноземних громадян та українців регулювалися постановами, які виходили протягом 1922–1923 рр., тобто у перші роки непу. 25 квітня 1922 р. РНК УСРР дозволив обіг золота, срібла, платини, коштовностей та іноземної валюти в УСРР [20, арк. 314], а 5 травня 1922 р. упорядкував грошові закордонні перекази [20, арк. 340]. 30 травня 1923 р. Раднарком УСРР дозволив вивозити громадянам коштовностей на суму 200 крб золотом на одну особу, а також 100 крб золотом за офіційним курсом [21, арк. 358]. Пожвавленню "професійно-трудової міграції" сприяли постанови українського уряду "Про торгівельні операції чужоземних фірм в УСРР", про зовнішню торгівлю, про ратифікацію Санітарної конвенції із сусідніми країнами [22, арк. 289]. Законодавча активність уряду УСРР у царині міждержавних стосунків залежала від об'єктивних та суб'єктивних обставин, особливо від номенклатурної і принципової позиції голови РНУ та наркома закордонних справ Х. Раковського. 13 липня 1923 р. його відрядили до Повпредства і торгпредства СРСР в Англії [23, арк. 406].

Радянське законодавство створювало умови для професійної і трудової діяльності іноземців. Їхні соціальні права були прописані у Цивільному кодексі УСРР, який вступив у дію з 1 січня 1923 р. [24, с. 780]. Правовий статус іноземців визначався міждержавними угодами, а також законами радянської держави. "Якщо права іноземців не передбачені угодами з відповідними урядами, – наголошувалося у Цивільному кодексі УСРР, – права їх на вільне пересування по території УСРР, вибір професії, відкриття торгово-промислових підприємств, майнові права, земельні ділянки – можуть бути обмежені за згодою з НКЗ Справ" [24, с. 780]. Уряд дозволив діяльність іноземних акціонерних товариств, надавши статусу юридичної особи, але унеможливив індивідуальну форму здійснення зовнішньої торгівлі. Злочинні дії, скоєні іноземцями поза Україною, підпадали під дію Кримінального кодексу 1922 р., особливо проти "основ державного ладу" [25, с. 553]. Отже, іноземні громадяни, які займалися трудовою та професійною діяльністю в УСРР, тимчасово перебували на її території, мали правові зобов'язання, порушення яких переслідувалося чинним законодавством. Їхні права дотримувалися, позаяк були виписані спеціальними урядовими постановами, положеннями, інструкціями про статус "чужоземця", а також були відображені у відповідних кодексах законів радянської республіки. Наприклад, 13 серпня 1924 р. ВУЦВК та РНК УСРР законодавчо

оформили право іноземців займатися сільським господарством в Україні, дозволивши оренду землі [26, арк. 178].

В офіційних документах та у фахових юридичних виданнях 1920-х рр. зустрічалися терміни, які теоретично свідчили про загальні цивілізаційні цінності. Так, у Цивільному кодексі УСРР 1923 р. законодавець використовує визначення "громадянська правоздатність", тобто можливість надання прав та виконання обов'язків. Вони стосувалися не лише громадян УСРР, а також іноземців, які жили і працювали в Україні. Існувало поняття "громадянсько-правові відносини населення" [27, с. 10], яке стосувалося майнових справ, умов оренди землі, а не функціональних ознак громадянського суспільства, хоча право зібрань, свободи слова ніхто не заперечував, однак діяла цензура і "фактичне право". Права іноземців розглядалися під кутом зору міждержавних угод та внутрішнього законодавства УСРР, які дотримувалися, особливо у 1921–1923 рр., коли радянська Україна була суб'єктом міжнародних відносин.

Створення та конституційне оформлення СРС зумовило необхідність упорядкування законодавчої бази про статус іноземців, які проживали на території радянської країни. Одразу після прийняття 13 липня 1923 р. Конституції СРСР, новостворений ЦВК СРСР поширив усі декрети та постанови ВЦВК РСФРР, які стосувалися договірних принципів між республіками, погоджених договором 30 грудня 1922 р. [28, с. 12]. Зберігався так званий інститут подвійного громадянства, тобто громадянин республіки був одночасно громадянин СРСР, а права кожного з них однаково захищалися законом кожної із республік. Діяли вимоги стосовно пересування та проживання іноземців, але до появи 29 жовтня 1924 р. "Положення про Союзне громадянство", яке офіційно затвердила друга сесія ЦВК СРСР 2-го скликання [29, с. 202]. Його поява фактично і юридично скасувала усю попередню законодавчу базу про статус іноземних громадян, напрацьовану протягом 1921–1923 рр.

13 травня 1926 р. ВУЦВК, спираючись на положення про союзне громадянство, видав "положення про українське громадянство та про чужоземців в УСРР" [30, арк. 204]. Іноземців, які перебували на території УСРР, приймав до українського громадянства винятково ВУЦВК. Законодавець виписав соціально-політичні передумови набуття іноземцями громадянства УСРР, які у попередніх нормативно-правових актах не зустрічалися. "Чужоземних громадян, – наголошувалося в документі, – що перебувають для праці і належать до робітничого класу або до селянства, що не вживає найманой

праці, а так само тих, які шукають притулку від переслідування їх за громадську діяльність, приймають громадянство УСРР: в УСРР – округові виконавчі комітети, а в Автономній Радянській Молдавській Соціалістичній Республіці – Центральний Виконавчий Комітет АМСРР" [30, арк. 204]. Українське громадянство надавалося іноземцям, які виявили бажання оселитися на території УСРР як "сільсько-господарські та промислові іммігранти". Закон передбачив відповідну процедуру набуття українського громадянства, вимагав надання вагомих доказів їхнього національного, тобто громадянського походження. Кожен іноземець, який перебував на території УСРР, якщо не мав належних документів (національний паспорт, віза, вид на проживання тощо), вважався громадянином УСРР.

"Положення" 1926 р. виписало права та обов'язки іноземців, які не вирізнялися від українських громадян, тобто рівнозначно відповідали перед законом. Вони мали право звертатися до судових та виконавчих органів влади УСРР, займатися трудовою діяльністю, відповідали за кримінальні і політичні злочини, а майнові права захищалися Цивільним кодексом 1922 р. Від "чужоземців" вимагали посвідку на перебування. Діти, народжені у "мішаних шлюбх українських і чужоземних громадян", залишалися громадянами УСРР. Закон регламентував порядок в'їзду іноземців в УСРР, а також їх виїзд, стягнення мита, передбачав наявність відповідних дозволів. У цьому випадку діяли вимоги постанови ЦВК СРСР "Положення про в'їзд у межі Союзу Радянських Соціалістичних Республік і про виїзд з меж Союзу Радянських Соціалістичних Республік" [31, арк. 277]. Іноземних громадян, що "їхнє перебування на території УСРР визнається за шкідливе для інтересів Республік", виселяли рішенням суду або в адміністративному порядку, незважаючи на право про перебування. Останнім займалися органи НКВС та ДПУ УСРР. Виселенню підлягали також "оптанти", тобто особи, які визнали себе громадянами інших держав, але тимчасово залишалися в УСРР. Їх виселяли за умови, якщо вони не подовжили термін перебування в Україні, тобто не мали дозволу на проживання. Інколи колишніх підданих сусідніх держав не визнавали "чужоземцями", тому що вони не оформили вчасно ("оптація") свого національного громадянства, відтак вважалися українськими громадянами. Це стосувалося осіб, які народилися у Польщі, Латвії, Естонії, але перебували на території УСРР без "оптації" їхнього громадянства, тому ВУЦВК відмовляв у виїзді в якості "чужоземців", вважаючи їх громадянами УСРР [32, арк. 50, 99]. Австрійським підданим м. Макіївка

Сталінської округи П. М. та Д. М. Гусенкам паспорт "чужоземного громадянина" для виїзду видали лише за рішенням суду, а німцям-менонітам, які у 1927 р. виїздили до США та Канади, не чинили особливих бюрократичних перешкод [33].

В Україні діяли внутрішнє республіканське законодавство, а також загальносоюзне, яке регулювало міграційні та соціально-професійні права іноземних громадян, адже процес виявився двостороннім. Українські громадяни ставали "чужоземними", а реальні іноземці не мали їхнього національного громадянства, а з іншого боку, виявляли бажання про громадянство УСРР. Таких випадків було чимало у 1920-х рр., зумовлених працевлаштуванням, сімейним станом, майновими правами тощо. Наприклад, мешканець колонії Реаль де сан Карлос в Уругваї П. Надолін просив у березні 1927 р. дозволу на приїзд з родиною в Україну для постійного проживання, але мав звернутися із відповідною заявою до повпредства СРСР протягом 3-х місяців в одній із країн, у якій була радянська дипломатична місія [33, арк. 112]. Поширеною причиною виходу із українського громадянства ставало одруження жінок, які виявляли "бажання бути з чоловіком одного громадянства". Так, мешканка м. Одеси Н. Іович одружилася з німецьким робітником Х. Рипом, тому 18 грудня 1928 р. Мала Президія ВУЦВК виключила її із українського громадянства [32, арк. 13]. Архівні документи свідчать про тривалу бюрократичну процедуру виходу з українського та набуття іноземного громадянства. Українські громадяни мали отримати довідку ВУЦВК про втрату ними відповідного громадянства, а далі розпочиналася процедура набуття "чужоземного", хоча національний паспорт вони отримували у країні їхнього чоловіка – в Австрії, Німеччині, Польщі. У 1929 р. накопичувалися десятки справ про втрату громадянства УСРР, відтак ці особи повинні були покинути Україну протягом 3-х місяців, але вони не мали закордонних паспортів. Теорія права, саме право і практика їх реалізації суттєво вирізнялися. Однак у 1920-х рр. радянський уряд, дотримуючись відповідних міжнародних та міждержавних угод, створив правову базу для легітимного оформлення та належного перебування іноземців в УСРР.

Отже, проаналізувавши декрети, постанови, положення, інструкції республіканського та союзного урядів з питань нормативно-правового регулювання статусу іноземних громадян на території радянської держави, ми дійшли висновку про наявність політичних, ідеологічних та міжнародних чинників функціонального впливу.

Радянський уряд, будучи зацікавленим у налагодженні торгово-економічних відносин з "капіталістичними країнами", визнав доцільним створення правових засад для запрошення та використання інтелектуального, інженерно-технічного потенціалу Заходу, тому інтенсивно розробив низку відповідних законодавчих актів. Політичний вплив справили дипломатичні відносини, підписання урядом УСРР, який у 1921–1923 рр. був суб'єктом міжнародних відносин, міждержавних угод. У них передбачалися умови і принципи врегулювання міграційних та інших соціально-гуманітарних справ. Ідеологічне та політичне зацікавлення радянської влади щодо легітимного перебування іноземців в УСРР зумовлювалося тактичними міркуваннями, тобто здійсненням відповідної фільтрації "іноземного контингенту" на території країни після завершення військових дій. Питання біженців та репатріантів становило загрозиливу санітарно-епідеміологічну ситуацію, яку також необхідно було вирішувати, хоча ця проблема додалася "ешелонними списками", тобто спеціальними міждержавними угодами.

Загальний цивілізаційний вплив та елементи економічної лібералізації справило на іноземців проголошення непу, відродження соціального інституту приватного підприємництва, а з іншого боку, запрошення тих іноземців, які повірили більшовикам, тому їхали з інтернаціоналістською місією розбудови сільського господарства. Радянська держава була зацікавлена у лояльності Заходу, тому створювала умови для міграції, але не забувала про соціально-політичні обмеження, які були чітко виписані у законі про "чужинців" від 1926 р. Вражає дивна "гуманність" радянського законодавства, яка виявилася у поширенні на іноземних громадян дії радянського кодифікованого права, тобто Кримінального та Цивільного кодексів, частково Земельного кодексу.

Визнання вимог міжнародного права, дотримання відповідних конвенцій, правове забезпечення професійної діяльності, проживання, побутових умов і тимчасового перебування іноземців в УСРР протягом 1920-х рр. – сприяли формуванню позитивного іміджу про радянську країну, а головне пожвавленню торгових відносин, "промислової міграції", тобто приїзду інженерів, техніків, кваліфікованих робітників на фабрики та заводи, які почали відроджуватися.

Література

1. Англо-советский договор и СССР / под ред. Политпросвета ЦК РЛКСМ. – М. : Молодая гвардия, 1925. – 62 с.; Англо-советские отношения

со дня підписання торгового соглашения до розрива (1921–1927 гг.): Ноты и документи с вводной статьей и предметным указателем. – М. : Изд-во Литиздата Наркома по иностранным делам, 1927. – 127 с.

2. Загоруйко В. В. Етнокультурні аспекти українсько-польських відносин у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 "Всесвітня історія" / Загоруйко В. В. ; Донецький державний ун-т. – Донецьк, 2009. – 19 с. ; Гетьманчук Н. П. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 07.00.02 "Всесвітня історія" / Гетьманчук Н. П. ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства. – Львів, 2004. – 34 с.

3. Кабанов В. В. Виробничо-технічні зв'язки України і Німеччини в 1922–1932 рр. : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.02 "Історія України" / Кабанов В. В. ; Дніпропетровський державний ун-т. – Дніпропетровськ, 1994. – 17 с. ; Даниленко О. В. Відносини Української СРР з європейськими країнами (1920-ті роки) : монографія / О. В. Даниленко. – К., 2011. – 354 с.

4. Муляр І. Ю. Українсько-польські культурні зв'язки в 20 – 30-х роках ХХ ст. : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.03 "Всесвітня історія" / І. Ю. Муляр ; Ін-т історії України АН України. – К., 1993. – 17 с.

5. Чотири універсали / упоряд. В. Д. Конашевич. – К., 1990. – С. 6–8.

6. Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умов перебування (1919–1924 рр.) / М. Павленко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – 351 с. ; Даниленко О. В. Відносини Української СРР... / О. В. Даниленко. – С. 113–125.

7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 5, оп. 5, спр. 11, арк. 5.

8. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины (СУ Украины). – 1921. – № 8. – С. 233.

9. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 5, спр. 11, арк. 9.

10. Зібрання узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (ЗУ України). – 1923. – № 44, арт. 559.

11. ЗУ України. – 1922. – № 23, арт. 384.

12. ЗУ України. – 1922. – № 31, арт. 482.

13. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 513, арк. 2.

14. ЗУ України. – 1922. – № 14. Арт. 237.

15. ЗУ України. – 1922. – № 29. Арт. 459.

16. ЗУ України. – 1922. – № 43. Арт. 628.

17. ЗУ України. – 1923. – № 3. Арт. 56.

18. ЗУ України. – 1923. – № 10. Арт. 178.

19. ЗУ України. – 1922. – № 20. Арт. 314.

20. ЗУ України. – 1922. – № 21. Арт. 340.
21. ЗУ України. – 1923. – № 25. Арт. 358.
22. ЗУ України. – 1923. – № 17. Арт. 289.
23. ЗУ України. – 1923. – № 27. Арт. 406.
24. СУ УСССР. – 1923. – № 55. – Ст. 780.
25. СУ УСССР. – 1922. – № 36. – Ст. 553.
26. ЗУ України. – 1924. – № 20. Арт. 178.
27. Малицкий А. Революцій и гражданское право / А. Малицкий // Хозяйство Украины. – 1923. – № 3. – С. 10–18.
28. Вестник СССР. – 1923. – № 1. – Ст. 12.
29. Собрание законов СССР. – 1924. – № 23. – Ст. 202.
30. ЗУ України. – 1926. – № 24–25, арт. 204.
31. Собрание законов СССР. – 1925. – № 37, арт. 277.
32. ЦДАВО України, ф. 5, оп. 5, спр. 192. – Арк. 50, 99.
33. ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 106. – Арк. 12; Спр. 107, арк. 30.

УДК: 94:351.765-054.74[430+480+495+497.2]"1939/1945"

С. П. Зубченко

Адміністративне виселення радянських громадян німецького, фінського, болгарського та грецького походження з постійного місця проживання в роки Другої світової війни

У статті розглядаються основні напрями, форми і методи репресивної національної політики радянського керівництва в роки Другої світової війни щодо різних етнічних спільнот, зокрема німців, фінів, болгар, греків. Проаналізовано причини, масштаби й особливості депортації народів з місць постійного проживання за політичною і соціальною поведінкою, етнічними та релігійними ознаками, а також їх наслідки.

Ключові слова: Друга світова війна, радянська влада, національна політика, етнічні спільноти, репресії, депортації.

В статье рассматриваются основные направления, формы и методы репрессивной государственной политики советского руководства в годы Второй мировой войны по различным этническим сообществам, в частности немцев, финнов, болгар, греков. Проанализированы причины, масштабы и особенности депортации народов из мест постоянного проживания за политической и социальной поведением, этническими и религиозными признаками, а также их последствия.

Ключевые слова: Вторая мировая война, советская власть, национальная политика, этнические сообщества, репрессии, депортации.

The main directions, forms and methods of repressive national policy of the Soviet presidency on the various ethnic groups, including Germans, Finns, Bulgarians and Greeks during the Second World War are being considered. The reasons, scale and features of the deportation of the peoples from the places of residence because of the political and social behavior, ethnic or religious grounds, as well as their consequences were analyzed.

The means of changing of the ideology and propaganda of the Soviet power into state and national motives, deceleration of the powerful campaign of the Russification to deepen the integration of the new non-Russian peoples of the Soviet empire, creating the totally Soviet identity were analyzed.

The analytical and critical analysis of the attitude of the central leadership of the party and the presidency of the Soviet Union towards the folks of

the Soviet republics and the national minorities, defines the role of political, social, ethnic and religious factors in the scope and nature of their deportations. The structure of administration and implementation of the crimes by the system of state authorities and the NKVD directly were investigated. The number of deported and repressed people and ethnic communities was specified. The demographic, social and ethno-cultural consequences of the deportation of the individual nations were studied. There were: the violation of the constitutional rights of people, the deformation of their national and political consciousness, the destructions in the economy of deported peoples as well as the USSR, the interruption of the economic and cultural ties established between them.

The deportations and the Russification of the national policy of Soviet presidency were the most effective measures of the assimilation of ethnic groups and attempts to create a new historical community – the Soviet nation. The life of the deported ones in a unfamiliar ethnic, civilizational and confessional environment for a long time had a negative impact on their lifestyle, way of living, educational and cultural levels, has led to the loss of the mother tongue and caused the certain ethnic groups to disappear. The mass repression and violent migration during the war created conditions for protracted bloody ethnic conflicts in the Post-Soviet region.

Key words: World War II, the Soviet authorities, national policy, ethnic communities, repressions, deportation.

Друга світова війна спричинила в СРСР не лише величезне напруження усіх державних і продуктивних сил, але й антинародну цілеспрямовану національну політику сталінського режиму, основним змістом якої були репресії, насильство, дискримінації, депортації проти етнічних спільнот. Офіційною версією застосування до окремих народів тотальних депортацій була або відплата за вчинення ними "зради", або позбавлення їх від спокуси її здійснити, тобто покарання за етнічну ідентичність титульним народам ворожих держав [1, с. 136].

Перша депортаційна хвиля торкнулася радянських німців, яких зарахували до потенційних "колаборантів" виключно в силу своєї етнічної приналежності до титульної нації держави, з якою велася війна. Виселенню підлягали близько 1,2 млн із загальної кількості 1,5 млн німців СРСР. У містах країни проживало близько 300 тис. німців. Розселені по країні вони були досить широко, проте особливо великі німецькі колонії склалися в Росії – 862,5 тис. осіб, Україні – 392,7 тис., Казахстані – 92,7 тис., Азербайджані – 23,1 тис. і Грузії – 20,5 тис. осіб. У РРФСР вони концентрувалися в АРСР Німців Поволжя – 366,7 тис. осіб, Омській області – 59,8 тис., Криму – 51,3 тис.,

Орджонікідзівському – 45,7 тис. і Краснодарському – 34,3 тис. осіб, краях. За Уралом великі німецькі колонії, були тільки в Казахстані, в Омській обл. і на Алтаї.

Владі у місцевостях, де оголошувався військовий стан, надавалося право виселяти в адміністративному порядку всіх осіб визначених соціально небезпечними. Відповідну директиву НКВС Л. Берія розіслав 4 липня 1941 р. [2, с. 112]. Ідея прибрати подалі всіх, кому не довіряла радянська влада, виявилась у роки війни результативною, але трагічною для людей.

У липні 1941 р. радянське керівництво розпочинає підготовку про депортації радянських німців. Підставою для цього заходу послужили як безпідставні побоювання про можливий масовий перехід радянських німців на бік ворога, так і донесення з фронту про обстріл німецьким населенням відступаючих військ Червоної армії [3, с. 447–448]. Наприкінці липня, в ході негласного візиту Л. Берія і В. Молотова в АРСРНП була проведена підготовча робота по депортації. Сама операція була відкладена на кінець літа, можливо, через необхідність дочекатися збирання врожаю [4, с. 105–106]. 26 серпня Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про депортацію німців Поволжя [5, спр. 1042, арк. 2]. 28 серпня був виданий відповідний Указ Президії ВР СРСР, у якому зазначалося, що серед німецького населення Поволжя "є тисячі і десятки тисяч диверсантів і шпигунів, які за сигналом, даному з Німеччини, повинні здійснити вибухи в районах, заселених німцями Поволжя". Німецьке населення було звинувачено в тому, що воно не повідомляло "про наявність такої великої кількості диверсантів і шпигунів", і, отже, приховувало їх у своєму середовищі. Для запобігання цим проявам були вжиті "каральні заходи проти всього німецького населення Поволжя": переселити його в Новосибірську, Омську області, Алтайський край, Казахську РСР та інші райони країни [6, 1941, 30 серпня, с. 1]. При цьому, виселення проводилося не цілими колгоспами, а окремими групами господарств у існуючі колективи [5, спр. 1042, арк. 20]. Влада мала на меті, розпорощення радянських німців серед інших народів.

Операція з виселення здійснювалася за планом, у визначені терміни, тобто між 3 і 20 вересня. Загалом було виселено 438,7 тис. осіб, у тому числі з АРСРНП – 365,8, Саратовської області – 46,7 і Сталінградської – 26,2 тис. осіб. Вивозили німців у Казахстан, Красноярський і Алтайський краї, Новосибірську й Омську області: Планові показники становили відповідно, але без Казахстану – 21,5,

27,2, 28,6 і 24,3 тис. сімей. Розселяли, як правило, у сільській місцевості, незалежно від місця попереднього проживання [4, с. 356].

5 вересня 1941 р. було прийнято постанову Політбюро ЦК ВКП (б) "Про адміністративний устрій території колишньої Республіки німців Поволжя", яка була поділена між Саратовською і Сталінградською областями [5, спр, 1042, арк. 17]. Ще одним незаконним антинародним заходом, по відношенню до німців Поволжя стало розпорядження ДКО СРСР від 8 вересня 1941 р. про вилучення німців з армії. У 1942–1945 рр. була проведена демобілізація 33516 військовослужбовців німецької національності [1, с. 310–311].

Протягом серпня-жовтня 1941 р. були прийняті рішення про депортацію німців з Москви і Московської, Ростовської, Тульської, Запоріжської, Сталінської, Ворошиловградської, Воронежської областей та Краснодарського й Орджонікідзевського краю [7, спр. 8, арк. 171–172], Кабардино-Балкарської, Північно-Осетинської, Дагестанської і Чечено-Інгушської АРСР, Грузинської, Азербайджанської, Вірменської РСР [7, спр. 12, арк. 42–43, 62–63, 176, 195–196]. НКВС СРСР рапортував, що до 25 грудня 1941 р. було депортовано 856 168 осіб німецької національності, серед них з АРСРП – 446 480 осіб, Саратовської області – 46 706, Сталінградської – 26 345 осіб [8, спр. 83, арк. 45, 49]. Однак виселення продовжувалося і пізніше, воно затяглося до лютого-березня 1942 р. [9, с. 33].

Рішення про переселення з передмістя Ленінграду німецького і фінського населення чисельністю 96 тис. осіб. було прийнято 29 серпня 1941 р. Операцію повністю завершити не вдалося, тому що залізничне сполучення з Ленінградом було перервано [9, с. 38]. Виселили 2,5 тис. фінів, а ще 9 тис. у березні 1943 р. з блокадних регіонів [1, с. 312]. 3 квітня 1942 р. ДКО СРСР прийняв рішення про вилучення з армії осіб фінської національності та направлення їх у робочі колони НКВС [4, с. 116].

У 1941–1942 рр. була проведена депортація "іноземних підданих і осіб, визнаних соціально небезпечними", а також осіб німецької та румунської національності, кримських татар і греків з території Краснодарського краю і Ростовської області [7, спр. 36, арк. 170]. На підставі постанов ДКО СРСР від 10 січня і 14 лютого 1942 р., всі німці-переселенці чоловічої статі у віці від 17 до 50 років, придатні до фізичної праці, були мобілізовані в "робочі колони" НКВС і НКШ. З 7 жовтня влада розпочала мобілізацію в робочі колони німців – чоловіків віком 15–16 і 51–55 років включно, придатних до фізичної праці, а також жінок віком 16–45 років включно, крім

вагітних, і які мали дітей віком до 3-х років. Мобілізованих відправляли на підприємства Наркомвугілля і Наркомнафти. За неявку на збірний пункт або самовільне залишення роботи була встановлена кримінальна відповідальність [7, спр. 19, арк. 49; спр. 61, арк. 138–140]. Проте, за спогадами сучасників, масових проявів ненависті до депортованих німців не було [10, с. 36], але їх становище ускладнювалося з розвитком подій на фронті. Гасло "Убий німця!", проголошене І. Еренбургом, переносилося на депортованих німців [11, с. 57].

Сталінський режим мобілізував у трудармію також фінів, румун, угорців та італійців – громадян СРСР, які належали до національностей держав його ворогів: їх загальне число становило близько 400 тис. осіб, з них 220 тис. використовували в системі НКВС і 180 тис. осіб – в інших наркоматах [12, с. 64].

За даними архіву Відділу спеціальних поселень НКВС СРСР до кінця 1941 р. на Схід країни у 344 ешелонах було доставлено 1 084 828 німців. Разом протягом 1941–1942 рр. було переселено 1 209 430 німців [13, с. 176]. Автономна республіка німців Поволжя припинила своє існування, 11 її районів були включені до складу Саратовської області, інші 7 районів до Сталінградської області. Депортація німців Поволжя та багатьох інших народів була злочинном проти мільйонів невинних людей з боку сталінського режиму і призвела до загибелі сотень тисяч із них. Поволжський регіон зазнав значних економічних втрат.

На виконання директиви Берії від 4 квітня 1942 р. розпочалася депортація греків із Криму, Кавказу, Таманського півострова та інших територій, де вони традиційно проживали [14, с. 26–41]. ДКО СРСР постановою від 29 травня 1942 р. розширив список депортації греків за рахунок Армавіра, Майкопа, а також окремих районів і міст Ростовської області і Краснодарського краю [15, с. 492–515].

Ситуація в Криму після окупації ворогом мало чим відрізнялась від становища в інших регіонах держави. Прорахунки радянського і партійного керівництва СРСР в організації руху спротиву окупантам, цілеспрямована агітаційно-пропагандистська діяльність німецьких спецслужб, за умови повної ізоляції Кримського півострова, спричинили до появи колабораціоніського прошарку серед кримського населення. Кількісне переважання татар створило ілюзію їх потенційного співробітництва з ворогом.

На початку квітня 1944 р. Кримський обком ВКП(б) звинуватив татар у "співпраці з німцями". 2 квітня і 11 травня 1944 ДКО видав постанови про виселення кримських татар з Кримської АРСР до

Узбецької РСР [16, спр. 65, арк. 44–48], а татарське населення Краснодарського краю і Ростовської області в Марійську АРСР, Горьківську, Іванівську, Костромську, Молотовську і Свердловську області РРФСР [9, с. 150–151]. Рішення мотивувалося тим, що кримські татари співпрацювали з німцями, що начебто саме татарські націоналісти винні у винищенні мирного населення півострова тощо. "Ворожим" оголосили цілий народ, хоча тисячі кримських татар брали активну участь у бойових діях, були відзначені високими нагородами СРСР, багато їх полягло на фронтах війни – за ту ж таки Батьківщину.

У доповідній записці на ім'я Берії від 7 травня 1944 р. повідомлялося: "Підготовчу роботу по операції вважаємо можливим скінчити до 18–20 травня, а всю операцію – до 25. Для забезпечення майбутньої операції вважаємо за необхідне: 1) виділити в наше розпорядження 2000 вантажних машин, 1500 т автобензину приблизно до 15 травня; 2) для забезпечення прийому майна спецконтингенту відрядити представників відповідних господарських органів Наркомзему, Наркомгазу, Наркомм'ясомолпрому, Наркомхарчопрому; 5) дозволити виселити 330 німців, австрійців, угорців, румун та італійців, які проживають у Криму, а також до 1000 повій з курортів і міст Кримського узбережжя" [12, с. 72–73.]. Нарком НКВС запропонував Сталіну виселити з Криму також болгар, греків і вірмен.

До проведення масового виселення, щоб позбутися супротиву, як це відбулося під час депортації чеченців й інгушів, практично всіх чоловіків кримсько-татарського походження віком від 18 до 60 років було сконцентровано на призивних пунктах й ізольовано. 18 травня протягом доби десятки тисяч людей було вигнано з рідних домівок, посаджено в товарні вагони і відправлено на спецпоселення до Середньої Азії. Масова депортація тривала до 21 травня. Станом на 4 липня з Криму було виселено 183 155 кримських татар, 12 422 болгар, 15 040 греків, 9 621 вірмен, 1 119 німців, 3 652 "іноземних підданих", а також арештовано 7833 осіб "антирадянського елемента" [16, спр. 65, арк. 275]. 30 червня згідно з указом Президії ВР СРСР Кримська АРСР була перетворена у Кримську область РФСР.

Історія нищення не вичерпувалась переселенням та ізоляцією кримсько-татарського народу. Влада руйнувала пам'ятки культури, що їх творили багато поколінь кримських татар, зрівняла із землею чимало мусульманських культових споруд, кладовищ, спалила бібліотеки з газетами, журналами, книгами татарською мовою.

Татарські назви міст, селищ, сіл тощо змінено на російські. За рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 12 грудня в Криму були переіменовані 8 райцентрів і районів з татарськими і 3 – з німецькими назвами [5, спр. 1051, арк. 52–53].

Сталінський режим загалом за роки Другої світової війни депортував з споконвічних місць проживання в СРСР: німців – 1 210 000 осіб, українців – понад 500 000, поляків – понад 550 000, чеченців – 360 717, литовців – 320 000, інгушів – 82 518, карачаївців і балкарців – 209 514, Калмиків – 91 919, кримських татар, болгар, греків і вірменів – 228 392, турків-месхетинців, курдів і хемшінов – 94 955, латвійців 57 600, естонців – 30 000 та ін.

Положення депортованих ("спецпереселенців") на нових місцях проживання було важким. Депортація призвела до різкого погіршення їх матеріально-побутового становища, а відповідно зростання смертності серед репресованих народів. Позбавлені будь-яких прав: користування надбаннями культури свого народу і приймати участь у її розвитку; навчати дітей рідною мовою; займатися господарською діяльністю, притаманною їх етносам тощо руйнувало їх уклад життя.

Закономірно, що серед депортованих народів були поширені антирадянські й антиросійські настрої, тенденції до повстань і втечі з місць поселення, переходу на нелегальне становище [8, спр. 170, арк. 43–44; спр. 169, арк. 1 зв.]. Влада для запобігання антирадянській діяльності депортованих проводила агентурну й пропагандистську роботу з метою запобігання повстанських виступів, нелегального повернення на рідні землі, відправляла їх у табори, знищувала [8, спр. 183, арк. 2 зв, 288].

Підсумовуючи ганебну національну політику сталінського режиму щодо етнічних спільнот, слід зазначити, що замість того, щоб залучити їх до боротьби з ворогом, він мобілізував для їх депортацій і репресій понад 227 212 військовослужбовців військ НКВС, а також 98 325 співробітників органів держбезпеки і міліції, величезну кількість залізничних ешелонів, автомобілів й інші ресурси, відібравши їх від забезпечення насущних потреб воєнної доби [17, с. 338].

Причини депортацій народів СРСР до цих пір не мають єдиного трактування в історіографії, особливо російській. Депортацію кримських татар останнім часом стали пов'язувати з претензіями на Крим єврейських громадських організацій, які підтримували Сполучені Штати Америки. На думку автора, депортації народів мали за мету відплату головному ворогові і його союзникам, що розв'язали

війну (етнічні німці, фіни та ін.), покарання за "нелояльність і співробітництво" з ними під час окупації, а загалом мали військово-стратегічний характер і були здійснені сталінським режимом з притаманною йому жорстокістю. Економічна складова причин депортацій народів також очевидна. Переселенці приймали участь у будівництві на Уралі, в Сибіру, Казахстані потужного військово-промислового комплексу.

Наслідком депортації народів було не тільки їх переміщення в незвичне природне й соціальне середовище, але і навмисне розпошення серед корінного населення Казахстану, Середньої Азії, Сибіру та інших регіонів, ліквідація національно-територіальних утворень, інституцій національно-культурного розвитку, передача споконвічних місць проживання іншим народам, що призвело до асиміляції етносів, перекроювання етнічної та політично-адміністративної карти країни, до негативних наслідків у міжнаціональних відносинах, що виявляються досі у різноманітних конфліктах.

Репресивні дії розглядалися Сталіним і його оточенням, неодмінною умовою нормального функціонування і зміцнення влади. Наявність інших неросійських національностей на окраїнах його імперії ставала небажаною, з'являлася можливість одержати додаткову дешеву робочу силу і направити її в інші регіони країни для використання в екстремальних умовах.

Прагматичний характер радянської національної політики даного періоду проявився у своєрідній ідеологічній тріаді: пропаганда дружби народів та їх історичного братства з російським народом; визнання росіян старшим братом у "єдиній родині"; виховання і пропаганда патріотизму окремих народів, знову ж таки у "сім'ї братніх народів". Комуністична пропаганда переконувала, що виховання почуття національної гідності "потрібно для того, щоб російський народ і всі народи СРСР усвідомили свою перевагу над фашистськими поневолювачами, розгромили їх окупаційну армію і гітлерівську розбійницьку державу". Розрахунок влади був зрозумілий: якщо народ і армія знають і переконані, що ведуть справедливую війну, вони здатні долати неймовірні труднощі.

Національна політика радянської влади засвідчила, з одного боку, лібералізацію національного чинника і релігійну толерантність, як мобілізаційних факторів, а з іншого – ліквідацію національно-територіальних утворень і поголовну депортацію народів для подальшої їх асиміляції, забезпечення тилу, де створювався могутній військово-промисловий комплекс, дармовою робочою силою.

Література

1. Бугай Н. Ф. Депортации народов / Н. Ф. Бугай // Война и общество, 1941–1945 : в 2 кн. / под ред. Г. Н. Севастьянова. – М. : Наука, 2004. Кн. 2. – 2004. – С. 306–330.
2. Зайцев Е. А. Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий / Е. А. Зайцев. – М. : Республика, 1993. – 224 с.
3. Мозохіна О. Б. Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953) : монография / О. Б. Мозохіна. – М. : Кучково поле, 2006. – 480 с.
4. Полян П. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР / Павел Полян. – М. : ОГИ-Мемориал, 2001. – 328 с.
5. РДАСПІ, ф. 17 (Центральный Комитет КПСС (ЦК КПСС) (1898, 1903–1991), оп. 3, спр 1042, 1057.
6. Большевик: Орган ЦК ВКП(б). – 1941 г. – № 11–12; 1942 г. – № 13.
7. РДАСПІ, ф. 644. (Государственный комитет обороны СССР (ДКО) (1941–1945)), оп. 1, спр 8, 12, 19, 36, 61.
8. ДАРФ, ф. Р-9479 (4-й Спецотдел Министерства внутренних дел РСФСР 1931–1959. (Отдел спецпос. НКВД СССР)), оп. 1, спр. 83, 169, 170, 183.
9. Бугай Н. Ф. Л. Берия – И. Сталину: "Согласно Вашему указанию... " / Николай Федорович Бугай ; Ассоц. исследователей рос. о-ва XX в. (АИРО – XX). – М. : АИРО – XX, 1995. – 320 с.
10. Кара-Мурза С. Г. "Совок" вспоминает... : Воспоминания / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Алгоритм, 2002. – 252 с.
11. Вашкау Н. Э. Российские немцы в "Трудармии" / Н. Э. Вашкау, Е. А. Алексеева // Вторая мировая война и преодоление тоталитаризма. – М. : Памятники ист. мысли, 1997. – С. 56–62.
12. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці : зб. док. (1941–1998) / упоряд. Ю. Білуха та ін. ; Державний комітет України у справах національностей та міграції. – К. : Абрис, 1999. – 175 с.
13. Бугай Н. Ф. 40-е годы: "Автономиию немцев Поволжья ликвидировать" / Н. Бугай // История СССР. – 1991. – № 2. – С. 176.
14. Земсков В. Н. Проблема советских перемещенных лиц / В. Н. Земсков // Россия в XX веке: Война 1941–1945 годов: Современ. подходы : сб. ст. / Рос. акад. наук ; Ин-т рос. истории ; редкол.: А. Н. Сахаров (отв. ред.) и др. – М. : Наука, 2005. – 650 с.
15. Пфеффер К. Г. Немцы и другие народы во второй мировой войне / К. Г. Пфеффер // Итоги второй мировой войны. сб. статей ; перевод с нем. / Л. К. Комоловой; под ред. И. Н. Соболева. – М. : Изд. иностр. лит-ры, 1957. – С. 492–515.
16. ДАРФ, ф. Р-9401 (Министерство внутренних дел СССР (МВД СССР). 1934–1960), оп. 2, спр. 65.
17. Синицин Ф. Л. Национальная политика СССР в Великой Отечественной войне (1941–1945) / Ф. Л. Синицын. – Пермь : [б. и.], 2009. – 380 с.

УДК 341.215.2

L. M. Mytsyk

Un peacekeeping at the present stage

Метою даної статті є аналіз сучасної миротворчої діяльності ООН. Зокрема, розглядаються такі заходи, як превентивна дипломатія, миротворчість, підтримання миру та постконфліктне миробудівництво та проблеми, пов'язані з їх реалізацією.

Ключові слова: ООН, РБ, конфлікт, превентивна дипломатія, миротворчість, підтримання миру, ОПМ, постконфліктне миробудівництво.

Целью данной статьи является анализ современной миротворческой деятельности ООН. В частности, рассматриваются такие меры, как превентивная дипломатия, миротворчество, поддержание мира и постконфликтное миростроительство, а также проблемы, связанные с их реализацией.

Ключевые слова: ООН, СБ, конфликт, превентивная дипломатия, миротворчество, поддержание мира, ОПМ, постконфликтное миростроительство.

The purpose of this paper is to analyze the modern UN peacekeeping. In particular, such strategies as preventive diplomacy, peacemaking, peacekeeping and post-conflict peacebuilding as well as problems related to their implementation are emphasized.

Key words: UN, UN Security Council, conflict, preventive diplomacy, peacemaking, peacekeeping, peacekeeping operations, post-conflict peacebuilding.

One of the main tasks of the United Nations is to maintain international peace and stability. During its existence, the UN has constantly faced with requirements to prevent escalating international disputes into military actions, to persuade opposing parties to use negotiations instead of weapons, to help ensure peace and order in zones of conflicts. Attempts to circumvent or formally "hide behind" the UN has led rather to escalation of conflicts than to their resolution. Political processes in the modern world motivate politicians and experts in international relations to search for causes of occurring changes, identify general trends, define the role of the UN in maintaining the balance of power on the international political arena.

Active efforts of the United Nations to preserve peace over the past seven decades attract constant attention of scholars. Practical and theoretical aspects of modern UN peacekeeping mechanism were studied by Ye. H. Baranovskyy, M. M. Lebedyeva, A. I. Nikitin, S. M. Snehina, S. V. Tyushkevych, V. M. Fedorov, O. O. Hohlysheva, P. A. Tsyhankov and many other scientists [2; 3; 6; 7; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15]. It's also worth to mention specialized UN publication devoted to the UN peacekeeping activities from 1948 [17] that contains a detailed chronological and factual material. At the same time the constant evolution of UN peacekeeping, which adapts to the new challenges to international peace and security, encourages further scientific research in this area.

It was long thought that international stability could be threatened by only external, inter-state conflicts, i. e. wars, while what was happening inside of a single country, was always seen as its internal affairs in which no one was allowed to interfere. Now any event within the state can get loud resonance in various parts of the world, which sometimes, at first glance, are not even connected. According to a study conducted in 2006 by experts from Princeton University during 1900–1941 80 percents of all wars were interstate conflicts involving national Armed Forces, while during 1945–1980 almost 85 percents of all conflicts took place in the territory of single country involving, in addition to the Armed Forces, guerrilla, rebel and other illegal groups [5]. In today's world the most important value are human rights therefore their massive violations in any country can not be considered by the international community as a purely internal affair of the country.

The current mechanism of UN peacekeeping is evolving from both the conceptual and operational point of view, in order to meet new challenges and to respond to new political realities. In 1967 the UN General Assembly adopted a resolution on techniques of conflicts investigation, and in 1982 – the Manila Declaration on the peaceful resolution of international conflicts. In 1989 The Soviet Union and the United States proposed a resolution entitled "Strengthening international peace, security and international cooperation in all its aspects in accordance with the UN Charter" [4, p. 30–31].

One of the main principles of international law and the cornerstone of the collective security system envisaged by the UN Charter, is the exclusive monopoly of the Security Council to make decisions on the use of force in international relations, except the right to self-defense. Also prerequisite for the use of military forces in peacekeeping

operations is the consent of the conflicting parties. As for the concepts of "the peacekeeping" and "peacekeeping operations", which eventually are associated with the UN itself, they are absent in the Charter at all. For the first time the term "peacekeeping" was used by UN Secretary-General Dag Hammarskjold to describe tasks of emergency UN forces that controlled the borders between Israel and Egypt in Gaza on the Sinai Peninsula in 1956 [1, p. 78]. In general, the content of two chapters of the UN Charter complies with the interpretation of this concept: Chapter VI (concerning peaceful settlement of disputes) and Chapter VII (concerning coercive measures to restore peace). That is why Dag Hammarskjold called peacekeeping operations as measures under Chapter VI ½ of the Charter [16, p. 2]. In fact, peacekeeping operations were formed as a response of the Security Council on situations in which the application of peaceful means of resolving disputes between the parties envisaged by Chapter VI of the UN Charter did not reach the desired result, while the use of force according to Chapter VII was impossible. Consequently, peacekeeping operations are not regulated in the UN Charter. However, it's doctrinally accepted that they are implemented to develop the main provisions of the Charter. The elements of the international legal support of UN peacekeeping can be found in Artsclcs 39, 40, 41, 42 and other articles of Chapter VII, Artsclc 29, paragraph 2 Artsclc 11 and paragraph 1 Artsclc 24 of the UN Charter [17]. The UN peacekeeping operations are based on conjectural powers of the United Nations which are necessary for the maintenance of international peace and security through effective collective measures. The Chapter VII of the UN Charter, which provides for enforcement measures in the case of threats to the peace, breach of peace and aggression, does not preclude the application of other measures to ensure international peace and security. We agree with the researchers [10] who consider that the debates about the legal framework of the UN peacekeeping operations have no practical significance today. Obviously, relevant international legal provisions are developing and changing in accordance with the expansion of UN peacekeeping. In particular, the principles of planning and conducting peacekeeping operations (principles of consent, impartiality and non-use of force except in cases of self-defense), standard procedures for their implementation, the model agreements on status of forces and status of missions in the host countries etc were established. Numerous resolutions of the Security Council on specific peacekeeping operations, as well as statements by the President of the Security Council on

various aspects of their preparation and conduct, which together form the current international legal institute of the UN peacekeeping, were approved.

Design of the modern conception of peacekeeping is associated with the end of Cold War. The report of the UN Secretary-General B. Boutros-Ghali "Agenda for Peace" (June 17, 1992) approved by the Security Council determined measures for peace: 1) preventive diplomacy; 2) peacemaking; 3) peacekeeping; 4) post-conflict peacebuilding [8, p. 436].

Preventive diplomacy can be defined as actions to prevent disputes between parties, to prevent escalating existing disputes into conflicts or limit the scale of conflicts after their occurrence. According to the UN General Assembly Resolution [8, p. 436] preventive diplomacy may require such measures as confidence-building, early warning, fact-finding and other measures, the implementation of which must properly combine consultation with Member States, tactfulness, confidentiality and objectivity.

90th of the XXth century have demonstrated that for the UN it's easier to prevent disputes and conflicts than to solve them. Much of B. Boutros-Ghali's report "An Agenda for Peace" is devoted to preventive diplomacy as an important instrument of settling disputes and conflicts by traditional non-military means. In 2000–2001, Kofi Annan defined prevention as the foundation of the whole system of international security. Prevention strategies should be aimed rather at eliminating the causes of conflicts than on their external manifestation in the form of violence. He also defined preventive diplomacy and preventive measures as policy instruments to ensure peace and security, allocating them into group of activities that precede legal (peacemaking) and military (peacekeeping operations, enforcement measures) actions. Kofi Annan has provided preventive mechanisms a special place within the framework of the system of ensuring international peace and security. Among them – the protection of human rights based on international conventions, peacekeeping operations, sanctions, arms reduction.

The conception of preventive diplomacy has been substantially extended in the form of additional preventive measures with legal and military-political content. UN is watching the political events in the world attentively identifying threats to international peace and security in order to provide the Security Council with the opportunity to take preventive measures or promote them. Envoys and special representatives of the Secretary General are engaged in preventive diplomacy and mediation

in various parts of the world in order to facilitate the conciliation of conflicts. In many cases this work is done in cooperation with regional organizations.

Peacemaking means the use of diplomatic instruments to encourage conflicting parties to cease hostilities and start negotiations on a peaceful solution of their dispute. UN offers a variety of tools to contain and resolve conflicts and to identify their underlying causes. The Security Council may recommend ways to resolve the dispute or instruct the Secretary General to be a mediator. The Secretary-General may put forward diplomatic initiatives aimed at promoting and ensuring the continuation of negotiations. UN Secretary-General plays a key role in peacemaking, both personally and by sending special envoys or missions for specific tasks. According to the UN Charter, he may bring to the attention of the Security Council any problems that may threaten international peace and security.

Such method of prevention and settlement of disputes and conflicts as *peacemaking* is widespread in recent years. The term "peacemaking" was first used by the Security Council at the first meeting of the Summit on January 31, 1992. Peacemaking must necessarily precede peacekeeping operations and should be applied to settle the dispute, in order to prevent its escalating into conflict. This method involves the use of peaceful means listed in Chapter VI of the UN Charter. In particular, these are negotiations, inquiry, mediation, conciliation, arbitration, judicial hearing, and appeal to regional agencies or agreements. Means of dispute settlement and conflict resolution set out in Chapter VI of the UN Charter have been further developed in various declarations adopted by the General Assembly, particularly in the Manila Declaration on the peaceful settlement of international disputes (1982), the Declaration on strengthening the effectiveness of the principle of refraining from the threat or use of force in international relations (1987), the Declaration on the prevention and removal of disputes or situations which may threaten international peace and security and the role of the United Nations in this area (1988).

UN has considerable experience in the use of peaceful means. Consequently, some disputes and conflicts remain unresolved not because methods of their peaceful settlement are unknown or they are insufficient. The reason could be, firstly, the lack of political will of the parties in reaching settlement of their differences through tools under Chapter VI of the Charter, and, secondly, the lack of relevant levers for a third party if such a procedure of settlement is chosen. Also in the

context of the conflicts of the new generation a clear lack of qualified specialists in the field of preventive diplomacy and peacemaking was obvious that sometimes led to disruptions in the peace process. Many researchers have rightly pointed indifference of the international community to a particular problem or its evaluation as a peripheral and not worthy of the UN attention (for example, the situation in Rwanda or the current situation in the east of Ukraine).

Peacekeeping means ensuring UN presence in a particular region that is authorized by the Security Council with the consent of the host country. The staff of those operations may include both military and police as well as civilian personnel. Operations may take the form of military observers' missions, peacekeeping forces or a combination of elements of both missions.

Consequently, peacekeeping operations are traditionally divided into two categories, that have took shape in the period of the Cold War:

- military observers' missions composed of relatively small number of unarmed officers who perform such tasks as monitoring the implementation of the cease-fire agreements, control of withdrawal of troops or patrolling borders and demilitarized zones;
- peacekeeping forces composed of national military contingents deployed to perform tasks similar to those, which military observers perform, and often in order to serve as a buffer for the parties of the conflict [8, p. 438–439].

Knowledge and experience accumulated over the years formed the basis for the formulation of new peacekeeping tasks such as preventive diplomacy, the establishment of temporary administration to manage the area in the post-conflict period, providing guard upon delivery of humanitarian assistance, and help in creating a stable and secure environment for efforts to consolidate peace after conflict. The evolution of peacekeeping operations meeting the needs has resulted in increasing number of complex operations. The peacekeeping forces composed of troops, police and other civilian personnel are involved in solving problems of assistance in establishing political institutions and expanding their base together with governments, NGOs and local civil groups, emergency relief, demobilization of former combatants and their reintegration into society, defusing mines, organization and conduct of elections and creating conditions for sustainable development. Thus, peacekeeping was transformed from a traditional, primarily military model of ensuring compliance with the cease-fire and separation of

forces after interstate wars into complex model consisting of numerous military and civilian elements that interact.

Activities of the United Nations to maintain international peace and security have passed evolutionary way of development. At its beginning fundamental principles of peacekeeping were produced: impartiality, neutrality, the use of weapons limited to cases of self-defense, the consent of conflicting parties to settle the dispute by means of third persons. But history shows that all these principles are interpreted in a new way during current peacekeeping operations. However, as before, the consent of parties, impartiality and use of force for self-defense are universally recognized basic principles of peacekeeping.

After the Cold War, UN peacekeeping activities are often combined with peacebuilding in complex peace operations that are deployed in the conditions of internal conflicts. The challenges and costs associated with such operations are much greater than in the case of traditional peacekeeping operation that deals rather with symptoms than with sources of conflict and has no "retreat strategy".

In complex peace operations the task of peacekeepers involved in the operation is to maintain safe local environment for peacebuilding while the task of those engaged in peacebuilding is to support political, social and economic changes that enable creating safe environment. A prerequisite for effective peacebuilding is to form a special coordinating center – the Peace Building Commission.

Post-conflict peacebuilding means actions to prevent the recurrence of violence between nations and peoples after the elimination of conflict or conflicting situation. Areas of those activities include military security, the establishment of the rule of law, human rights, elections, organizing local government, health protection, education and recovery. Peacebuilding is conducted after the conflict to restore the foundations of peace and give tools to build something greater than just the absence of war. This term is not expressly contained in the Charter of the UN and is its invention similarly to peacekeeping operations.

The conception of ensuring peace and security has gotten its further development in the B. Boutros-Ghali's report "Supplements to the Agenda for Peace" as well as in Kofi Annan's reports, the most important of which is the report on the UN activities in 1998 "Partnership in the name of Global Community". "Brahimi Report" (Lakhdar Brahimi – former Prime Minister of Algeria – L. M.) has also influenced on the development of the UN peacekeeping conception. The report, which was initiated by the UN Secretary-General in 2000, has offered a new

vision of a mechanism to ensure international peace and security. The mechanism has included conflict prevention and peacemaking, peacekeeping, peacebuilding, and the UN peace operations. New peace operations have supposed a combination of observation, peacekeeping and coercive component. "Brahimi Report" has proposed to consolidate the evolution of UN peacekeeping mechanism and combine all activities of the United Nations into the concept of peace operation. The report contained recommendations on minimum requirements, compliance with which is essential to the success of UN peacekeeping missions. They have included a clear mandate, consent of the conflicting parties with conducting operations, the availability of adequate resources to fulfill the mandate and restraining of possible "ill-wishers". Applying the reasoning set out in the report a number of measures to improve peacekeeping operations through a new vision of their basic principles was adopted, namely:

1) impartiality in new operations should mean adherence to the UN Charter principles and the mandate purposes, but this impartiality shouldn't be equivalent to neutrality or equal communication with all conflicting parties that could be reduced to a policy of appeasement. In some cases, conflicting parties can be obvious aggressors and victims, not morally equal subjects (as in Rwanda);

2) powers of missions to use force should be clearly assigned in mandates. This means that peacekeepers can create a threat of convincing prohibition in contrast to symbolic and non-threatening presence, which was inherent to traditional peacekeeping.

At present the UN peacekeeping has reached an unprecedented scale, pace and goals. Currently, the UN Secretariat administers 15 peacekeeping operations and 2 political missions (peacebuilding operations in Burundi and Afghanistan): Seven peacekeeping operations are deployed in Africa (Chad, Ivory Coast, Darfur, Democratic Republic of the Congo, Liberia, Sudan and Western Sahara), one mission – in the Caribbean (Haiti), two – in Europe (Cyprus and Kosovo), three – in the Middle East (Lebanon, Golan Heights and the regional mission) and two – in Asia (East Timor, India and Pakistan). The number of personnel, weapons and military equipment involved in peacekeeping operations is significantly increased: in 15 missions about 116 thousand men from 118 countries are involved, including 79 thousand servicemen, more than 2 thousand military observers, about 11 thousand policemen, more than 20 thousand UN volunteers as well as other international and local civilian personnel [5]. Intensification of UN peacekeeping has led to

a sharp increase in costs. The annual peacekeeping budget is almost three times the size of the annual regular budget for the rest of the UN Secretariat. At the same time, rapid increasing of the requirements for UN peacekeeping operations indicates conservation of significant problems. Business analysis, audits and investigations conducted in recent years have found significant shortcomings: inefficient management, fraud, corruption in the purchase of property and goods for UN missions as well as sexual exploitation of people and abuses by UN peacekeepers and civilian staff. UN peacekeeping operations can be useful and successful, if the personnel who takes part in them is aware of responsibility and understands the goals, objectives, limitations and weaknesses. This understanding is essential, since the requirements for UN peacekeeping is unlikely to be reduced in the near future. It requires from contributing countries to take urgent changes and measures to correct the situation already now. Without fundamental reforms, these problems will likely deepen and persist, undermining the credibility to the UN and its ability to perform key tasks of maintaining international peace and security.

We can outline some general approaches and ways to achieve greater effectiveness of UN peacekeeping:

1. The UN Security Council should have a more balanced approach to the definition and application of contributions system for UN peacekeeping needs. Under the current system the richer countries should bear most of the costs, while there are many countries contributions of which can be called symbolic. This creates a situation when countries that actually do not pay anything and almost do not bear any responsibility have an opportunity to monitor and influence on deployed missions and the distribution of funds or UN peacekeeping operations' budget execution. It is clear that the major UN financial investors have weak motivation to participate more actively in operations by providing forces or other resources.

2. The UN Security Council and key international actors should exercise extreme caution and wisdom, basing on a comprehensive analysis of the situation in each case when deciding on deployment of the UN mission. It should mean establishing transparent and really achievable goals of operations, careful planning of requirements, providing of necessary reserves of resources before the operation (at the planning stage) as well as design of "exit strategy" from the operation. A similar approach should also be applied when viewing the mandates of existing operations, which has long required deep analysis

and reformatting. If the mission has been unsuccessful for a long period or hasn't played a constructive role in resolving the situation, the Security Council should initiate completing such an operation. Otherwise responsibility for achieving goals and the cost of maintaining the mission should be distributed between countries that try to continue it because of their political interests, as happened in Cyprus with UNFICYP, where Greece and Cyprus pay 40 % of the cost of keeping missions.

3. Initiating mission, it should be kept in mind that short-term, "easy" missions are very rare. Consequently, the Security Council must calculate the duration every peace operation. Excluding all components of peacekeeping operations in specific circumstances (possibility of a regional intervention or creation of a coalition, desire and political will of the conflicting parties, sufficient financial, human and material resources etc), the Security Council should not approve an appropriate mandate for any mission.

4. In order to meet the increasing demands and organize effective planning of future operations the structural reform of the UN Secretariat should be continued. The structure of UN governing bodies should become more flexible, their reinforcement should be transparent and implemented by skilled experts. Therefore, the need to create databases and personnel reserve has long arisen.

5. Since the UN has no regular armed forces and entirely depends on Member States that provide the appropriate forces to fulfill UN mandates, idea of a global network of "peacekeeping capabilities" especially in Africa, remains valid. In 1994 the UN established Standby Arrangements System (UNSAS). It consists of conditional pledges by Member States to have a precise estimate of the forces and other resources available at an agreed state of readiness for deployment as part of an UN peace operation. About 87 countries are participating in UNSAS. Recently, Japan also expressed its willingness to participate in this system. However, since the resources declared for UNSAS has not been used yet, the system does not work. Therefore, Global Peace Operations Initiative launched by the US is worth of attention. Within its framework the United States try to increase peacekeeping resources and to assist regional organizations in performing peacekeeping tasks. It is also necessary to develop an information database of available resources and reflect all aspects of UN peacekeeping. The problems of delegating more responsibility for national contingents' management toward UN missions and reducing the list of restrictions on the use of forces imposed by host countries also remain painful and therefore unresolved.

6. Current systems of logistics and procurement should be reformed to ensure full transparency and strict accountability of those involved. First of all we are talking about a mechanism of independent monitoring of those activities and processes as well as reliable system of internal investigations.

7. The UN Security Council should continue an uncompromised work on implementation of behavioral standards unified and mandatory for all military and civilian personnel involved in UN peacekeeping operations. In order to really put an end to sexual exploitation, abuse and other offenses that do not meet the peacekeeper status, the UN must take decisive steps that are not limited only to the adoption of the UN code of behavior, the release of regulations and repatriation of offenders homewards. First of all, it seems to be the creation of an environment of intolerance, in which violators and national governments are aware of the inevitability of the consequences of violation of the behavioral code. A number of established mechanisms should oblige Member States to take part in investigations together with relevant structures of the UN Secretariat and use all the possibilities of national legislation to prosecute the perpetrators of crimes and offenses. Countries that are not able to fulfill the requirements for maintaining discipline of their contingents should be prohibited to participate in international peacekeeping operations under UN auspices.

Thus, despite the existing problems there is no reason to question the importance of the UN efforts in ensuring peace. Weighty argument in favor of the UN peacekeeping could be its recognition by the world community: in 1988 the UN peacekeeping forces were awarded the Nobel Peace Prize [16, p. 72]. For example, the UN mission in Cambodia, where UN peacekeepers have helped restore stability after the dictatorship and civil war, was successful. Also, no one wants another Rwanda. Therefore, we must always remember that the consequences of inaction can end tragically.

The vast majority of UN Member States generally support the expansion of UN peacekeeping. They recognize that support for UN operations corresponds to their interests and is a cost-effective way to influence the situations affecting the national interests of many nations without requiring their direct intervention. Although the history of UN peacekeeping includes quite a lot of negativity, it's indisputable that so far peacekeeping operations are the only convenient means of multilateral promotion of peace efforts, democratic transition and post-conflict reconstruction as well as resolving humanitarian problems in

situations when conflict or instability makes civilians especially vulnerable. That is why the experience of operations that were less successful shows that the Security Council should approach carefully and wisely to the decision to deploy peacekeeping operations. The dialogue "New Partnership: Agenda" launched recently by the UN Secretariat with contributor countries aims to identify jointly challenges and problems of UN peacekeeping and ways to overcome them. It is to be hoped that common efforts will result in the right solutions that would inspire the UN activities in ensuring peace and international security.

BIBLIOGRAPHY

1. Баландіна Н. Миротворча діяльність ООН: деякі питання методології дослідження та історіографії проблеми / Н. Баландіна // Дослідження світової політики. – Вип. 10. – К., 2000. – С. 78–85.
2. Барановский Е. Г. Методы анализа международных конфликтов / Е. Г. Барановский, Н. Н. Владиславлева. – М. : Научная книга, 2002. – 240 с.
3. Барановский Е. Г. Страхование мира / Е. Г. Барановский. – М. : Научная книга, 2000. – 241 с.
4. Бруз В. С. ООН і врегулювання міжнародних конфліктів / В. С. Бруз. – 111 с.
5. Голопатюк Л. С. Про деякі аспекти сучасної миротворчої діяльності ООН [Електронний ресурс] / Л. С. Голопатюк. – Режим доступу: <http://defpol.org.ua/site/index.php/uk/arhiv/obonoglyad/781-2010-01-26-15-21-19>. – Назва з екрана.
6. Лебедева М. М. Политическое урегулирование конфликтов: подходы, решения технологии : учебное пособие / М. М. Лебедева. – М. : Аспект пресс, 1999. – 271 с.
7. Лебедева М. Новые транснациональные акторы и изменение политической системы мира / М. Лебедева // Космополис. – 2003. – № 3. – С. 28–38.
8. Назаренко О. А. Сучасна концепція підтримання миру в рамках ООН / О. А. Назаренко // Правове регулювання економіки. – 2012. – № 11–12. – Р. 433–442
9. Никитин А. И. Миротворческие операции: концепции и практика / А. И. Никитин ; Моск. обществ. науч. фонд ; Центр полит. и междунар. исследований. – М., 2000. – 188 с. – (Научные доклады ; № 117).
10. Снегина С. М. Эволюция деятельности ООН по поддержанию международного мира и безопасности : дисс. канд. юрид. наук / Снегина С. М. – Казань, 2006. – 188 с.
11. Тюшкевич С. А. Новый передел мира / С. А. Тюшкевич. – М. : Проспект, 2003. – 287 с.
12. Федоров В. Н. ООН – инструмент по поддержанию международного мира и безопасности (международно-правовые вопросы) : дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.10 / Федоров В. Н. – М., 1982. – 409 с.

13. Хохлышева О. О. Миропонимание, миротворчество, миросохранение: опыт XX столетия : монография / О. О. Хохлышева ; Нижегород. гос. ун-т, Ин-т стратег. исслед., Центр изучения проблем мира и разрешения конфликтов. – Н. Новгород : Изд-во НГУ, 2002. – 549 с.

14. Хохлышева О. О. Международно-правовые проблемы силового миротворчества ООН и возможные варианты их решения : монография / О. О. Хохлышева ; Акад. народов мира "Элита". – Н. Новгород : Вектор Т и С, 2000. – 124 с.

15. Цыганков П. А. Теория международных отношений : учебник / П. А. Цыганков. – М. : Гардарики, 2008. – 597 р.

16. Basic Facts about the United Nations. – New York, 2004. – 359 p.

17. UN Peacekeeping: 50 Years (1948–1998). – New York, 1998. – 88 p

УДК 94(47+57):394]–058.237"196/198"

Ю. В. Кузьменко, О. Корпас

**Повсякденне життя провінційної освітянської інтелігенції
УРСР у 60–80-ті рр. XX ст.**

Стаття присвячена дослідженню повсякденного життя радянської викладацької інтелігенції другої половини XX ст. На основі отриманих у ході опитування респондентів даних автори роблять спробу реконструювати становище, побут та рівень життя освітянської інтелігенції. Основні акценти у пропонованому дослідженні зроблені на матеріально-побутових умовах, особливостях шлюбно-сімейних відносин та стосунків у середині колективу. Ключові слова: радянська інтелігенція, повсякденне життя, матеріально-побутові умови, мікроісторія, XX століття.

Статья посвящена исследованию повседневной жизни советской преподавательской интеллигенции второй половины XX века. На основе полученных данных авторы делают попытку реконструировать положение, быт и уровень жизни преподавательской интеллигенции. Основные акценты в предложенном исследовании сделаны на материально-бытовых условиях, особенностях брачно-семейных отношений и взаимоотношений в коллективе. Ключевые слова: советская интеллигенция, повседневная жизнь, материально-бытовые условия, микроистория, XX век.

The article is devoted to the teacher's everyday life in the second half of 20th century. Basing on the oral history's methods the authors make an attempt to reconstruct the rutin life of education's intelligentsia. The main attention is paid to material standard of living, the attitude to workmates, family relationships. Key words: Soviet ntelligentsia, everyday life, way of life, microhistory, XX century.

Однією з ключових тенденцій розвитку сучасної української історичної науки є підвищена увага до проблем історії повсякденності. Цей напрям в історіографії має справу не з великими подіями та видатними особистостями, а з тими сюжетами, які історики традиційно вважали неістотними. Вивчення "прози життя" в різних її проявах відкриває нові горизонти пізнання минулого, збагачує палітру історика, наповнює історичний текст емоційністю.

Історія повсякденності виконує два принципово важливі завдання: по-перше, дозволяє адекватніше сприймати історичний процес, який не зводиться до глобальних питань (економіка, політика, соціальна, історія держави), тобто долає суперечність між історією та життям, а по-друге, полегшує засвоєння історичного матеріалу, наближуючи читача до історичного процесу, створюючи ефект співучасті.

У радянські часи педагоги вважалися не просто носіями знань, які слід було передати молодому поколінню, а й провідниками державної ідеології, на яких покладалась відповідальність за підготовку нових членів соціалістичного суспільства. Однак на реальний стан, рівень оплати праці, повсякденне життя працівників освітньої сфери зверталось мало уваги, а тим паче, осторонь уваги залишалася провінційна вчительська та викладацька спільнота. Проблема вивчення повсякденності цікава в першу чергу тим, що вона дає змогу подивитися на минуле як "історію знизу". Проблема вивчення повсякденного життя радянської освітянської інтелігенції має методологічну актуальність, оскільки основним підходом дослідження є мікроісторія. Також актуальність полягає у заповненні прогалин у питанні соціального становища радянської інтелігенції 2-ї половини ХХ століття.

Вивчення побуту та повсякденності спочатку розглядалось у контексті філософії та соціології. Засновником історичного напрямку "історія повсякденності" вважається Фернан Бродель. Він же у 50-х роках ХХ ст. запропонував термін "мікроісторія", хоча його значення спершу мало негативний та іронічний зміст. Характерною рисою броделівської реконструкції повсякденної історії була перевага вивчення більш масових явищ, вибір великих часових меж для виявлення глобальних соціальних трансформацій. Послідовники "лінії Броделя" – французькі історики другого покоління школи "Анналів" скрупульозно вивчали взаємозв'язки між способом життя людей та їх ментальними структурами, побутово-соціальною психологією тощо.

У 60-ті рр. ХХ ст. в європейській історіографії мікроісторія посідає значно помітніше місце. "Від вивчення державної політики та аналізу глобальних суспільних структур і процесів звернемося до малих життєвих світів" – так звучав заклик німецьких дослідників, що задумали написати "нову соціальну історію" – історію рядових, звичайних, "малих" людей. У німецькій та італійській історіографії становлення мікроісторії пов'язане з іменами Х. Медіка, А. Людтке,

К. Гінзбурга, Д. Леві та інших. Дослідники намагалися переорієнтувати наукові праці, звернувши всі сили на вивчення "мікроісторій" окремих рядових людей або їх груп, носіїв повсякденних практик.

Стосовно історіографії питання безпосередньо повсякдення радянської викладацької інтелігенції, то хронологічно її можна розділити на два блоки: радянський (до 1991 р.) та сучасний (з початку 1990-х – до сьогодення). У Радянському Союзі в 60-х рр. ХХ ст. відбулося народження нового напрямку в історичній науці СРСР – дослідження соціально-економічних умов певних верств населення. Серед провідних дослідників історії Радянського Союзу варто виділити А. Ващук, І. Нерадовську, Л. Слабіню, які зробили великий внесок у вивчення соціально-економічних умов життя радянського населення в регіоні Далекого Сходу. Проте повсякдення освітянської інтелігенції в Радянському Союзі науково не досліджувалося. До того ж радянські студії, присвячені рівню та умовам життя радянських людей, мали низку недоліків. Перш за все, це неможливість об'єктивного висвітлення питання, оскільки правлячою партією був нав'язаний свій варіант історії та власне бачення тогочасного соціально-економічного становища населення. Також дослідники обмежувались здебільшого вивченням життя трудових верств, пропускаючи інтелігенцію та селянство.

Сучасна історична наука на пострадянському просторі приділяє значно більше уваги проблемам повсякдення, що обумовлено підвищеною увагою до історичної й культурної антропології та соціальної історії загалом.

Щодо загальнотеоретичних праць з питання історії повсякденності варто виділити українських дослідників О. Удада та О. Коляструк. Серед дослідників повсякденності на пострадянському просторі найповнішими є наукові доробки Н. Пушкарьової, Н. Козлової, І. Касавіної, С. Щавелевої, І. Орлової. Важливий внесок у розвиток історії повсякденності зробила О. Зубкова. У своїх працях вона не лише описує побут та повсякденність громадян СРСР, а й науково обґрунтовує актуальність та історичну цінність історії повсякденності, важливість її дослідження. Загальні тенденції та особливості повсякденності УРСР у роки застою висвітлені Н. Лаас у відповідному параграфі колективної монографії "Економічна історія України: Історико-економічне дослідження" в 2 томах за редакцією В. Литвина.

Історію повсякденності освітянської інтелігенції УРСР досліджували О. Коляструк, Ю. Гуртова та О. Прохоренко; на матеріально-побутовому забезпеченні освітян СРСР зробили акцент у своїх

дослідженнях Н. Бєлова, Е. Абубікурова, К. Ушмаєва, М. Федченко. Загалом для вітчизняної історичної науки напрямок історії повсякденності є відносно новим, разом з тим він вже здобув чималу популярність серед українських учених та зайняв доволі міцні позиції.

Основу джерельної бази дослідження становлять спогади 12 опитаних респондентів, серед яких переважно освітяни та вихідці з учительських родин. У дослідженні використані також матеріали домашніх архівів та документи нормативного характеру, котрі відображають загальні принципи державної політики щодо народної освіти, учительської інтелігенції тощо.

Мета праці – реконструювати ключові аспекти повсякденного життя радянських учителів провінційних міст, спираючись на спогади опитаних респондентів та попередні наукові дослідження проблеми. Відповідно до мети дослідження ставляться завдання: дослідити матеріально-побутові умови життя радянської викладацької інтелігенції, особливості шлюбно-сімейних відносин радянської викладацької інтелігенції та відносини в середині робочого колективу.

За визначенням вітчизняної дослідниці О. Прохоренко, інтелігенція – це мозок нації, де акумулюються звичаї, традиції, психічні настанови народу. Педагогічну інтелігенцію варто виділяти з усього прошарку інтелігенції, до яких відносяться і художники, і композитори, і архітектори тощо, оскільки вона акумулює і передає інтелектуальну культуру та традиції як у соціально-економічну, наукову, так і у культурну сфери життя суспільства [21, с. 177].

Повоєнні проблеми устрою життя громадян СРСР були актуальними не лише в 50-ті рр. ХХ ст., але й в роки "застою". На початку 60-х рр. ХХ ст. особливо гостро стояла житлова проблема. Звісно, з приходом до влади М. Хрущова відбулася переорієнтація в житловому, цивільному та промисловому будівництві: зроблено акцент на спорудженні будівель за типовими проектами, "без надмірностей", на основі індустріальних методів будівництва. За роки керівництва Хрущова було збудовано понад 13 тис. житлових будинків. Нові домівки отримали близько 54 млн радянських людей. Квартирне питання поставало й перед освітянською інтелігенцією провінційних містечок УРСР. Ситуація була неоднозначною. Багатьом молодим учителям пощастило з отриманням "окремої квартири", однак реалізації цієї мрії зазвичай передував період поневірян по комунальних квартирах чи так званих переселенських будинках. Наявні також спогади про те, що в селі управління радгоспу

забезпечувало молодих учителів квартирами, дровами та вугіллям, за його рахунок здійснювалася також оплата електроенергії та інших послуг. Проте сподіватися на допомогу держави у вирішенні житлового питання можна було далеко не всім. Освітяни здебільшого не мали можливості отримати житло, котре повністю задовольняло б їх потреби. Часто траплялися випадки, коли в однокімнатній квартирці чи в будинку, котрий потребував капітально ремонту, проживало 5–6 осіб (в основному батьки або рідня).

Доволі скромним був і бюджет освітян провінційних міст УРСР. Протягом усіх років існування Радянського Союзу рівень заробітної плати учителів був одним з найнижчих. Але простежується динаміка збільшення вчительських доходів протягом 20-х – 60-х рр. XX ст. [2]. Після реформи 1964 вчителі стали отримувати 65–115 карбованців залежно від стажу роботи і частини окладу [20]. Проте навіть прийняття положення про підвищення заробітної плати не вирішило фінансових проблем. Ця постанова сприяла своєрідному майновому розшаруванню в освітянських колах СРСР, оскільки визначалися три групи окладів залежно від місця знаходження школи та віку учнів: найнижчі (у I–IV класах), вищі (у V–VII класах) та відносно високі (у VIII–XI класах [2]). Більшість жила скромно, навіть бідно. Викладачам інститутів нараховували заробітну плату залежно від кількості годин, наукового ступеню та стажу роботи. Важливу роль у професійному зростанні відігравала приналежність до комуністичної партії. Сходження по вертикалі кар'єрних сходин, а відповідно і покращення фінансового становища не завжди залежало від професійної майстерності, кількості виданих наукових праць та винаходів. Якщо викладач не мав бажання вступати до партії, то шлях до отримання ним наукового ступеню був фактично закритий. Зазвичай сім'ї викладачів мали спільний бюджет і не ділили його між собою. Оскільки з коштами було скрутно, то кожну покупку сім'я обговорювала та зважено приймали рішення. Гроші витрачали здебільшого на продукти харчування, одяг, меблі першої необхідності та комунальні послуги [3]. Зі спогадів М. Корпаса сім'ї освітян рідко могли купити речі, котрі не мали першочергового значення. Часто гроші клали на книжку Ощадбанку, маючи на меті заощадити на майбутнє дітям або безбідну старість [6].

У роки "застою" свідомість радянської людини перелаштовувалася від бажання просто "жити" до потреби "жити добре". За твердженням Н. Лаас, чи не вперше за історію СРСР радянський соціум почали турбувати проблеми комфортного облаштування

житла, модного одягу, харчових делікатесів, побутової техніки [19, с. 487]. Однак традиційне облаштування осель освітян зберігало свою аскетичність та передбачало наявність найнеобхідніших меблів та предметів побуту: ліжка, столу, стільців, шафи, пеналу для кухонних приборів та полицок для книжок. За словами Е. Корпас, багато хто намагався зробити меблі, прокласти підлогу своїми руками [7]. У середині 70-х рр. ХХ ст. майже у кожній сім'ї був чорнобілий телевізор та холодильник, рідше – магнітофон. Перестали бути омріяними помічниками кожної радянської жінки автоматичні пральні машини, електропраски, м'ясорубки, швидковарки, які швидко перетворювалися на звичні предмети побуту. Оскільки тогочасна ідеологія пропагувала активний та рухливий спосіб життя, то більшість сімей мала велосипеди; значно рідше освітянські сім'ї володіли власним автомобілем. Звісно рівень матеріально-побутового забезпечення провінційної інтелігенції значно поступався умовам життя мешканців столиці та великих міст.

Основні вимоги до зовнішнього вигляду вчителів у Радянському Союзі мало чим відрізнялись від правил сьогодення. Одяг мав бути естетично витриманий, ошатний, гарний, у кольоровій гамі переважали помірно насичені барви. Стиль одягу діловий, хоч на радянський лад він здавався скоріше всього сіро-буденним. Волосся завжди мало бути чистим та ретельно зачесаним. Категорично заборонялося фарбувати волосся в надто яскраві кольори, аби не привертати увагу учнів. Та й взагалі в радянському учительському колективі це викликало осуд. Стосовно одягу чоловіків-вчителів або викладачів, то їх одяг не вирізнявся різноманітністю. Зі спогадів М. Романюка, чоловіки-викладачі теж мали бути акуратно зачесаними та підстриженими. А ті, в кого були вуса чи борода ретельно сліdkували за тим, щоб вони не втратили естетичний вигляд. Всі вони носили ділові костюми, сорочки та краватки. Костюмів було декілька для зміни. Взуття було завжди чистим, відремонтованим. Порушення правил зовнішнього вигляду загрожувало звільненням з роботи та виключенням з партії [17].

Оскільки держава покладала на освітян важливу соціальну місію – виховання нового покоління громадян, які вже будуть жити при комунізмі, то дозвілля освітян було зазвичай спрямоване на підвищення культурного рівня, самоосвіту та вдосконалення фізичної форми. Серед найпоширеніших видів дозвілля виділялося читання. Обмін книгами з друзями, товаришами по службі, відвідування бібліотеки та створення власної бібліотеки були традиційними для

освітян практиками. У 80-ті рр. ХХ ст з'явилася нова тенденція: домашні бібліотеки почали збирати не за тематичним критерієм чи літературними смаками, а за кольором палітурки, щоб книжкові полиці чи книжні шафи мали естетичний вигляд.

Наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. інтелігенція активно займалася художньою самодіяльністю. У 1960-х рр. слухали радіо, що, очевидно, пов'язано з широким його розповсюдженням як ЗМІ і незначною кількістю телевізорів у громадян в той час. Освітяни часто відвідували кінотеатри, музеї рідного міста та інших міст УРСР та СРСР, виставки картин та фотографій. У 70–80-ті рр. ХХ ст. популярним видом дозвілля серед інтелігенції був активний відпочинок. За спогадами Г. Майстренка, його сім'я з друзями часто виїжджали до лісу або річки, збирали гриби, ягоди, суцвіття дерев і трав. Часто влаштовували велосипедні прогулянки містом або за його межами [11]. Поширеним видом аматорського зимового спорту серед інтелігенції було катання на ковзанах, набули популярності лижі, спортивний та гірський туризм, альпінізм.

Специфікою освітянської роботи у будь-які часи була і залишається проблема дотримання балансу між роботою, громадськими справами та сім'єю. Робота та громадська діяльність займали левову частку часу. До того ж підготовка до занять поглинала фактично весь вільний час працівника освітньої сфери. Через це в сім'ях часто виникали непорозуміння та образи. Сімейні неприємності подекуди призводили до розлучення, до яких з осудом ставилися на роботі та в партії. Найчастіше розлучення траплялися у сім'ях, де один з подружжя був викладачем (вчителем), а інший – працівником іншої сфери. Міцнішими були ті сім'ї, де вчителями (викладачами) були і чоловік, і дружина, оскільки вони краще розуміли одне одного.

Важливе місце в житті освітян займали відносини в робочому педагогічному колективі. Як зазначалося вище, більшість свого часу вони проводили саме на роботі. З колегами доводилось підтримувати дружні стосунки, оскільки їх пов'язували не лише професійні відносини, але й організація дозвілля, спільні вирішення проблем та виконання суспільних обов'язків. Часто робочі взаємовідносини оберталися міцною дружбою. Проблизно однаковий рівень побутово-матеріального забезпечення, відсутність різючих відмінностей у майнових статках сприяла формуванню дружних стосунків між членами колективу. Тому без особливих запрошень приходили один до одного в гості, влаштовували спільні вечори, які всіх зближували та

ріднили. Незважаючи на це, на роботі дружні відносини відходили на другий план: у колективі мала дотримуватися субординація, панувати офіційна, ділова атмосфера. Конфлікти в середині педагогічних колективів також не були рідкістю, однак їх намагалися якомога швидше розв'язати та не виносити на широкий загал. В особливо конфліктних ситуаціях проводилися збори трудового колективу, які готував голова профспілки чи секретар парторганізації закладу (залежно від того, чи був учасник конфлікту членом Компартії). Доля учасників конфлікту визначалася коулуарно та заздалегідь фактично трьома особами – секретарем парторганізації, позиція якого була визначальною, керівником навчального закладу та головою профспілки, які налаштовували членів колективу на необхідну тональність виступів під час зборів та готували текст резолюції зборів. Отже, збори трудового колективу були формальністю, завчасно підготованою "театральною виставою".

Таким чином, повсякденне життя радянських освітян є малодослідженою та водночас перспективною дослідницькою проблемою, оскільки наявна широка джерельна база: безпосередньо спогади вчителів та людей з їх оточення, архівні документи, домашні архіви, фотоматеріали. Історія повсякденності є історією тих, без кого її не могло б бути, але хто для істориків залишився "безіменним" і "мовчазним". Підсумовуючи загальний виклад, можна зробити висновок, що рівень життя освітян був доволі скромний, усі мали приблизно однакові матеріально-побутові умови та проблеми. Освітянська інтелігенція – це люди, котрі здебільшого були віддані своїй роботі, педагогічним та моральним принципам. Незважаючи на часто незадовільні, некомфортні умови роботи та проживання, відсутність достатнього рівня матеріально-побутового забезпечення, вони були віддані справі свого життя. Прикро, що керівництво Радянського Союзу так і не змогло гідно оцінити їх старання. Ця ж вада була успадкована можновладцями незалежної України.

Література

1. Белова Н. Воспоминания как источник изучения повседневности советских учителей [Електронний ресурс] / Н. А. Белова // Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова. – 2010. – № 1. – Режим доступу:

http://valerytishkov.ru/cntnt/nauchnaya/publikacii4/nabelova_v.html. –

Назва з екрана.

2. Белова Н. Заработная плата советских учителей в 1920–1960-е гг. [Электронный ресурс] / Н. А. Белова // Ярославский педагогический вестник. – 2011. – № 1. – Режим доступа: http://vestnik_yspu.org/releases/2011_1q/10.pdf. – Назва з екрана.
3. Белова Н. Повседневная жизнь советских учителей : автореф. дисс. на соис. науч. степ. канд. ист. наук : спец. 07.00.07 "Этнография, этнология и антропология" [Электронный ресурс] / Н. А. Белова. – Москва, 2011. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/povsednevnaia-zhizn-sovetskikh-uchitelei>. – Назва з екрана.
4. Ващук А. Социальная политика в СССР и ее реализация на Дальнем Востоке (середина 40–80-х годов XX в.) [Электронный ресурс] / А. С. Ващук. – Владивосток : Дальнаука, 1998. – Режим доступа: <http://ihaefe.org/files/publications/full/vashuk-ussr-social-politics.pdf>. – Назва з екрана.
5. Воробьева М. Городской советский быт: клише идеологии и реальность [Электронный ресурс] / М. В. Воробьева // Социокультурное развитие города: история и современность ; сборник научных трудов. – Екатеринбург, – 2006. – Режим доступа: <http://www.culturalnet.ru/main/fileex/2>. – Назва з екрана.
6. Інтерв'ю Запашної С. О., 1955 року народження (у 1978–1985 рр. – вчитель хімії та біології), записане О. Корпас 30.10.2014. Зберігається в архіві автора.
7. Інтерв'ю Кирзик М. О., 1947 року народження (у 1966–1973 рр. – вчитель початкових класів в с. Кожанка, Фастівського району. 1974–1990 рр. – вихователь фастівського ДНЗ № 6), записане О. Корпас 5.11.2014. Зберігається в архіві автора.
8. Інтерв'ю Корпас Е. Й., 1941 року народження (у 1962–1970 працювала вчителем початкових класів; у 1971–2001 рр. – вихователь фастівського ДНЗ № 6), записане О. Корпас 30.10.2014. Зберігається в архіві автора.
9. Інтерв'ю Корпас М. В., 1974 року народження (виходець з родини вчительської інтелігенції), записане Корпас О. 1.11.2014 // Зберігається в архіві автора.
10. Інтерв'ю Лук'янової В. М., 1953 року народження (у 1974– 2008 рр. – вчитель початкових класів фастівської ЗОШ № 7), записане О. Корпас 29.10.2014 // Зберігається в архіві автора.
11. Інтерв'ю Майстренка Г. Я., 1945 року народження (з 1968 року по сьогоднішній день працює вчителем у великобerezянській школі на посаді вчителя історії), записане О. Корпас 4.11.2014. Зберігається в архіві автора.
12. Інтерв'ю Малиновської О. П., 1977 року народження (походить з родини вчительської інтелігенції), записане О. Корпас 5.11.2014. Зберігається в архіві автора.

13. Інтерв'ю Мальваного Е. О., 1950 року народження (у 1972–1976 рр., 1985–2010 рр. – вчитель української мови у фахівській ЗОШ № 10), записане О. Корпас 03.11.2014. Зберігається в архіві автора.

14. Інтерв'ю Маришук Л. С., 1959 року народження (сестра вчителя російської мови), записане О. Корпас 02.11.2014. Зберігається в архіві автора.

15. Інтерв'ю Нижника О. В. 1967 року народження (походить з родини інтелігенції), записане Корпас О. 7.11.2014. Зберігається в архіві автора.

16. Інтерв'ю Пономаренко А. С., 1945 року народження (у 1972–1988– вчитель німецької мови фахівської школи № 5), записане О. Корпас 30.10.2014. Зберігається в архіві автора.

17. Інтерв'ю Романюка М. А., 1946 року народження (у 1966–1970 рр. – вчитель математики в м. Козятин, Вінницької області. 1971–1989 рр. – вчитель математики у школі № 3 м. Фастова), записане О. Корпас 01.11.2014. Зберігається в архіві автора.

18. "История повседневности" как направление исторических исследований [Електронний ресурс] / Н. Пушкарева – Режим доступу:

http://www.perspektivy.info/history/istorija_povsednevnosti_kak_napravlenije_istoricheskikh_issledovanij_2010-03-16.htm. – Назва з екрана.

19. Лаас Н. О. Повсякденне життя / Н. О. Лаас // Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Гець та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : Ніка-Центр, 2011.

Т. 2. – 2011. – С. 485–494.

20. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа : сборник документов 1917–1973 гг. [Електронний ресурс] / уклад. В. З. Дробышев. – М., 1974. – 137 с. – Режим доступу: http://intellect-invest.org.ua/rus/social_history_pedagogical_official_documents/. – Назва з екрана.

21. Прохоренко О. Науково-педагогічна інтелігенція як соціально-професійний прошарок в 1945–1955 рр. / О. Прохоренко // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / відп. ред. В. М. Даниленко ; НАН України. Інститут історії України. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010.

Кн. 2. – 2010. – С. 177–208.

22. Пушкарева Н. Л. История повседневности и частной жизни глазами историка / Н. Л. Пушкарева // Социологические исследования. – 2003. – № 2.

23. Пушкарева Н. Предмет и методы изучения истории повседневности [Електронний ресурс] / Н. Л. Пушкарева // Вопросы теории. – 2004. – № 5. – Режим доступу:

http://journal.iea.ras.ru/archive/2000s/2004/Pushkareva_2004_5.pdf. – Назва з екрана.

УДК 94:327

В. Г. Циватый

Внешнеполитические дилеммы и контрасты безопасности на постсоветском пространстве конца XX – начала XXI века: институционально-дипломатический аспект

У статті розглядаються актуальні питання інституціональної моделі Співдружності Незалежних Держав (СНД) у контексті удосконалення інститутів безпеки, досягнень, завдань і дилем зовнішньої політики і дипломатії, а також їх впливу на еволюцію зовнішньополітичного курсу цих країн в умовах глобалізованого світу, нових викликів і загроз сучасності в контексті контрастів міжнародної, регіональної і національної безпеки.

Ключові слова: зовнішня політика, дипломатія, безпека, інститути безпеки, інституціоналізація, пострадянський простір, СНД.

В статье рассматриваются актуальные вопросы институциональной модели Содружества Независимых Государств (СНГ) у контексте усовершенствования институтов безопасности, достижений, задач и дилемм внешней политики и дипломатии, а также их влияния на эволюцию внешнеполитического курса этих стран в условиях глобализованного мира, новых вызовов и угроз современности в контексте контрастов международной, региональной и национальной безопасности.

Ключевые слова: внешняя политика, дипломатия, безопасность, институты безопасности, институционализация, постсоветское пространство, СНГ.

The article are current issues of the institutional model of the Commonwealth of Independent States (CIS) in the context of improving security institutions, achievements, challenges and dilemmas of foreign policy and diplomacy, as well as their influence on the evolution of the foreign policy of these countries in a globalized world, new challenges and threats of our time in the context of the contrasts of international, regional and national security.

Key words: foreign policy, diplomacy, security, security institutions, institutionalization, the post-Soviet space, the CIS.

В конце XX – начале XXI века многосторонняя дипломатия получила своё новое политико-дипломатическое дыхание и, особенно,

широкое развитие в деятельности региональных международных организаций, поскольку межгосударственные отношения приобрели глобальный и институционально-региональный характер. В настоящее время осуществляется поиск креативных подходов и новой системы управления мировым развитием. От прежней системы международных отношений (Ялтинско-Потсдамской системы) сегодняшнему миру досталась ООН, а постсоветскому пространству – региональная международная организация – СНГ. В новых глобализированных условиях многосторонняя дипломатия, которая стала "сетевой", требует постоянного обновления форм и методов своей дипломатической деятельности, опирающихся на новый дипломатический инструментарий, гибкие формы участия государств в многосторонних структурах в целях коллективного поиска решений общих задач, и прежде всего – в контексте новой архитектоники европейского пространства безопасности.

Многосторонняя дипломатия, или, в более узком смысле, конференционная дипломатия, стала основным инструментом поиска и согласования международных решений в глобальном, региональном, национальном и отраслевом масштабах. Именно она генерирует новые креативные подходы и концепции, принципы и нормы современного институционально-международного общения. В современных условиях возрастает роль и значение многосторонних институтов в предотвращении и разрешении конфликтных ситуаций.

Высокая изменчивость глобальных условий и взаимозависимость государств СНГ требует повышенного внимания к исследованию, анализу и совместному решению возникающих проблем на современном этапе развития этой важной институции в контексте новых вызовов и угроз глобализированного мира и контрастов международной, региональной и национальной безопасности.

Содружество Независимых Государств (СНГ) было основано на волне глобальных геополитических перемен в декабре 1991 года главами трёх государств – РСФСР, Украины и Белоруссии, как международный институт. СНГ – это региональная международная организация. Её главной целью является сотрудничество в политической, экономической, экологической, гуманитарной, культурной и иных областях между рядом стран, некогда входившими в состав СССР. СНГ прошло нелёгкий путь становления, развития и совершенствования, с целью поиска оптимальной модели и форм межгосударственного и институционального сотрудничества, адаптацию

его институтов и механизмов к современным реалиям и угрозам безопасности. Институциональное развитие СНГ начинается с 08 декабря 1991 года, когда в Минске главы РСФСР, УССР и БССР подписали Соглашение "О создании Содружества Независимых Государств", которым предусматривалось образование СНГ.

В основополагающем документе, состоявшем из Преамбул и 14 статей, констатировалось, что Союз ССР прекращал своё существование "как субъект международного права и геополитической реальности". Уже 10 декабря 1991 года соглашение было ратифицировано Верховными Советами Белоруссии и Украины. В то же время Украина до сих пор не ратифицировала Устав СНГ, поэтому де-юре она не является государством-членом СНГ, но остаётся государством-основателем Содружества [1].

Институциональное и политическое развитие мира не является чем-то особенным, оно как и любое другое развитие, претерпевает стадии эволюции, когда новые структуры и институты, в т. ч. и институты безопасности, выстраиваются постепенно, и, соответственно – революционные фазы быстрых и качественных смен одних структур и институтов на другие. По всей видимости, именно такую революционную смену элементов политической системы мира мы наблюдаем сегодня на примере Украины. Для таких периодов характерны процессы, связанные с хаотизацией, плохой предсказуемостью политического и институционального развития стран. Но в то же время, кризис одновременно предоставляет также шансы и на достижение качественного улучшения (с помощью активных поисков выхода).

В стадии эволюционного развития преобладают процессы, связанные с упорядочиванием структур, а в революционной стадии, напротив – процессы хаотизации, характеризующиеся распадом существующих структур. Эта стадия заканчивается формированием новых структур и новым этапом эволюционного развития.

Следовательно, оба тренда развития – *упорядочивание и хаотизация* – на протяжении всей истории идут вместе, но в тот или иной исторический период один из двух трендов преобладает, при этом не являясь единственным. Преобладание одного тренда над другим носит относительно долгосрочный характер в мирополитическом развитии. Эти тренды проявляются во всех сферах мировой политики и дипломатии: военно-политической, экономической и социально-гуманитарной.

В XXI веке интеграция – это один из важнейших глобальных политических и экономических трендов. С одной стороны, этот тренд связан с объединением ресурсов и борьбой за лидерство, с другой – этот тренд связан с добровольным самоограничением свободы действий государств государством преференциального сотрудничества. Глобальный проект демократизации, осуществляемый во всех странах постсоветского пространства, имеет свои закономерности и свои чётко выраженные национальные черты. Однако модели и схемы, столетиями отработанные на Западе, не вписываются в парадигму постсоветского существования, они имеют достаточно хорошо отработанные технологии, в том числе и пусковые механизмы, которые и реализуются в виде социально-политических кризисов и проблем безопасности. Выходом для государств, которые не желают срыва политической системы в хаос, является институционализация партийно-политических структур, поиск оснований стабильности новых государственных образований [2].

Дилеммы внешней политики и дипломатии государств постсоветского пространства, а также реакция на эту политику внешних факторов и международных институций остаётся на сегодня весьма острыми и открытыми. Смена политических правящих элит, обострение межгосударственных отношений, актуализировали проблему определения внешнеполитических приоритетов и решения соответствующих дилемм.

Дилеммы внешней политики и дипломатии отдельных стран СНГ в вопросах их дальнейшего пребывания и плодотворной деятельности в СНГ, остаются на сегодня открытыми [3, с. 9–10]. Тенденции на выход из СНГ прослеживаются в Украине и Молдове. Если выход Молдовы из СНГ не повлечёт за собой серьёзных последствий для Содружества, то попытка Украины покинуть СНГ может подорвать саму основу её существования, так как Украина является второй после Российской Федерации крупнейшей по роли и значению страной СНГ.

В 2008 году СНГ покинула Грузия. Но фактически целый ряд самых практических соглашений СНГ предусматривает участие в них и государств, не являющихся членами Содружества. Грузия, например, вышла из СНГ, но остаётся участником около 70 договоров, заключённых в его рамках. Важно, что не только Тбилиси, но и другие участники СНГ заинтересованы в сохранении такого status quo. Таким образом, и Украина сможет получать выгоду от

конкретных соглашений, не принимая участия в институциональной жизни объединения.

Практика и дипломатический опыт показывает, что не стоит резко обрывать связи со странами СНГ, так как это принесёт соответствующие экономические потери и обострит вопросы международной, региональной и национальной безопасности. Любое государство в составе СНГ может получать информацию из первоисточников, быть в курсе тенденций стран участников СНГ, благодаря этому строить свою политическую, экономическую и оборонную стратегию.

Тем не менее, возможно спрогнозировать, что СНГ вряд ли распадётся в ближайшей перспективе. Более того – роль организации может возрасти в случае появления внешнего фактора, который заставит страны СНГ объединиться вокруг ключевой страны Содружества – России. Сегодня на пространстве СНГ существуют общие для 11 стран Содружества риски, угрозы и новые вызовы, связанные борьбой с терроризмом, наркотрафиком и религиозным экстремизмом. И для успешной борьбы с этими угрозами страны СНГ должны и способны объединить свои усилия.

Мы видим, что современный мир вошёл в фазу драматических изменений и контрастов международной, региональной и национальной безопасности. Перед политической элитой и экспертным сообществом государств СНГ сегодня стоит задача прийти к единому пониманию содержания, целей и возможностей "мягкой силы" публичной дипломатии. На следующем этапе нужно будет выработать на основе этого общего понимания комплексную стратегию публичной дипломатии СНГ, адаптировать существующие и создать новые институты публичной дипломатии, а также системы оценки эффективности нового тренда XXI столетия. Современные глобальные тенденции свидетельствуют о повышении актуальности гуманитарного измерения внешней политики, публичная дипломатия и её "мягкая сила" становится всё более весомым фактором международной жизни большинства государств современного мира.

В начале XXI века усилилась роль и значение публичной дипломатии в глобализирующемся мире. В дипломатических ведомствах всё больше говорят и пишут о необходимости активизации общественной, или публичной дипломатии. Приоритетным заданием должно стать эффективное использование ресурсов публичной дипломатии с целью повышения результативности

внешнеполитической деятельности государства и внешней культурной политики государства [4, с. 243–245].

В условиях изменившейся за последние десятилетия геополитической картины мира под влиянием разноплановых глобальных процессов, тематика публичной дипломатии как важнейшего дополнительного инструмента достижения внешнеполитических целей государства обретает особую актуальность. В современном мире многократно возросло количество игроков-ректоров, участвующих в международном общении. В этих условиях публичная дипломатия становится важным внешнеполитическим ресурсом, одной из наиболее динамичных сфер мировой политики.

Публичная дипломатия – это инструмент долгосрочного действия, создающий благоприятный климат для внешней политики и дипломатии в целом. Она нацелена на массовую аудиторию и исходит из того, что общественное мнение может оказать влияние на внешнюю политику национальных государств. Публичная дипломатия не заменяет собой традиционную дипломатию, а помогает подготовить почву для проведения официальных мероприятий на внешнеполитической арене. Это направление дипломатии известный американский исследователь, профессор Гарвардского университета Дж. Най относит к "мягкой силе" – к способности убеждать, опираясь на имеющуюся репутацию: а также на идеологическую, культурную и институциональную привлекательность [5].

Публичная дипломатия имеет ряд преимуществ перед классической (традиционной) дипломатией. Она более свободна в своих действиях, менее зависима от официальных решений, более рациональна с точки зрения житейского подхода к сложным проблемам межгосударственных отношений. На своём уровне она способна выявить ранние, латентные стадии назревающего конфликта и осуществлять малозаметные превентивные меры по его гашению [6, с. 16–21].

Процессы глобализации и интенсивное возрастание роли информационного фактора в мировой политике свидетельствуют о невозможности игнорирования потенциала "мягкой силы" ни одним государством, претендующим на мировое или региональное лидерство. Понятие "мягкая сила" означает способность проецировать за пределы национальных границ достижения в экономике, политике, науке, технологическом развитии, культурно-гуманитарной сфере, повышая тем самым привлекательность своей страны. Сбалансированное и взаимодополняющее использование двух

типов внешнеполитического влияния – "жёсткой силы" и "мягкой силы" в условиях глобализованного мира позволяет достичь позитивного эффекта.

Ключевым элементом "мягкой силы" является последовательное формирование позитивного имиджа страны. Имидж и репутация страны должны рассматриваться в качестве инструментов решения конкурентных задач государства на международной арене. В связи с этим профессиональная информационная политика государства способна коренным образом изменить ситуацию, увеличить информационное взаимовлияние в странах СНГ, создать почву для взаимопонимания, поиска общих ценностей, адекватного восприятия друг друга. Содержательное сотрудничество в гуманитарной сфере позволит позиционировать СНГ как пространство общих ценностей, актуализировать проблему самовосприятия и продвижения имиджа стран-участников как заявленной позиции СНГ, исходя из приоритета не только стратегических национальных интересов, но и символических, духовных ценностей, составляющих основу образа Содружества. В этом направлении следует усилить конструктивную роль стратегического моделирования образа и бренда СНГ как международного института. И тут главным инструментом должны выступить средства массовой информации, ориентированные на рациональное и эмоциональное воздействие и согласование интересов стран СНГ. Это и позволит ответить на вопрос: соответствует ли заявленному статусу та или иная страна из Содружества в сфере безопасности, геополитическом и цивилизационном пространстве современного мира и на пространстве СНГ [7].

Таким образом, вопрос о будущем СНГ сегодня из теоретической плоскости плавно перешёл в плоскость практическую. Без реформирования СНГ как серьёзная межгосударственная структура, как международный институт, в т. ч. и институт региональной безопасности, имеет всё меньше шансов на стабильное будущее и сколь либо серьёзную политическую поддержку на уровне национальных и политических элит.

Пространство СНГ в ближайшем будущем будет всё более трансформироваться в поле достаточно открытой борьбы различных государств или групп государств. При этом прямо или косвенно это будет прежде всего борьба за вытеснение Российской Федерации с этого пространства. В настоящее время можно было бы говорить о нескольких возможных моделях развития СНГ, при этом

нужно сделать акцент на политику Российской Федерации и внешней политики и дипломатии Украины, Грузии и Молдавии, которые наименее сегодня заинтересованы в сохранении этой структуры в долгосрочной перспективе. Динамика политического развития мира на сегодня такова, что изменения кардинального характера происходят весьма быстро и определяются во многом обстоятельствами и факторами, на которые уже отдельное государство не всегда сможет повлиять должным образом, отразив угрозы безопасности и новые политические вызовы.

Поэтому СНГ в принципе концептуально изменило вектор своей направленности, перестав заниматься разделом постсоветского имущества, а скорее, преобразовавшись в клуб государств, которые присматриваются к новым объединительным и интеграционным процессам. На сегодня для СНГ является наиболее актуальным вопросом – четко сформулированная концепция его будущего. Создание такой концепции возможно только на основе беспристрастного анализа пройденного Содружеством пути, детального выяснения того, что мешает СНГ двигаться вперед. Сегодня только откровенный диалог государств СНГ на профессиональном и конструктивном уровне способен определить будущее этой институции.

Современная дипломатия во многом будет зависеть от того, по какому пути пойдёт становление нового мирового порядка XXI века: однополярность, полицентричность (многополярность), мировое правительство и т. д. Но она по прежнему останется основным инструментом управления международными процессами. Накопленный многовековой опыт мировой и украинской дипломатии в укреплении межгосударственного диалога сослужит полезную службу государствам и другим новым факторам на международной арене в формировании нового, более безопасного и предсказуемого мира XXI века.

Что касается СНГ, то в будущем его ожидают серьёзные испытания на прочность, креативность и устойчивость. От того, насколько оно сможет ответить на современные новые вызовы и угрозы времени, пройти процесс реформирования его институтов, адаптироваться к работе в условиях конфликта и контрастов безопасности, будет зависеть и судьба новой архитектуры европейской безопасности в XXI веке.

При оценке потенциала, роли и места СНГ в современном мире, Европе и на постсоветском пространстве нельзя быть оптимистом или пессимистом. Необходимо быть реалистом и реально,

адекватно реаліям часу представляють собі можливості регіональної міжнародної організації, які достатньо обширні, і використовувати їх в інтересах всіх держав-учасників просто необхідно. Будь-яка міжнародна платформа для міждержавного діалогу повинна використовуватися в повному об'ємі і при любых обставинах, незалежно від політичної кон'юнктури.

На сьогодні питання про трансформацію міжнародних інститутів безпеки на постсовєтському просторі кінця ХХ – початку ХХІ століття залишається відкритим. Питання безпеки потребує свого неотлагального інституціонального рішення, але взваженого і науково обґрунтованого.

Література

1. Текущий архив Министерства иностранных дел Украины. – I ТД / Второй европейский департамент. – Рабочее досье. – 2013–2015 годы.
2. Кризис европейской интеграции: уроки для постсоветского пространства : материалы международной конференции / А. Г. Оганесян, А. А. Громыко, В. Г. Циватый и др. // Международная жизнь. – 2014. – № 1. – С. 83–174.
3. Толстов С. Завдання голокування, проблеми та інтереси України в СНД / Сергій Толстов // Зовнішні справи. – 2014. – № 2. – С. 6–11.
4. Nye, Joseph. *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. – New York : Public Affairs, 2004; Nye Joseph. *The Future of Power* / Nye Joseph. – New York: Public Affairs, 2011. – P. 23.
5. Циватый В. Г. Внешняя культурная политика Украины: модель и институциональное развитие в XXI веке / В. Г. Циватый // Актуальные проблемы международных отношений и дипломатии (вторая половина XX – начало XXI в.) / Вит. гос. ун-т ; редкол. : А. П. Косов (отв. ред.) [и др.]. – Витебск : ВГУ им. П. М. Машерова, 2013. – С. 243–245.
6. Чекаленко Л. Д. Гуманітарний вимір відносин України та Росії / Л. Д. Чекаленко, В. Г. Циватый // Віче. – 2014. – № 8. – С. 16–21.
7. Інформаційна війна і національна безпека : монографія / П. П. Ткачук, Р. В. Гула, О. І. Сивак та інші. – Львів : АСВ, 2015. – 265 с.

УДК 323.2

О. Д. Бойко

**Політична ідентичність населення Центрального регіону
України: фактори формування,
характерні риси та особливості виявів***

Процес формування політичної ідентичності населення – важлива складова позиціонування України у сучасному динамічному, тісному (завдяки глобалізації) та суперечливому світі, одна з ключових умов консолідації політичної нації, потужний фактор стабільного та поступального державного розвитку. Крім того, не слід забувати і про те, що найстрашніші хвороби національної психіки розпочинаються саме від браку уявлень про ту нішу, яку займає група чи соціум у глобальній світобудові [1].

Регіональна політична ідентичність як суспільне явище і як предмет дослідження має досить складну природу, а в сучасних умовах і надзвичайно парадоксальну. Згадані риси знаходять свій вияв у взаємодії двох потужних факторів: а) енергійної уніфікації економічного простору (глобалізації); б) активній диференціації простору політичного (регіоналізації), які перетворюють самоідентифікацію не на явище, а на довготривалий процес [2].

Так склалось історично, що у різних регіонах нашої держави [3] процес формування політичної ідентичності суттєво відрізнявся / відрізняється за темпами, характером, векторами розвитку, наявністю суттєвих регіональних відмінностей тощо. З огляду на це особливо цікавим об'єктом для дослідника є Центральні області України, жителі яких дуже часто знаходяться в епіцентрі політичної боротьби та пристрастей під час чергових спроб частини політиків (особливо у ході виборчих кампаній різного рівня) актуалізувати/поглибити розкол між Заходом і Сходом держави.

Політична ідентичність жителів Центральної України дуже своєрідна, і останнім часом її вияви дедалі менш прогнозовані, у цьому

---

* Стаття написана у 2008 р. у межах проекту Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України "Сучасна політична ідентичність населення України: джерела, прояви, тенденції (національний і регіональний вимір)", але в повному обсязі так і не була надрукована. На думку автора, вона і нині зберігає свою актуальність. Текст подано без змін і правок.

зв'язку характерно, що після парламентських виборів 2006 р. частина політичних експертів почала говорити про появу на політичній мапі "нового політичного гравця", виокремлення так званої "третьої України" – центральних областей, де перемогу здобув блок Ю. Тимошенко [4]. Вибори кївського мера у 2008 р. лише підтвердили існування нового суспільного феномену (специфічних та своєрідних політичних очікувань та реакцій мешканців Центрального регіону), який потребує ретельного та детального вивчення. В основі даного дослідження, що має на меті виявити характерні риси та особливості політичної ідентичності жителів Центральних областей України, лежить аналіз факторів / чинників, які суттєво впливають на самоідентифікацію населення, а також перелік, систематизація та класифікація найбільш характерних її виявів.

На нашу думку, ключовими факторами / джерелами, що формують / визначають специфіку політичної ідентичності Центрального регіону України є:

1. Особливості геополітичного розташування. На відчуття територіально-просторової ідентичності населення Центральних областей суттєво впливає низка факторів, ключовими серед яких є: а) розташування регіону між Заходом і Сходом країни; б) існування кордонів з Росією та Білорусією; в) функціонування столиці держави на території регіону. Крім того, слід врахувати, що у геополітичному аспекті Центральна Україна, як і Східна Україна (по лінії Дніпра) та Крим, в силу історичних, культурних, етнічних, релігійних чинників здебільшого тяжіє до Євразії (Росії). Свою роль у процесі визначення територіально-просторової ідентичності відіграють і давні та широкі економічні, культурні, сімейно-родинні зв'язки з Росією та Білоруссю.

2. Пам'ять про історичне минуле [5]. Суть феномену історичної пам'яті полягає у збереженні у суспільній свідомості найбільш значущої, знакової, актуальної інформації, яка є, з одного боку, своєрідним узагальненням досвіду окремої людини, народу, країни, держави, з іншого – підґрунтям та спонукою подальшого поступального розвитку. Інколи історична пам'ять зберігає, на перший погляд, незначні, майже дріб'язкові деталі, що може створити ілюзію хаотичності її природи. Насправді ж цей дивовижний феномен людського буття являє собою не просто набір подій минулого, які ситуативно зафіксувалися у свідомості, а своєрідну матрицю оптимальної, з точки зору історичного досвіду, поведінки окремої людини / групи / народу в ході динамічних суспільних змін. Історична пам'ять зберігає лише

найсуттєвіше те, що має чітку емоційну забарвленість, знакову символіку, чітко визначені місце і роль в ієрархії цінностей історії народу.

Зміст історичної пам'яті включає хронологію основних подій – "фактів" історії, в якій фіксується деякий послідовний ряд, що створює "образ історії" даної країни. На думку академіка А. Здравомислова, цей ряд включає факти, пов'язані:

- зі становленням та зміною форм державності;
- боротьбою із зовнішніми ворогами;
- структурною напругою і конфліктами (бунтами і їх утихомиреннями, громадянськими війнами, реформами, революціями, кризами);
- періодами піднесення і процвітання;
- зіставленням з подіями у "знакових країнах" [6].

Отже, історична пам'ять – це те, що інтегрує відчуття, мислення та емоції і слугує певним містком між минулим, сучасним та майбутнім, своєрідною основою / фундаментом процесу формування політичної ідентичності.

Історія центральних областей України складна і неоднозначна. Сучасний Центр країни протягом минулих віків не становив собою монолітний територіальний регіон, і тому нині хоча він і є цілком органічним об'єднанням в етно-соціальному плані, але в плані історичному – мозаїчною сумою специфічних історико-етнографічних територій – Середньої Наддніпрянщини (Київщина, Переяславщина, Черкащина, Південна Чернігівщина, південно-західні райони Полтавщини, Північна Кіровоградщина), Поділля (Хмельниччина), Полісся (Чернігівщина, Північна Київщина, Житомирщина, Північна Сумщина), Сіверщини (Сумщина та Чернігівщина). Історичне минуле суттєво впливає на політичну ідентичність населення регіону, оскільки інтегрально визначає ключові чинники її формування – геополітичні вектори / орієнтації; етносоціальний склад населення; ступінь впливу різних релігійних конфесій; поширеність тієї чи іншої мови; економічний потенціал регіону (торгівельні шляхи, доступ до ресурсів тощо); ступінь поширеності та популярності тих чи інших політичних сил тощо.

Для більш глибокого розуміння специфіки політичної ідентичності доцільно бодай коротко охарактеризувати фактори історичного минулого Центрального регіону України, які суттєво могли вплинути / вплинули на світогляд, геополітичні орієнтири, політичну поведінку його населення.

Середня Наддніпрянщина – історично-етнографічний регіон України, якому належить визначальна роль у формуванні етнічного

ядра східного слов'янства, давньоруського населення, а пізніше й українського етносу та української нації. Фахівці акцентують, що практично кожен з етапів етно- і націогенетичного процесу, що відбувався на території Середньої Наддніпрянщини, мав логічне завершення у створенні тієї чи іншої моделі державності: Київської Русі, Козацької республіки (Запорізької Січі), Української народної республіки, нарешті, суверенної держави – України.

Як етнічна територія, Поділля згадується в історичних документах з XIII ст. під різними назвами: "Подолля", "Подолле", "Подол" (так іменували нижню частину Галицько-Руського князівства). З XIV ст. цей регіон в історичних джерелах фігурує як самостійна земля (зокрема князь Олександр Кориатович, іменував себе у грамоті "господарем землі Подільської"). Після втрати у 1434 р. незалежності та цілісності одна частина Поділля під назвою "Подільське воєводство" увійшла до складу Польщі, друга – "Брацлавське воєводство" – до складу Великого князівства Литовського. Після першого поділу Польщі Подільське та Брацлавське воєводства відійшли до Росії, перетворившись на області, згодом – намісництва, а з 1796 р. – Волинську та Подільську губернії. Такий адміністративний поділ зберігся до 1917 р. Після громадянської війни Подільську губернію було скасовано. На її території утворилися у 1932 р. Вінницька, а в 1937 р. – Кам'янець-Подільська (з 1954 р. – Хмельницька) області УРСР. Західні землі Поділля увійшли до складу Польщі і лише у 1939 р. були возз'єднані з УРСР, утворивши Тернопільську область. У результаті такої постійної зміни кордонів; підпадання під владу різних держав та форм правління етнополітичній культурі, політичній ідентичності "подолян" притаманні: а) відсутність однорідності та цілності; б) не завжди органічне об'єднання у конгломеративну систему зональних культур / ідентичностей; в) чітко виражений крайовий акцент у політичному світобаченні та світосприйнятті.

Полісся – особливий історико-етнографічний регіон, що включає північні області України, які межують з Білоруссю та Росією; частина колишньої прабатьківщини слов'ян, давня етноконтактна зона. Як самостійна земля цей регіон відомий з XIV ст. Саме на його території межували та були сусідами провідні слов'янські племена: поляни, сіверяни, древляни, волиняни та дреговичі.

Полісся тривалий час було регіоном нестабільності оскільки саме тут проходили кордони двох найбільших та найпотужніших князівств – Київського та Володимиро-Волинського, що суперничали між собою. Гостре протистояння, перманентний перехід поліських

земель залежно від обставин то до Київського, то до Галицько-Волинського, то до Чернігово-Сіверського князівств, суттєво заважали стабілізації становища Поліського регіону та усталеності його кордонів.

Входження українських земель (у XIV ст.) до Великого князівства Литовського зумовило процес диференціації / регіоналізації Поліських земель, виділення в окремі історико-етнографічні зони – Сіверщини, Київщини, Білої Русі, Чорної Русі і окремо – Полісся. У XVII ст. відбувся черговий поділ регіону: на Лівобережну, що підпадала під вплив Росії, і Правобережну – сферу впливу Польщі. На цій основі сформувалися дві етнографічні зони Полісся: Наддеснянська (Лівобережна, або Чернігівська) і Надприп'ятська (Правобережна), вододілом між якими став Дніпро. Цей та тривалі попередні поділи суттєво вплинули та впливають на політичну ідентичність місцевого населення.

Специфічним регіоном Центральної України є Сіверщина – своєрідна перехідна етнокультурна зона між українськими та російськими землями. Так склалося історично, що тут, крім автохтонного "сіверського" населення, активно розселялися етнічні групи представників сусідніх земель, переважно росіяни та частково білоруси. Починаючи з XIV ст., російське населення цього регіону активно поповнювалося за рахунок, по-перше, старообрядців, які втікали на Сіверщину в XIV–XVI ст.; по-друге, "служило-ратних людей" – стрільців, які після входження Чернігово-Сіверщини до складу Росії (1503–1608) розташовувалися у прикордонних повітах [7].

Характеризуючи фактор історичного минулого, що впливає на формування політичної ідентичності населення Центрального регіону України, варто урахувати і тривале перебування українських земель у складі СРСР, у жорстких рамках тоталітарного суспільства, що лишило свій слід на національному генетичному коді. "Родимі плями" тоталітаризму наявні в психології кожної людини, яка вихована за радянської доби. Вчені Національного інституту стратегічних досліджень виділяють такі основні риси "радянської" ментальності, яка характерна практично для абсолютної більшості колишнього населення Радянського Союзу: пасивність особи – відсутність волі до поліпшення життя власними силами, що доповнюється формальною активністю, активністю про людське око, напоказ; головне – створити враження, що людина працює, а не працювати на певний результат; комплекс меншовартості – відчуття власної нездатності через некомпетентність та непрофесіоналізм, зворотним боком чого

є невмотивована амбіційність та хамство; патерналізм – перекладання на владу вирішення власних проблем; безпорадність – надія на розв'язання проблем ззовні, на чіюсь гуманітарну допомогу [8].

3. Етно-соціальний склад населення. Центральні та Північно-Східні області України є історично основними базовими регіонами розселення українського етносу. Саме тому представників інших національних груп тут порівняно небагато. Зокрема, відповідно до Всеукраїнського перепису 2001 р. у Вінницькій, Житомирській, Київській, Кіровоградській, Полтавській, Сумській, Хмельницькій, Черкаській, Чернігівській областях проживало 91,7 % українців (найбільше 93,9 % – у Хмельницькій, найменше – 88,8 % у Сумській). Найбільш представленим іншоетнічним елементом були росіяни – 6,1 % (найбільше у Сумській області – 9,4 %, найменше у Хмельницькій – 3,6 %). Особливе місце у регіоні займає Київ, який має свою історично обумовлену етнічну структуру: українців – 82,2 %, росіян – 13,1 %, євреїв – 0,7 %, білорусів – 0,6 %. Соціальний зріз населення Центру засвідчує, що у регіоні переважає міське населення – 57 % [9]. Сільському населенню, що складає 43 % притаманна ментальність, сформована під сильним впливом колгоспної моделі господарювання, що важливо для розуміння специфіки їх політичної ідентифікації. Характерною рисою процесу швидкої урбанізації у регіоні, типовою для останніх десятиріч, є збільшення серед жителів міст числа маргіналів за рахунок мігрантів із села, які "вже не селяни", але "ще і не городяни" завдяки збереженню чітко вираженої селянської психології, що накладає помітний відбиток на політичні погляди, орієнтири, поведінку. Порівняно із Західним регіоном у Центрі ідеї ринкової економіки сприймаються значно обережніше, з пересторогою, що значною мірою пов'язане з радянською добою, під час якої приватне підприємництво було поставлене поза законом.

4. Економічний потенціал регіону. Характерною рисою ростишування економічних ресурсів в Україні є нерівномірність, концентрація / зосередження їх переважно у східному і південному регіонах. За підрахунками фахівців Національного інституту стратегічних досліджень, у 2001–2002 рр. у 6-ти регіонах (Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Запорізькій, Харківській областях та місті Києві) було зосереджено 48,4 % основних засобів країни, 52 % виробництва валової доданої вартості (ВДВ), 62,5 % виробництва промислової продукції, 48,5 % обсягу інвестицій в основний капітал [10]. Наслідком цього є розвиток східних та південних регіонів як донорських, інших – як депресивних. Характерними рисами економічного потенціалу Центрального регіону є його розбалансованість та неодно-

рідність: хоча Київ, та Полтавська область належать до розвинутих регіонів (валовий регіональний продукт на душу населення вищий за середній по Україні); а Київська – до регіонів із середнім рівнем розвитку, разом з тим Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області є, за класифікацією фахівців, відносно відсталими регіонами (валовий регіональний продукт на душу населення нижчий, ніж 75 % середнього в Україні показника) [11].

У цьому контексті для мешканців Центральних областей надзвичайно важливо / позитивно, що до складу шістки лідерів входить місто Київ, що є не лише серцем, а й потужним фінансово-економічним фактором розвитку всього регіону.

Разом з тим варто підкреслити, що спекуляція на регіональній специфіці розташування основного економічного потенціалу України, до якої, як правило, вдаються окремі політичні сили практично у кожній політичній кампанії останнього часу, не лише актуалізує, а й поглиблює процес розмежування / розколу між Заходом і Сходом, суттєво ускладнює формування політичної нації та певною мірою деформує політичну ідентичність населення всіх регіонів, оскільки лєвова частка економічних ресурсів зосереджена у східному та південному регіонах, де історично домінує російська мова і культура, порівняно з переважно україномовними центральними і майже суцільно україномовними західними територіями.

5. Характер впливу релігійного чинника. Регіональна дислокація основних конфесій має свою специфіку, яка накладає значний відбиток на процес формування політичної ідентичності населення регіонів і стимулює розвиток суттєвих регіональних відмінностей у ідейно-політичних позиціях / поглядах громадян. Це пов'язано з тим, що якщо на Півдні домінуючим є вплив Української православної церкви (Московського патріархату), то у Центрі – Української православної церкви (патріархату Київського. Крім того, у Центральних областях певний вплив мають і Римо-, Греко-католицька, автокефальна та протестантська церкви, які є панівними на Заході України. Така конфесійна мозаїка стимулює серед населення різновекторні геополітичні орієнтації, на жаль, дуже часто діаметрально протилежні.

6. Особливості мовної практики у регіоні. Мова, як і пам'ять про історичне минуле, слугує своєрідним інтегруючим показником, який, з одного боку, віддзеркалює, з іншого – активно формує ментальність, геополітичні, культурні, ціннісні орієнтації, що, як правило, і лягають у фундамент процесу політичного ідентифікування населення того

чи іншого регіону. Аналіз результатів Всеукраїнського перепису 2001 р. засвідчує, що абсолютна більшість жителів Центрального регіону – 90,6 % вважає рідною мовою українську (найвищий показник у Хмельницькій області – 95,2 %, найнижчий 84 % – у Сумській), 7,9 % – російську (найвищий показник у Сумській області – 15,6 %, а найнижчий 3,5 % – у Кіровоградській) і лише 1,5 % – іншу мову [12].

Всі перелічені фактори суттєво вплинули / впливають на процес формування політичної ідентичності населення. Варто підкреслити, що цей суспільний феномен не лише надзвичайно складний та неоднозначний, а й надзвичайно динамічний. Його специфіка полягає в тому, що він є не простою / механічною сумою, а послідовним добутком трьох надзвичайно поліфонічних величин – національної свідомості, політичної культури та соціально-політичної мобільності. Саме добутком, оскільки кожна із складових зазначеної формули не додається до попереднього результату, а його помножує. Всі згадані множники мають свою оригінальну структуру / конструкцію – національна свідомість (усвідомлення приналежності до певної країни; ставлення до історії, культури, релігійних конфесій своєї національно-етнічної спільноти; мовна ідентифікація; ставлення до представників інших національностей); політична культура (політична компетентність; ціннісні орієнтації; політична ідентифікація, політична довіра; критичне ставлення до досягнень та проблем спільноти); соціально-політична мобільність (усвідомлення індивідом себе як суб'єкта громадсько-політичного життя, рівень включеності у політичну діяльність; спрямованість на політичну участь; протестна активність).

Розглянемо детальніше характерні риси та особливості політичної ідентичності населення Центрального регіону України крізь призму зазначених ключових індикаторів:

1. Усвідомлення приналежності до певної країни та її культури. Ця позиція органічно поєднує територіально-просторову та соціокультурну ідентифікації. Територіально-просторова ідентифікація, як складова політичної ідентичності, є дуже важливим її елементом, оскільки дає змогу: а) зрозуміти ступінь залученості громадян до загальнонаціональних процесів (про це свідчить баланс тих, хто вважає себе жителем міста / місцевості та тих, хто ідентифікує себе, як мешканець країни); б) відслідкувати ступінь впливу соціокультурного минулого (індикатором цього може слугувати визнання

частиною населення себе жителями країни, яка зникла з політичної карти світу); в) визначити геополітичні пріоритети населення (країни / регіони, що є, на думку респондентів, ключовими центрами тяжіння, своєрідними зразками / орієнтирами для суспільно-політичного розвитку).

Принципово важливим питанням для аналізу особливостей територіально-просторової та соціо-культурної ідентифікації є питання щодо теренів, які та чи інша особа вважає основним місцем свого проживання, в яких масштабах та етнополітичних категоріях вона сприймає оточуючий світ.

Мешканцем якої території Ви себе вважаєте в першу чергу?
[13]

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
Мешканець місцевості чи міста, де ви живете	39,4	43,1	29,8	37,0	38,2
Мешканець регіону України, де ви живете	15,4	22,9	24,5	19,1	20,4
Мешканець України в цілому	34,8	25,2	35,8	32,0	30,7
Європеець	2,4	1,8	3,3	0,2	1,6
Мешканець Землі в цілому	4,0	5,7	5,6	8,3	6,2
Важко відповісти	4,0	1,4	1,0	3,3	2,9

Як бачимо, населенню Центрального регіону України притаманне, в першу чергу, відчуття себе жителем місцевості, міста. Характерно і показово, що цей показник найвищий у групі (Захід – Центр – Південь – Схід) – 43,1 % і майже на 5 % перевищує загальноукраїнський. На другому місці стоїть відчуття "регіонального патріотизму". За цим показником, який вищий за загальноукраїнський на 2,5 %, населення Центральних областей України не суттєво поступається лише Півдню. Очевидно, може викликати стурбованість той факт, що свою приналежність, у першу чергу, до мешканців України визнає лише кожен четвертий з жителів Центральних областей (це найнижчий показник не лише у групі, а й більш як на 5 % нижчий за загальноукраїнський).

Знаковим є і те, що населення Центрального регіону країни практично не сумнівається у правильності своїх поглядів та орієнтацій – лише 1,4 % опитаних не змогли відповісти на питання "Мешканцем якої території Ви себе вважаєте в першу чергу?" (це майже вдвічі менший за загальноукраїнський показник тих, хто не має чіткої позиції).

Отже, у шкалі "країна – регіон – місто / місцевість" для населення Центральних областей України діє формула прогресуючого спаду, і воно вважає / позиціонує себе у першу чергу мешканцем, міста / місцевості, де проживає. Втім, у разі коли питання ставиться більш жорстко, зокрема – "Чи пишаєтесь Ви тим, що Ви громадянин України?", позиції населення Центрального району країни, як показує опитування, можуть суттєво трансформуватися у плані зростання патріотичних настроїв і наближатися до поглядів жителів Заходу України.

Ви пишаєтесь тим, що Ви громадянин України? [14]

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
Дуже пишаюся	35,4	17,8	15,9	16,2	20,3
Скоріше пишаюся, ніж ні	42,2	42,3	35,8	26,3	35,9
Не дуже пишаюся	14,0	25,5	28,5	33,7	26,5
Зовсім не пишаюся	2,1	5,7	13,9	10,7	7,9
Важко відповісти	4,2	7,2	4,0	12,0	7,7
Не відповіли	2,1	1,5	2,0	1,1	1,6

Так, серед населення Києва, Вінницької, Житомирської, Київської, Кіровоградської, Полтавської, Сумської, Хмельницької, Черкаської, Чернігівської областей "дуже пишається тим, що він є громадянином України", майже 18 % опитаних (це другий результат у групі після Західного регіону), а скоріше пишаються ніж ні понад 42 % (найвищий результат у групі). Характерно, що пишаються (навіть попри певні сумніви) своїм громадянством 77,6 % опитаних на Заході країни і 60,1 % – Центрі (обидва показники перевищують загальноукраїнський, який складає 56,2 %).

Рівень громадянськості – це важлива складова політичної ідентичності, серйозним його випробуванням є питання щодо альтернативного державного розвитку, тобто гіпотетичної можливості території, на якій проживає особа, увійти до складу іншої країни.

Чи хотіли б Ви, щоб Ваша область вийшла зі складу України і приєдналася до іншої держави (регіональний розподіл)? [15]

	Захід	Центр	Південь	Схід
Так	3,4	1,4	11,6	10,4
Ні	91,3	93,1	75,1	77,9
Важко відповісти	5,3	5,5	13,3	11,7

Перше, що впадає в очі при аналізі результатів опитування, це те що у Центрі, практично найвищий у країні відсоток осіб (93,1 %), які виступають за єдність України та проти приєднання їх території до іншої держави, друге – це найнижчий (1,4 %) відсоток прихильників переходу їх областей до інших держав (показово, що цей показник більш як у два рази нижчий за аналог по Західному регіону), третє – у центрі майже найменше тих, хто сумнівається у правильності власного рішення.

Отже, ми маємо парадоксальний результат: якщо, відповідно до результатів розвідок фахівців Національного інституту стратегічних досліджень, у східних та південних районах України "етнічна ідентичність дедалі більше поступається ідентичності регіонально-територіальній" [16], то у Центрі країни, як показує аналіз, ці дві ідентичності досить органічно поєднуються, фактично не вступаючи у протиріччя.

Основними складовими соціокультурної ідентифікації, яка є одним з наріжних каменів фундаменту ідентифікації політичної, є по-перше, вибір мови (офіційне визнання мови рідною, реальний / побутовий вибір мови спілкування та його мотиви тощо); по-друге, ототожнення себе з представниками певної культурної традиції.

Яка мова для Вас є рідною? [17]

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
Українська	90,3	72,0	27,7	21,3	52,0
Російська	3,8	13,0	52,0	54,0	30,7
І українська і російська однаковою мірою	3,3	14,3	17,0	23,5	15,6
Інша мова	2,2	0,4	2,8	0,4	1,1
Важко відповісти	0,4	0,3	0,5	0,8	0,6

Дослідження фахівців Центру Разумкова показує, що для 72 % жителів Центральних областей країни українська мова є рідною (це майже в півтора рази перевищує аналогічний показник в цілому по Україні). Водночас відсоток вживання у спілкуванні однаковою мірою і української і російської мови майже тотожний загальноукраїнському.

Втім визнання мови рідною є наслідком переконань / позицій того чи іншого політичного актора / спільноти, конкретним підтвердженням / спростуванням яких є реальна повсякденна мовна практика. Відповідь на характер та напрямки розвитку процесів у цій

сфері дають результати опитування стосовно мови, якою розмовляє населення різних регіонів вдома.

Якою мовою Ви розмовляєте вдома? [18]

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
Українською	86,0	54,2	11,4	10,3	39,3
Російською	1,9	11,9	48,5	49,8	28,1
Іноді українською, іноді російською	3,8	15,6	15,3	19,8	14,7
Переважно російською	1,6	9,0	11,4	13,6	9,5
Переважно українською	3,2	8,1	10,0	5,7	6,7
Іншою мовою	2,5	0,1	3,0	0,2	1,0
Важко відповісти	1,0	1,1	0,4	0,6	0,7

При зіставленні результатів визнання населенням Центру певної мови рідною і реальної мовної практики привертають увагу декілька формальних протиріч: по-перше, хоча 72 % жителів регіону визнають українську мову рідною у побуті їй надають перевагу трохи більше 62 %; по-друге, російською мовою вдома розмовляє майже 21 % респондентів незважаючи на те, що рідною її визнали близько 12 %. Очевидно, цю ситуацію слід розглядати через призму фактора "соціокультурних меж групової солідаризації" [19], інакше кажучи, на політичну ідентичність у цій (мовній) сфері наклало значний відбиток довгочасне перебування земель сучасних Центральних областей України у складі Російської імперії та СРСР, тривалий період домінування / нав'язування російської мови та культури.

Не менш важливим фактором ніж територіально-просторовий та мовний у процесі визначення політичної ідентичності населення є фактор його самоідентифікації з представниками / носіями певної культури.

До якої культурної традиції Ви себе відносите насамперед? [20]

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
Українська	79,9	71,9	35,0	37,2	56,3
Радянська	4,4	13,3	24,4	22,7	16,4
Російська	1,5	3,0	22,7	20,0	11,3
Загальноєвропейська	9,0	6,2	7,7	5,0	6,6
Інша	1,4	0,7	3,0	1,6	1,5
Важко відповісти	3,8	4,9	7,2	13,5	7,9

Як бачимо, серед жителів центральних областей України досить чітко й однозначно домінує українська культурна традиція (71,9 %). Характерно і показово, що за цим показником Центр по суті тотожний Заходу, і майже вдвічі перевищує аналогічні показники Півдня та Сходу.

2. Ціннісні орієнтації – це комплекс соціальних (ідеологічних, політичних, моральних, естетичних тощо) оцінок суб'єктом оточуючої дійсності, що дозволяє у ній орієнтуватися. Вони регулюють мотивацію поведінки особи і формуються у ході її соціалізації, засвоєння нею суспільного досвіду і знаходять свій вияв у цілях, ідеалах, переконаннях, інтересах тощо. З огляду на це, надзвичайно цікавими є результати опитування щодо ціннісності, що може слугувати ключовим об'єднуючим державотворчим елементом.

Який із п'ятьох зазначених чинників найбільше об'єднує або може згуртувати народ України в єдину спільноту? [21]

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
Знання і розуміння української культури і мови	20,3	7,5	4,3	3,3	8,1
Спільна східнослов'янська культурна й історична спадщина	10,0	12,4	15,9	9,3	11,5
Спільні політичні принципи й ідеї	7,9	19,5	6,3	8,3	11,6
Рівні права і співіснування в межах однієї держави (України)	19,3	26,1	33,2	33,0	28,2
Прагнення до істотного підвищення добробуту всіх громадян України	38,0	25,5	34,9	38,1	33,4
Важко відповісти	4,5	9,0	5,3	7,7	7,3

Надзвичайно цікавою є специфіка ціннісних орієнтацій населення Центрального регіону України порівняно з іншими. В основі цієї специфіки лежать наступні індикатори:

- Яскраво виражена орієнтація на спільні політичні принципи та ідеї. За цим показником Центр удвічі, а то й утричі переважає інші регіони, крім того, він майже вдвічі більший за загальноукраїнський.

- Надання пріоритету у структурі ціннісних орієнтацій фактору рівних прав і співіснування в межах однієї держави (України). Якщо

проаналізувати весь спектр ціннісних орієнтацій населення Центру, то чинник рівних прав займає перше місце – понад 26 %, випереджаючи навіть такий актуальний індикатор як істотне підвищення добробуту громадян. Разом з тим у розрізі регіонів за цим показником жителі Центральних областей України суттєво поступаються населенню Півдня і Сходу, серед яких практично кожен третій є прибічником рівних прав співіснування в державі, як основного об'єднуючого фактору.

▪ Приглушене прагнення до істотного підвищення добробуту. Незважаючи на те, що фактично кожен третій з опитаних вбачає саме у цій цінності найбільшу об'єднуючу силу, серед населення Центру цю думку поділяє лише кожен четвертий (це найнижчий показник у групі).

▪ Чітко виражене тяжіння до спільної східнослов'янської культурної та історичної спадщини. За цим показником (12,4 %) Центральний регіон України поступається лише Півдню (майже 16 %). Характерно й те, що він вищий за середній загальноукраїнський (11,5 %).

▪ Помірквана позиція стосовно знання і розуміння української культури і мови. Якщо у Західному регіоні фактично кожен п'ятий у цій цінності вбачає головне консолідуюче начало, то у Центрі цю думку поділяють лише 7,5 % опитаних. Разом з тим у решті регіонів їх ще менше – відповідно 4,3 % на Півдні та 3,3 % – на Сході.

▪ Найвищий відсоток тих, хто не визначився зі своєю ключовою ціннісною орієнтацією. До цієї категорії відноситься практично кожен десятий з опитаних жителів Центру, що перевищує середні загальноукраїнські показники з цього питання.

3. Політична ідентифікація, політична довіра. Цей індикатор є по суті стержневим у процесі визначення політичної ідентичності населення того чи іншого регіону, оскільки він сигналізує / демонструє практичний вияв політичних симпатій, ступеню довіри, які сформувалися / визріли на основі особливостей національної свідомості, відчуття територіальної приналежності, прихильності до тієї чи іншої культурної традиції тощо, до певних політичних течій, ідей, структур та лідерів.

У політичному спектрі вирізняються окремі, більш або менш самостійні течії. Як Ви ставитеся до наведених ідеологічних течій? [22]

	Позитивно	Байдуже	Негативно	Важко відповісти
Християнсько-демократична	17,2 (9,1)*	39,8 (45,5)	18,5 (19,6)	24,5 (25,7)
Соціалістична	22,2 (15,4)	32,9 (38,7)	28,6 (29,5)	16,3 (16,4)
Соціал-демократична	21,0 (12,8)	35,9 (42,8)	22,6 (20,2)	20,5 (24,2)
Національно-демократична	25,4 (20,9)	30,2 (37,3)	26,0 (19,1)	18,4 (22,7)
Національно-радикальна	8,0 (4,3)	35,3 (41,5)	35,1 (27,9)	21,6 (26,4)
Ліберальна	6,6 (4,3)	44,7 (46,9)	24,0 (24,5)	24,6 (24,4)
Комуністична	19,5 (13,1)	29,6 (36,3)	38,7 (41,3)	12,3 (9,3)
Екологічна	45,8 (39,4)	31,0 (38,5)	11,9 (12,2)	11,3 (9,9)

Аналіз результатів опитування засвідчує наступні характерні риси та особливості політичної ідентичності населення Центрального регіону у розрізі ідеологічних орієнтацій:

1. Помірковане позитивне ставлення практично до всього спектру політичних течій (всі показники Центральних областей у цій позиції нижчі за середні по Україні).

2. Порівняно високий рівень байдужості до політичних сил (всі показники по цьому індикатору вищі за загальноукраїнські).

3. У трійку лідерів політичних течій, до яких ставляться позитивно, входять екологічна (39,4 %); націонал-демократична (20,9 %); соціалістична (15,4 %).

4. Найбільш байдуже жителі регіону ставляться до ліберальної (46,9 %), християнсько-демократичної (45,5 %), соціал-демократичної (42,8) течій.

5. Лідерами негативного ставлення є комуністична (41,3 %); соціалістична (29,5 %)[23]; національно-радикальна (27,9 %) течії.

6. Найбільше викликають сумніви при формуванні у населення Центру чіткої позиції у ставленні до них національно-радикальна (26,4 %), християнсько-демократична (25,7 %) та ліберальна (24,4 %) течії.

---

* У дужках подано результати цього дослідження у Центральному регіоні (Київ, Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області).

У контексті наведеного аналізу цілком органічно сприймається думка С. Барзилова та Є. Барябіної стосовно того, що провінційна політична свідомість значною мірою космополітична, універсальна та конвенціональна, оскільки сформована соціальними спільнотами та політичними рухами на основі практики, якій притаманні елементи універсальності та повторюваності [24]. Справді, прагматизм, що виріс із політичної практики, став по суті ключовим фактором політичних уподобань населення Центрального регіону.

4. Критичне ставлення до досягнень та проблем спільноти. Своєрідним лакмусовим папірцем для цього індикатора політичної ідентичності може слугувати питання, винесене на опитування фахівцями Центру Разумкова "Чи прагнете Ви відновлення Радянського Союзу та соціалістичної системи?"

Чи прагнете Ви відновлення Радянського Союзу та соціалістичної системи? [25]

	Захід	Центр	Південь	Схід	Україна
Так	5,0	21,3	27,2	25,1	20,4
Так, але я розумію, що за сучасних умов це нереально	11,3	31,4	46,2	26,6	28,3
Ні	83,6	46,9	26,2	47,7	51,3

Результати опитування засвідчують, що населення Центру досить критично ставиться до досягнень та проблем незалежної України. Однозначно підтримує ідею відновлення Радянського Союзу та соціалістичної системи практично кожен п'ятий житель регіону. І хоча за цим показником центральні області України поступаються східним (25,1 %) та південним (27,2 %), все ж він перевищує середній по Україні відсоток. Крім того, результати опитування дозволяють дійти висновку, що прихильників ностальгічних настроїв серед населення Центру значно більше, просто вони реально оцінюють сучасну ситуацію, і розуміють, що за обставин, які склалися, повернення до радянських часів є нереальним (31,4 %). Характерно і показово, що за цим показником "бажаючих повернення радянських часів реалістів" центральні області випереджають навіть східні, де він складає 26,6%.

Втім, якщо ретельно проаналізувати фактори критичного ставлення населення до суспільних процесів, можна констатувати, що

згадані результати цілком закономірне явище, оскільки суспільній свідомості притаманна потужна інерційність. Масштаби та характер останньої визначають три ключові фактори: а) старі ціннісні комуністичні орієнтації і теоретичні установки; б) оцінки-гібриди, що механічно поєднують ортодоксальний марксизм зі спробами поновому осмислити соціально-політичну реальність; в) нові ідеали та цінності, що апелюють до класичних зразків національної історії та культури [26].

5. Усвідомлення індивідом себе як суб'єкта громадсько-політичного життя. Політична активність, як правило, має на меті здійснення впливу на прийняття політичних рішень з метою реалізації певних (загальнодержавних, регіональних, власних тощо) інтересів. З огляду на це надзвичайно важливою у плані визначення політичної ідентичності є самооцінка населенням ступеню реальної власної активності у політичному процесі.

Чи можете Ви сказати, що залучені до активної громадської діяльності? (регіональний розподіл) [27]

	Захід	Центр	Південь	Схід
Так	10,9	9,5	19,7	10,3
Ні	75,9	82,9	48,0	82,8
Важко відповісти	13,2	7,6	32,2	6,9

Як бачимо, населення Центрального регіону України, за даними Центру Разумкова, вважає себе найменш включеним у громадсько-політичне життя порівняно з іншими частинами України: показник залучення до громадської діяльності у цьому регіоні є найнижчим в групі 9,5 %, а індикатор невключення у цей процес найвищим у країні – майже 83 %. Характерно і показово, що опитані у Центральному регіоні майже не сумніваються у правильності своїх відчуттів та вражень: лише близько 8 % респондентів зазначили, що їм важко відповісти на питання (для порівняння на Півдні цей показник майже у чотири рази більший – там не розуміє включений чи не включений він у громадську діяльність практично кожен третій). Отже, населенню Центру України притаманна "ідентичність відчуженого типу" (за класифікацією І. В. Зайцева) [28], якій властиві розмиті поверхові уявлення про політичні структури, системи та інститути, а вся політична активність зводиться, як правило, до участі у виборах.

6. **Спрямованість (мотиваційна та операційна) на політичну участь.** Характер політичної участі є одним з ключових факторів, що визначає рівень політичної ідентичності населення. І це не випадково, оскільки саме вона є чітким індикатором впливу громадськості на перебіг існуючих соціально-політичних процесів у суспільстві, показником залученості членів певної соціально-політичної спільноти до процесу політико-владних відносин. З огляду на це надзвичайно важливими у ході аналізу характерних рис та особливостей політичної ідентичності населення того чи іншого регіону є дані самооцінки його жителями своїх потенційних можливостей / здатності впливати на політичний курс та рішення влади.

7. Оцінка можливості опору неправомірним діям влади [29].

	Опір неправомірним діям уряду			Опір неправомірним діям місцевої влади		
	2000	2004	2005	2000	2004	2005
Захід						
Нічого не зміг би зробити	65	64	52	56	44	41
Важко відповісти	33	27	37	38	40	40
Зміг би щось зробити	3	8	11	6	15	19
Центр						
Нічого не зміг би зробити	65	71	54	62	57	44
Важко відповісти	30	24	36	32	30	38
Зміг би щось зробити	5	5	10	7	13	18
Південь						
Нічого не зміг би зробити	61	68	59	55	57	45
Важко відповісти	34	26	31	36	31	37
Зміг би щось зробити	5	6	10	10	12	18
Схід						
Нічого не зміг би зробити	74	70	64	67	58	54
Важко відповісти	23	22	29	26	29	32
Зміг би щось зробити	3	7	7	7	13	13

Отже, динаміка настроїв населення Центрального регіону України протягом 2000–2005 рр. засвідчує наступні процеси: а) порівняно суттєве зменшення у 2005 р. кількості песимістів, які "нічого не могли б протиставити неправомірним діям" владних структур

різних рівнів [30]; б) швидке (у 1,4–2 рази), але недостатнє зростання когорти активних учасників політичних процесів; в) помітне збільшення кількості тих, хто сумнівається та тих, кому важко визначитись (ця цифра у 2005 р. досягла майже 40 %).

Особливі акценти у політичній ідентифікації того чи іншого регіону розставляє ступінь персональної готовності його населення активно відстоювати свою позицію у політичних питаннях.

Особиста готовність до участі у мітингах [31]

	2000				2004				2005			
	Захід	Центр	Півд.	Схід	Захід	Центр	Півд.	Схід	Захід	Центр	Півд.	Схід
Скоріше не готові	44	48	41	39	43	48	51	51	31	40	47	40
Не визначились	34	30	28	34	25	24	21	25	19	24	26	29
Скоріше готові	33	22	31	27	33	28	28	24	49	36	28	31

Примітно, що протягом 2000–2005 рр. відчутно посилюється ступінь схильності населення до активної політичної участі. Зокрема, у Центрі кількість людей, які готові взяти участь у мітингах, зросла на з 28 % у 2004 р. до 36 % у 2005 р., безумовно, цьому сприяли події Помаранчевої революції, епіцентром яких був Київ – ключове місто Центрального регіону. З огляду на це цілком закономірно, що якщо у 2000 р. за ступенем готовності до активного протесту, участі у мітингах населення Центральних областей займало останнє місце, то у 2005 р. поступалося за цим показником лише Західним областям. Отже, серед жителів Центру спостерігається не просто позитивна, а форсована динаміка активного освоєння громадянами різних форм громадянського протесту, захисту своїх прав і свобод шляхом організації та участі у масових акціях.

Ше одним "лакмусовим папірцем" політичної ідентичності може слугувати відповідь на питання стосовно підтримки / чи не підтримки появи на політичній карті світу незалежної України.

Якби референдум щодо проголошення державної незалежності України відбувався сьогодні, то як би Ви на ньому проголосували? (регіональний розподіл) [32]

	Захід	Центр	Південь	Схід
Підтримав би незалежність України	87,7	55,7	29,6	38,6
Не підтримав би незалежність України	3,7	21,0	39,1	26,3
Не брав би участі в референдумі	3,9	12,1	17,1	14,1
Важко відповісти	4,7	11,2	14,1	21,0

Аналіз опитування показує порівняно високий рівень гіпотетичної активності населення Центру 76,7 %, якого взяли б участь у голосуванні стосовно незалежності України. (За цим показником воно поступається лише Заходу – 91,4 %). Кількість тих, хто не визначився зі своєю позицією у Центрі, порівняно з Заходом та Сходом, займає цілком закономірно проміжну позицію. Відповідно на Заході – 4,7 %, у Центрі – 11,2 %, на Сході – 21 %.

Отже, на основі аналізу суспільних факторів, які суттєво впливають на політичну ідентифікацію населення, а також дослідження індикаторів її виявлення можна дійти висновку про те, що політичній ідентичності населення Центральної України притаманні такі характерні риси та особливості:

1. Регіоналізація суспільної свідомості. Домінування відчуття локальної територіально-просторової ідентичності (усвідомлення / позиціонування себе в першу чергу жителем місцевості / міста проживання) над загальноукраїнською, тяжіння до регіональної, а не національної самоідентифікації.

2. Відсутність (порівняно з іншими регіонами) гострих протиріч між регіональною та загальноукраїнською політичною ідентичністю, які, як правило, доповнюють одна одну, а не вступають у конфлікт.

3. Чіткий, але дещо деформований історичним минулим, національний акцент (майже 92 % населення Центру складають українці, але лише 72 % відносять себе до української культурної традиції та визнають рідною мовою українську).

4. Яскраво виражене тяжіння до спільної східнослов'янської культурної та історичної спадщини.

5. Надання пріоритету у структурі ціннісних орієнтацій фактору рівних прав і співіснування в межах однієї держави (України).

6. Тяжіння до нейтральної позиції у ставленні до різних політичних течій, складовими якої є: а) помірковане позитивне ставлення практично до всіх політичних сил; б) високий рівень байдужості порівняно з іншими регіонами до політичних об'єднань; в) несприйняття політичного радикалізму.

7. Порівняно низький рівень усвідомлення населенням регіону себе в якості суб'єкта громадсько-політичного життя, що базується на: а) надзвичайно низькому показнику залученості до громадської діяльності; б) домінуванні у регіоні локальної ідентичності, яка має наслідком певну відосібленість, слабку залученість громадян до загальнонаціональних процесів.

8. Не високий ступінь готовності до активного відстоювання своїх політичних переконань, ідеалів, поглядів, який останнім часом має тенденцію до зростання.

9. Приглушена криза політичної ідентичності (приглушена порівняно з іншими регіонами), що знаходить свій вияв у: зіткненні у світобаченні та світосприйнятті різноспрямованих політичних орієнтацій; низькому рівні політичної участі; дуалізмі історичної пам'яті; деформованій національній самоідентифікації тощо.

Література

1. Стаття написана у 2008 р. у межах проекту Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України "Сучасна політична ідентичність населення України: джерела, прояви, тенденції (національний і регіональний вимір)", але в повному обсязі так і не була надрукована. На думку автора, вона і нині зберігає свою актуальність. Текст подано без змін і

2. Нагорна Л. П. Національна ідентичність в Україні / Л. П. Нагорна. – К., 2002. – С. 246.

3. Гермашова В. А. Факторы формирования региональной идентичности в современной России [Електронний ресурс] – Режим доступу:

<http://www.lomonosov-msu.ru/2007/20/>. – Назва з екрана.

4. У праці застосовується такий розподіл областей за регіонами: Південь – АР Крим, Одеська, Херсонська, Миколаївська області; Центр – Київ, Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області; Захід – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області; Схід – Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області.

5. Під час останніх виборів Центральна Україна виступила на політичній мапі як самостійний гравець – висновки експертів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://telekritika.kiev.ua/news/146/0/18535/>. – Назва з екрана.

6. Варто підкреслити думку про те, що ключовим фактором формування політичної ідентичності є не просто історичне минуле, а саме пам'ять про нього, тобто те, що, фрагментоване історичними колізіями (війнами, переворотами, катастрофами, стихійними лихами тощо), деформоване політичними міфами, пристрасно відредаговане кожним, хто приходив до влади, залишилося у свідомості населення про попередній історичний розвиток.

7. <http://dialogs.org.ua>. – Назва з екрана.
8. Див. докладніше: Пономарьов А. Етнічність та етнічна історія України / А. Пономарьов. – К., 1996.
9. Власюк О. Людський вимір: реалії і перспективи України / О. Власюк, Б. Парохонський, С. Пирожков // Політика і час. – 1995. – № 2. – С. 35.
10. Підраховано за: Всеукраїнський перепис населення 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/city_kyiv/. – Назва з екрана.
11. Варналій З. Стратегія подолання диспропорцій у розвитку регіонів / З. Варналій, А. Павлюк, О. Шевченко // Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки. – К., 2003. – С. 158.
12. Конкурентоспроможність регіонів України: стан і проблеми // Національна безпека і оборона. – 2008. – № 4. – С. 20.
13. Підраховано за: Всеукраїнський перепис населення 2001 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/city_kyiv/. – Назва з екрана.
14. Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 20 по 27 грудня 2005 року в усіх регіонах України. Опитано 2009 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3 %. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.razumkov.org.ua>. – Назва з екрана.
15. Теж саме дослідження.
16. Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 31 травня до 18 червня 2007 року в усіх регіонах України. Опитано 10956 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 1,0 % [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.razumkov.org.ua>. – Назва з екрана.
17. Власюк О. С. Український соціум / О. С. Власюк, В. С. Крисаченко, М. Т. Степико та ін. – К., 2005. – С. 787.
18. Ідентичність громадян України: Спільне і відмінне (результати соціо-логічних досліджень проведених соціологічною службою Центру Разумкова з 20 по 27 грудня 2005 р.) // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 7. – С. 5.
19. Там само.
20. Аза Л. Етнічність у контексті національно-державної ідентифікації / Л. Аза // Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг. – К., 2006. – С. 93.
21. Ідентичність громадян України: Спільне і відмінне (результати соціологічних досліджень проведених соціологічною службою Центру Разумкова з 20 по 27 грудня 2005 р.) // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 7. – С. 7.

22. Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 20 по 27 грудня 2005 року в усіх регіонах України. Опитано 2009 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

//<http://www.razumkov.org.ua>. – Назва з екрана.

23. Дослідження проведене соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова з 19 по 25 червня 2008 року в усіх регіонах України. Опитано 2014 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки (без врахування дизайн-ефекту) не перевищує 2,3%. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

// <http://www.razumkov.org.ua>. – Назва з екрана.

24. Результати опитування свідчать про своєрідний парадокс "серйозного подразника", у якості якого виступає соціалістична партія. Суть парадоксу полягає в тому, що, з одного боку, кількість її симпатиків входить у першу трійку, з іншого – тих хто, соціалістів відверто не сприймає – майже вдвічі більше і це другий результат по несприйняттю населенням Центрального регіону ідеології та практики тієї чи іншої з політичних сил.

25. Барзилов С. И. Особенности политической ментальности провинциального социума / С. И. Барзилов, Е. Н. Барябина // Регион как субъект политики и общественных отношений. – М., 2000. – С. 204.

26. Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова з 20 по 27 грудня 2005 року в усіх регіонах України. Опитано 2009 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.razumkov.org.ua>. – Назва з екрана.

27. Див. докладніше: Крисаченко В. С. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк та ін. – К., 2004. – С. 424–425.

28. Дослідження проведене соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова з 19 по 25 червня 2008 року в усіх регіонах України. Опитано 2014 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки (без врахування дизайн-ефекту) не перевищує 2,3%. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.razumkov.org.ua>. – Назва з екрана.

29. Зайцев И. В. Проблема формирования политической идентичности: опыт социально-психологического исследования / И. В. Зайцев // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия "Социальные науки". – 2007. – № 2 (7). – С. 42.

30. Опитування проводилося Інститутом соціології НАН України у 2005 р. в межах соціологічного моніторингу "Українське суспільство" // Оцінка рівня політичної культури суспільства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.niss.gov.ua/Monitor/Monitor45/001.htm>. – Назва з екрана.

31. Втім протягом 2000– 2005 рр. у Центральному регіоні, як свідчать результати опитування, показники схильності населення до пасивності були

практично найвищими в Україні, лише у 2005 р. Південь децю змінив ситуацію на свою користь.

32. Опитування проводилося Інститутом соціології НАН України у 2005 р. в межах соціологічного моніторингу "Українське суспільство" // Оцінка рівня політичної культури суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.niss.gov.ua/Monitor/Monitor_45/001.htm. – Назва з екрана.

33. Дослідження проведене соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова з 21 по 29 серпня 2008 року в усіх регіонах України. Опитано 2009 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки (без врахування дизайнефекту) не перевищує 2,3%. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.razumkov.org.ua>. – Назва з екрана.

УДК 94(477)

А. О. Корочанська

Пан'європейський рух: ідея та втілення

Стаття присвячена огляду основних етапів розвитку пан'європейського руху та його ідей у ХХ та на початку ХХІ ст. Робиться висновок про його значення та вплив на побудову європейської єдності. Протягом свого існування рух виявив себе ідейним авангардом європейської інтеграції.

Ключові слова: Р. Куденхове-Калергі, О. фон Габсбург, Пан-Європа, Пан'європейський Союз, європейське об'єднання.

Статья посвящена обзору основных этапов развития панъевропейского движения и его идей в ХХ и в начале ХХІ в. Делается вывод про его значение и влияние на построение европейского единства. На протяжении всего существования движение проявило себя идейным авангардом европейской интеграции.

Ключевые слова: Р. Куденхове-Калерги, О. фон Габсбург, Пан-Европа, Панъевропейский Союз, европейское объединение.

The article provides an review the main stages of development of the Pan-European movement and its ideas in the ХХth and the beginning of the ХХIst century. The author concludes about its importance and impact on the construction of European unity. Throughout its existence the movement was the ideological vanguard of European integration.

Key words: R. Coudenhove-Kalergi, O. von Habsburg, Pan-Europa, the Pan-European Unity, European union.

Пан'європейський рух розгорнувся на теренах Європи на початку 1920-х рр. навколо ідей австрійського графа Ріхарда Куденхове-Калергі щодо політичного та економічного об'єднання країн континенту. Глобальною метою, яку переслідували прихильники руху, було подолання Європою цивілізаційної кризи, яка була наслідком Першої світової війни, через забезпечення мирного співіснування та тісної співпраці всіх європейських країн. Об'єднання держав розглядалось як засіб для досягнення цієї мети. Для її реалізації протягом ХХ та на початку ХХІ ст. було зроблено багато конкретних кроків, однак ця мета зберігає свою актуальність для Європи і сьогодні.

Проблеми історії пан'європейського руху та розвитку його ідей в різні історичні періоди привертають до себе увагу істориків. Багато праць присвячено різним аспектам розвитку проекту Пан-Європи та

діяльності Р. Куденхове-Калергі в міжвоєнний період (російські історики А. В. Громова [1] та А. О. Корабльова [2], польський дослідник П. Лоссовські [3]). Розвиток ідей об'єднання Європи в часи Другої світової війни вивчали українські історики А. В. Бредіхин та А. Лягуша [4]. Історія руху після війни висвітлена в праці С. Байєра [5]. В. С. Троян досліджує принципи пан'європеїзму та їх вплив на побудову європейської єдності в наш час [6].

Дана стаття присвячена огляду основних етапів розвитку пан'європейського руху та його ідей у ХХ та на початку ХХІ ст., а також визначенню його значення та впливу на вирішення питань побудови європейської єдності.

Перша ґрунтовна праця Р. Куденхове-Калергі, книга "Пан-Європа", була опублікована в 1923 р. [7]. Сам проект був результатом теоретичних пошуків альтернативного улаштування післявоєнної Європи.

В пан'європейському проекті необхідність об'єднання країн континенту обґрунтовувалась наступним чином. З одного боку, визнавалась наявність проблем внутрішнього характеру. Серед них – економічний занепад, політичні та етнічні прикордонні непорозуміння, спричинені наявністю внутрішніх кордонів в Європі. З іншого боку – проблеми зовнішнього характеру, зокрема військова загроза з боку Росії та економічна конкуренція з боку США [7, с. 14–22].

Вихід з існуючої ситуації в Європі Р. Куденхове-Калергі бачив у ліквідації кордонів та об'єднанні зусиль держав для боротьби з внутрішніми негараздами та зовнішніми ворогами. В "Європейському маніфесті" 1924 р. автор проекту пише, що Пан-Європа – це об'єднання всіх демократичних держав континентальної Європи в одну інтернаціональну групу, в політичний та економічний цільовий союз. Його складовими частинами мали стати арбітражний договір, оборонний союз та митна унія. Р. Куденхове-Калергі пропонував чотири кроки на шляху до об'єднання країн Європи. Першим мало стати групування держав всередині Ліги Націй або шляхом скликання Пан'європейської конференції. Другий крок – підписання арбітражного договору, який гарантував би непорушність кордонів між країнами та унеможливив нову війну між ними. Третій – оборонний союз для сумісного захисту від зовнішніх ворогів (малася на увазі Росія). Заключний крок – підготовка митного союзу шляхом періодичного скликання економічних конференцій [8, с. 112–114].

Ідеї пан'європейського проекту були спрямовані на трансформацію існуючої системи міжнародних відносин, які на момент виник-

нення руху будувалися між національними державами. Тому більшість ідей учасників руху були спрямовані на подолання негативних наслідків націоналізму. Однак із зміною міжнародної ситуації на континенті відбувалися зміни і в цілях та завданнях пан'європейського руху. Розглянемо основні етапи в його існуванні.

Перший етап в історії пан'європейського руху охоплює період 1923–1932 рр. Це – організаційний період, пов'язаний із діяльністю Р. Куденхове-Калергі, спрямованою на пошук прихильників своїх ідей. У 1924 р. було засновано Пан'європейський Союз. У цей період були налагоджені контакти і створені представництва Союзу майже у всіх країнах Європи. Ідеї Р. Куденхове-Калергі в міжвоєнний період знаходили підтримку серед економістів та промисловців, інтелектуалів та політиків усіх європейських країн. У цей період головна мета руху – налагодження політичної та економічної співпраці між європейськими країнами. Особлива увага приділялася французько-німецькому порозумінню [2, с. 17–18]. Найбільш гучний проект цього періоду – ініціатива французького міністра закордонних справ А. Бріана в Лізі Націй у 1929 р. щодо створення федеративного об'єднання європейських країн. Однак проект не був реалізований через недостатній рівень довіри між політичними лідерами Франції та Німеччини, що зашкодило пошуку компромісу між двома країнами [3, с. 90]. Крім того, в цей період розроблявся проект Європейської партії, яка б об'єднала демократичні партії різних європейських в їх зовнішньополітичній програмі [2, с. 19].

Другий етап в історії пан'європейського руху припадає на період 1933–1939 рр. У цей час Р. Кухенхове-Калергі та його прихильники намагалися об'єднати зусилля демократичних країн континенту в боротьбі із радикальними режимами та ідеологіями (нацизм та комунізм). Головна мета, яку вони переслідували, – попередити нову війну в Європі. Однією з головних тем у цей час стала проблема економічного об'єднання країн з метою подолання економічної кризи. В рамках обговорення цієї проблеми було висловлено багато ідей та пропозицій щодо європейської економічної співпраці (поступове зниження митних тарифів, налагодження співпраці в сфері зв'язку та транспорту, полегшення пересування людей, товарів та послуг країнами Європи, створення спільної банківської та валютної систем тощо) [1, с. 110–122].

У період Другої світової війни Пан'європейський союз припинив офіційну діяльність у країнах Європи. Р. Куденхове-Калергі емігрував до США. В цей час він проводив підготовку ідейного підґрунтя для налагодження європейської співпраці після війни. Він розвивав

ідею про Європейську конституційну асамблею, налагодження між-парламентської співпраці на континенті після війни. Особлива увага також зверталася на розповсюдження комуністичних ідей та посилення радянського впливу на країни Європи. Р. Куденхове-Калергі, знаходячись далеко від Європи, підтримував зв'язки із проєвропейськими активістами, які залишилися на континенті. Він підтримував ідеї У. Черчілля щодо об'єднання Європи, представників італійського руху опору А. Спінелли та Е. Россі, які написали твір "За вільну та єдину Європу" ("Маніфест Вентотене"). Р. Куденхове-Калергі також був прихильником налагодження співпраці між рухами опору різних європейських країн [4].

Наступний етап в історії пан'європейського руху охоплює період 1945–1991 рр. Р. Куденхове-Калергі очолював Пан'європейський Союз до своєї смерті в 1972 р. З 1973 р. новим лідером став Отто фон Габсбург (співпрацював із Р. Куденхове-Калергі з 1957 р.). У цей період актуальними для руху були дві теми: по-перше, конфронтація з комунізмом та пропаганда ідеї визволення народів Центральної та Східної Європи від комуністичних режимів; по-друге, прагнення до міцнішого економічного та політичного об'єднання Європи [5].

Після війни Р. Куденхове-Калергі повернувся до Європи. У 1947 р. за його ініціативою було створено Європейський парламентський союз. Члени цієї організації наполягали на втіленні "інтелектуального плану" в Європі через розробку європейської федеральної конституції [5]. Після утворення у 1949 р. Ради Європи Р. Куденхове-Калергі висунув ідею про створення двопалатної системи врядування в Європі, за якої новоутворена організація мала стати другою палатою, а той час як першою мала бути – консультативна парламентська асамблея [9].

Паралельно із організацією, утвореною за ініціативою Р. Куденхове-Калергі, була створена інша проєвропейська організація – Європейський Рух. Її засновниками були відомі європейські політики: У. Черчілль, К. Аденауер, Г. Макмілан, Ф. Міттеран, П.-Г. Спаак. Об'єднання Європи було головним завданням цієї організації. Створення Ради Європи було першим вагомим досягненням Європейського Руху [10]. У 1952 р. Європейський парламентський союз приєднався до Європейського Руху, а Р. Куденхове-Калергі деякий час був одним з його почесних президентів [5].

У 1954 р. було відроджено Пан'європейський Союз як "політичний авангард європейських патріотів" [9]. Як і у міжвоєнний період в європейських країнах були відкриті національні секції Союзу.

Р. Куденхове-Калергі та Пан'європейський Союз підтримували різні проекти та ініціативи політичної та економічної співпраці європейських країн (Римські договори 1957 р., план Фуше 1961 р.), особливо, коли це стосувалося налагодження співпраці між Францією та Німеччиною. Лідер руху вважав, що ці дві країни мають бути локомотивом європейського об'єднання. Так, він підтримав сумісну пропозицію К. Аденауера та Ш. де Голля щодо політичної співпраці між державами Європейського Економічного Співтовариства, висловлену під час першої сесії ЄЕС за участі прем'єрів та президентів у лютому 1961 р. [9].

З 1973 р. новим Міжнародним президентом Пан'європейського Союзу став наступник Р. Куденхове-Калергі – Отто фон Габсбург [9]. У 1976 р. він розробив програму Чотирьох пунктів, яка стала основою для діяльності Пан'європейського Союзу в наступні роки. По-перше, було введено визначення "Великої Європи", до якої входять не тільки демократичні країни Західної Європи, але і країни Східної Європи, в яких після війни були встановлені тоталітарні режими. Була встановлена нова мета для руху: визволення Центральної та Східної Європи від комуністичної тиранії як передумова для об'єднання Європи. По-друге, Європа визначалась континентом свободи (до питання прав людини). По-третє, програма визнавала соціальну Європу, яка дистанціюється від соціалістичної. Під соціальною розумілося соціальне ринкове господарство. По-четверте, християнство визначалося душею Європи, основою для самоідентифікації європейців [5].

У 1979 р. була втілена в життя одна з ідей Р. Куденхове-Калергі щодо європейського парламентаризму. Було створено Європейський парламент, у якому депутати від Пан'європейського Союзу утворювали окрему парламентську групу. Мета пан'європейської групи – сильна, християнські орієнтована, політично об'єднана Європа. Серед конкретних пропозицій, спрямованих на розвиток європейської свідомості, були такі: введення єдиного європейського паспорту, скасування кордонів, введення офіційного символу – 12 зірочок на блакитному тлі [5; 9].

Пан'європейський рух докладав зусиль для налагодження контактів із активістами країн радянського блоку. Приклад діяльності в цьому напрямку: допомога польському профспілковому руху за свободу "Солідарність", зв'язки із правозахисниками із Чехословацької Соціалістичної Республіки. З початку 1980-х рр. постійний зв'язок підтримувався із хорватськими, чеськими, польськими, словацькими, угорськими, румунськими та українськими колами у вигнанні [5].

19 серпня 1989 р. за підтримки О. фон Габсбурга в м. Сопрона на кордоні Австрії із Угорщиною було організовано так званий "Пан'європейський пікнік". Акція планувалась як демонстрація символічного об'єднання Угорщини з Європою, тобто з її західною частиною. Захід привернув увагу не тільки в середовищі угорських інтелектуальних та політичних кіл, але і серед громадян НДР. Для останніх цей захід був можливістю вирватися до ФРГ. Ця подія дала поштовх хвилі втеч громадян НДР до країн Західної Європи [9].

У листопаді 1989 р. була заснована перша пан'європейська організація в країнах східного блоку – в Угорщині. Пізніше такі організації були засновані в Словаччині, Польщі, Румунії, Хорватії, Чехословаччині. Розгорнулася широка мережа зв'язків та контактів [5].

Після 1991 р. розпочинається новий етап в історії пан'європейського руху. Нова стратегія – поглиблення та розширення євроінтеграційних процесів, мажорне оновлення Європи.

Після підписання Маастріхтського договору 1992 р. та утворення Європейського Союзу виникли дискусії щодо подальших перспектив розвитку організації: якій стратегії слід віддати пріоритет – стратегії розширення чи поглиблення ЄС. Пан'європейський рух, слідуючи концепції "Великої Європи", дотримувався стратегії поєднання цих двох напрямків, не роблячи залежним прийняття нових держав до складу ЄС від майбутніх реформ.

У 1995 р. була прийнята нова програма Пан'європейського Союзу. Основні її вимоги наступні:

- сильна і політично єдина Європа;
- самовизначення народів і право народів і етнічних груп на культурний, економічний і політичний розвиток;
- вільний, самостійний розвиток особистості, зміцнення сім'ї та інших природних співтовариств;
- швидке включення народів Центральної та Східної Європи в Європейський Союз;
- розвиток Європейського Союзу, в тому числі таких областей, як безпека й оборона;
- дружні відносини зі своїми сусідами, зокрема з Росією, Туреччиною та іншими країнами Середземномор'я [11].

Об'єднана Європа має ґрунтуватися на наступних принципах:

- принцип свободи, який передбачає вільний ринок і правову державу з конституційними гарантіями порядку, дотримання прав людини і громадянина, а також право всіх людей на самовизначення;
- християнство – душа Європи, основа її культурного, соціального та духовного розвитку;

- соціальний принцип – гарантії підтримки всім меншинам (пенсіонери, діти, інваліди, а також етнічні, соціальні та релігійні меншини); побудова соціальної економіки та гарантії достойних життєвих умов для всіх;

- принцип європейськості, який передбачає європейський патріотизм, визнанні культурного багатства Європи в різноманітності її культури та історії, а також її народів і мов [6, с. 190–191; 11].

Сьогодні Європейський Союз обрав для своєї подальшої діяльності стратегію розширення та поглиблення інтеграційних процесів. Більшість європейських країн колишнього соціалістичного табору вже отримали членство в цій організації. Пан'європейський Союз сьогодні виконує функції прогнозування шляхів подальших реформ в напрямку обраної стратегії. Метою Союзу, як і раніше, залишається широкий політичний союз на континенті. Представники руху висувають наступні пропозиції та вимоги для реформування ЄСО:

По-перше, введення до установчих документів ЄС принципу субсидіарності. Він виходить з того, що повноваження на тому чи іншому рівні мають бути розподілені таким чином, щоб вони були найкраще реалізовані. При цьому вищою метою завжди є громадянське благополуччя. Дотримання цього принципу допоможе розмежувати національне та наднаціональне в ЄС [6, с. 192].

По-друге, реформування договорів. Пан'європейський рух закликає реформувати існуючу систему договорів ЄС з метою подолання плутанини та забезпечення більшої прозорості для громадян і політиків. Одна з головних вимог у цьому напрямі – створення Європейської конституції, яка міститиме Хартію основних прав, заново упорядковані та реформовані договори і каталог повноважень. Пан'європейський Союз також наполягає на єдності у зовнішній, зовнішньоекономічній, оборонній політиці та спільної політиці безпеки [5; 6, с. 193].

По-третє, реформування установ. Прихильники пан'європейського руху вимагають посилення Європейського Парламенту, перетворення його на першу палату (палату народів) в двопалатній системі. Вимагається також обмеження Ради ЄС як палати держав (друга палата) в законодавчій владі ЄС. Передбачається реорганізація Європейської Комісії у виконавчий орган. Загалом майбутні реформи мають призвести до федеративної розбудови Європи [5].

З 2004 р. новим Міжнародним президентом Пан'європейського союзу є французький політик Ален Теренуар. Новими цілями для організації він називає: завершення географічного та політичного

об'єднання всієї Європи в рамках ЄС, а також розвиток цієї організації в інтернаціонально ефективну та впливову наддержаву світу. Пан'європейський рух має своєю метою також духовне натхнення Європи [9].

В однім з інтерв'ю 2005 р. Отто фон Габсбург (тоді – Почесний президент Пан'європейського союзу) сказав наступне з приводу європейської безпеки: "Я твердо вірю в те, що Пан-Європа означає всю Європу в цілому. Європа в своїй основі не є економічним організмом, це співтовариство безпеки. В цьому є своя логіка, оскільки безпека є фундаментальною умовою економічного прогресу" [12, с. 89].

Таким чином, пан'європейський рух протягом свого 90-річного існування виявив себе ідейним авангардом європейської інтеграції. Його представники висувували ідеї та підтримували проекти, спрямовані на економічне та політичне об'єднання Європи, її культурне відродження, безпечне співіснування її країн. Цілі та завдання руху змінювалися залежно від розвитку міжнародної обстановки на континенті. Велика кількість запропонованих засновником руху Р. Куденхове-Калергі та його прибічниками та послідовниками ідей вже втілені в життя: митний та економічний союз на континенті, спільна валюта, створення "Великої Європи" вільної від тиранічних режимів, спільна зовнішня політика та політика безпеки, створення європейського парламенту, інших спільних наднаціональних установ, утворення європейських наднаціональних партій тощо. Сьогодні мета пан'європейського руху – тісніший політичний союз у формі федерації європейських держав. Забезпечення мирного співіснування держав в Європі та світі залишається одним з пріоритетних завдань руху.

Література

1. Громова А. В. Рихард Куденхов-Калерги и пан-европейское движение в 1930-е годы XX века : дисс. ... канд. истор. наук : спец. 07.00.03 "Всеобщая история" / Громова Анна Витальевна. – М., 2008. – 174 с.
2. Кораблева А. Е. Панъевропейский проект р. Куденхов-Калерги и международные отношения в Европе в 20–30-е гг. XX века : автореф. дисс. на соискание учен. степ. канд. истор. наук : 07.00.15 "История международных отношений и внешней политики" / А. Е. Кораблева. – Нижний Новгород, 2009. – 23 с.
3. Лоссовски П. Традиция единства Европы: межвоенный период / Петр Лоссовски // Европа: журнал Польского института международных дел. – 2002. – Т. 2, № 3(4). – С. 74–91.
4. Бредихин А. В. Панъевропейское движение в дискурсе второй мировой войны: попытка исторического анализа идеи объединения Европы

/ А. В. Бредихин, А. А. Лягуша // Историчні і політологічні дослідження. – Донецьк : Видання Донецького національного університету, 2009. – № 1. – С. 191–199.

5. Байєр С. Історія пан'європейського руху / Стефан Байєр [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://paneuropa.org.ua/content/view/13/33/>. – Дата доступу: 27.05.2015. – Назва з екрана.

6. Троян В. С. Конструювання образу об'єднаної Європи представниками пан'європейського руху / В. С. Троян // Національна та історична пам'ять. – 2013. – Вип. 6. – С. 187–195.

7. Куденхове-Калерги Р. Н. Пан-Європа / Р. Н. Куденхове-Калерги. – Минск : Друк, 2007. – 158 с.

8. Европейский манифест 1 мая 1924 г. // Европейский альманах. История. Традиции. Культура / отв. ред. А. О. Чубарьян. – М. : Наука, 1991. – С. 111–119.

9. Pan-Europa – The parent idea of a united Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.paneuropa.org/gb_int/geschichte.html. – Дата доступу: 26.05.2015.

10. Міжнародний Європейський Рух (European Movement International) [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://legant.com.ua> – Дата доступу: 28.05.2015. – Назва з екрана.

11. Fundamental Declaration of the International General Assembly of the Pan-Europa Union in Strasbourg 1995 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.paneuropa.org/gb_int/programm.html – Дата доступу: 26.05.2015. – Назва з екрана.

12. Отто фон Габсбург о европейской безопасности // Хрестоматия "Европейская безопасность: вызовы и проблемы" / сост.: А. Г. Нестеров. – Екатеринбург : Уральский государственный университет, 2008. – С. 89–93.

УДК 327(73):355.019.2(575)"19/20"

Г. І. Мінгазутдінова

**США та ядерне роззброєння пострадянської
Центральної Азії (кін. ХХ – поч. ХХІ ст.)**

Статтю присвячено основним етапам відчуження ядерних та радіоактивних матеріалів колишніми центральнoазійськими республіками СРСР, розглянуто роль керівництва Сполучених Штатів у проблематиці денуклеаризації.

Ключові слова: Центральна Азія, ядерна зброя, радіоактивні відходи, операція "Сапфір", Джеффри Старр.

Статья посвящена основным этапам отчуждения ядерных и радиоактивных материалов бывшими центральноазиатскими республиками СССР, рассмотрена роль правительства США в проблематике денуклеаризации.

Ключевые слова: Центральная Азия, ядерное оружие, радиоактивные отходы, операция "Сапфир", Джеффри Старр.

The article touches upon the basic stages of removing nuclear and radioactive materials by the former Central Asian Soviet republics and delivers the role of the US' government in the process of denuclearization.

Key words: Central Asia, nuclear weapons, radioactive wastes, project Sapphire, Jeffrey Starr.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. важливою віхою зовнішньо-політичних інтересів США на теренах пострадянської Центральної Азії стала проблематика контролю над успадкованим ядерним арсеналом СРСР та запобігання розповсюдженню ядерних матеріалів для подальшого створення зброї масового знищення. Завдяки зусиллям сенаторів Р. Лугара та С. Нанна керівництву Сполучених Штатів вдалося розробити цілу низку кооперативних програм, що торкалися ядерної безпеки та були запроваджені завдяки діяльності Держдепу, Департаментів оборони, енергетики та торгівлі задля посилення контролю над поширенням матеріалів, необхідних для створення зброї масового знищення, по всьому світові. У 1990-х рр. ХХ ст. такі дії набули особливої ваги по відношенню до колишніх територій СРСР. Адже після розпаду Союзу чотири центрально-

азійські республіки (окрім Туркменістану, який разом з Молдовою та Азербайджаном виявився поза ядерним охопленням СРСР) отримали свою частину ядерного спадку, оскільки для загальної радянської ядерної програми регіон відігравав вельми важливу роль: розвідки урану проводилися в Казахстані, Таджикистані та Узбекистані, обробка отриманої сировини відбувалася в Киргизстані. Тож на теренах пострадянської Центральної Азії знаходилося чимало сировини для виготовлення ядерної зброї та ноу-хау, що становили інтерес для потенційних бажаючих (як фізичних осіб, так і цілих держав) отримати відповідну рецептуру.

Інтерес Вашингтону до цього регіону був не випадковим. Адже за часів СРСР чотири з п'яти центральноазійських республік виконували свою важливу функцію в загальній справі ядерних досліджень та практичних розробок і випробувань. Узбекистан був своєрідною урановою ойкуменою: спеціально з метою розробки цього виду сировини було побудовано низку "спеціалізованих" міст – Навої, Зарафашан, Зафарабад, Учкудук та Нурабад, які стали основою для постачання на уранове виробництво кваліфікованих кадрів. Обробка видобутого урану здійснювалася в першу чергу в закритому місті Кара-Балті в Киргизстані, що знаходиться на півночі країни всього в 70 км від Бішкеку. Саме сюди для обробки з шахт Казахстану та власне Киргизстану постачали сировину [3, с. 38]. Таджикистан, хоча й був піонером уранового видобування СРСР (адже одна з перших уранових шахт з'явилася саме тут і саме її сировину було задіяно для створення першої радянської ядерної бомби в 1949 році), сильного впливу на військовий сектор Союзу не мав.

Казахстан, найбільша з п'яти центральноазійських республік, дістав четвертий за обсягом у світі ядерний арсенал у складі 1040 ядерних боєголовок, 104 міжконтинентальних балістичних ракет SS-18 та 40 стратегічних бомбардувальника Ту-95, оснащених 370 тактичними ядерними боєголовками, розміщених на крилатих ракетах. Також саме на території Казахстану знаходився найбільший ядерний полігон, за сумісництвом "звалище ядерних відходів". Ним був Семипалатинський випробувальний полігон на північному сході Казахстану площею 19 000 кв км, на якому в період з 1949 до 1989 було здійснено 456 ядерних вибухи: 84 у повітрі, 30 на землі та 340 під землею [6, с. 441]; 29 серпня 1991 року полігон було офіційно закрито. Розпорядження Назарбаєва про закриття "найнебезпечнішої радіаційної гарячої точки світу" стало воістину вирішальним для нової суверенної держави та виконало роль ядерного "очищення" [7].

На теренах Казахстану протягом всієї "холодної війни" відбувалися ядерні, біологічні та хімічні випробування. Основними базами для проведення таких робіт слугували численні майданчики по всій території Казахстану; окрім Семипалатинська, таку функцію виконували Усть-Каменогорськ, Степногорськ, Павлодар, Байконур та острів Відродження в Аральському морі. Контроль над ядерними арсеналами на острові Відродження Казахстан ділив із Узбекистаном, який отримав від уряду США 6 млн дол на очищення цієї території від ядерних відходів та знищення бойових біологічних засобів [13, с. 20]. На казахстанській території також здійснювалося збереження міжконтинентальних крилатих ракет та пускових установок – у Сонячному та Державинську на ракетних базах та на Ленінському й Балапанському випробувальних майданчиках і вищезгаданих базах відповідно.

За словами Президента Казахстану Н. Назарбаєва, саме відчуження ядерного спадку мало стати першим та найважливішим кроком республіки в якості суверенної держави (звичайно, не без попереднього отримання гарантій безпеки) [9]. Саме ці принципи він виклав у своєму листі до Президента США Дж. Буша ще 19 травня 1992 року в рамках радянсько-американського договору про обмеження та скорочення стратегічних наступальних озброєнь, укладеного роком раніше. Зокрема, Президент підкреслив обов'язкове проведення знищення будь-яких видів ядерної зброї, що знаходилися на території Казахстану протягом семи років [1]. Будь-які пропозиції зберегти за собою ядерні надбання СРСР (а подібні прохання надходили до Назарбаєва, зокрема, від лівійського лідера М. Каддафі, який мотивував збереження ядерного статусу необхідною мірою "на благо ісламу", а також від іранського керівництва, яке, за словами заступника помічника секретаря з безпеки Євразії Дж. Старра, перекинуло до Центральної Азії з цією метою чимало "торгівельних посередників" [6, с. 442]) були відкинуті Президентом, адже збереження існуючого становища жодним чином не корелювало з гарантіями не тільки безпеки, а й міжнародного визнання та залучення іноземних інвестицій для розвитку Казахстану, що їх так прагнув Назарбаєв; теза про нерозповсюдження ядерної зброї залишається наріжним каменем зовнішньої політики Назарбаєва і дотепер.

Задля досягнення мети утвердження Казахстану на міжнародній арені в грудні 1993 р. було зроблено крок до зближення з клубом держав-підписантів Договору про нерозповсюдження ядерної зброї – уряд країни одноставно ратифікував ДНЯЗ, що відкрило двері до

залучення американського капіталу, котрий мав сприяти швидшому відчуженню центральноазійської ядерної зброї. Разом з Казахстаном на початку 1990-х рр. ДНЯЗ підписали також і Туркменістан, Киргизстан та Узбекистан; Таджикистан останнім приєднався до договору в 1995 році. Крім того, усі п'ять країн підписали Додатковий протокол до ДНЯЗ.

Безумовно, важливою подією в ході денукліаризації пострадянської Центральної Азії стало проголошення Центральноазійської без'ядерної зони (ЦАБЗ) у 2006 році. Ця ініціатива зі створення такої зони була започаткована після того, як керівництво Монголії в 1992 р. оголосило свою країну зоною, вільною від ядерної зброї та наголошило на необхідності створення регіональної без'ядерної зони. Наступного року Президент Узбекистану І. Карімов також підняв питання стосовно без'ядерного статусу всього пострадянського регіону Центральної Азії на 48-й сесії ГА ООН, проте відсутність спільної думки в керівництвах п'яťох держав стосовно реалізації даного задуму завадили запровадженню подальшої діяльності в напрямі започаткування вільної від ядерного арсеналу зони протягом наступних кількох років: якщо Узбекистан та нейтральний Туркменістан дотримувалися в питаннях безпеки вельми самостійних позицій, то Казахстан, Таджикистан та Киргизстан діяли з великим оглядом на Росію. Лише в 1997 році президенти центральноазійських держав зробили наступний крок до реалізації проекту, прийнявши Алма-Атинську декларацію 27 лютого 1997 р., яка запустила процес організації ЦАБЗ [12]. Справжній же прорив у розробці позитивного рішення трапився після подій 11 вересня 2001 року: стикнувшись близько як ніколи раніше з проблемою міжнародного тероризму, Вашингтон по-новому поглянув на Центральну Азію та вдався до активізації своїх дій у регіоні, суміжному з "терористичною колицкою" – Афганістаном. Відкриття американських військових баз в Узбекистані та Киргизстані відкрили нову сторінку безпекового співробітництва центральноазійських країн зі США, а проект ЦАБЗ отримав перспективу практичної реалізації: тепер без'ядерна зона Центральної Азії стала необхідним інструментом запобігання контролю терористичних угруповань над матеріалами для створення ядерної зброї [5].

Остаточо текст документу про створення ЦАБЗ було узгоджено 27 вересня 2002 р. в ході зустрічі експертної групи ООН з центральноазійськими дипломатами у Самарканді. Консультації між центральноазійськими державами та державами-членами ядерного

клубу стосовно підписання договору розпочалися 8 жовтня 2002 р. 8 вересня 2006 року п'ять центральноазійських держав – Казахстан, Узбекистан, Таджикистан, Киргизстан та Туркменістан підписали Семіпалатинський договір, яким було засновано Центральноазійську Без'ядерну Зону, першу без'ядерну зону Північної півкулі; набрав чинності цей договір у березні 2009 року, а в травні 2014 року ЦАБЗ отримала офіційне визнання з боку п'яти ядерних держав світу. Відтак розвідування, розробка та збереження будь-яких видів ядерних речовин на території всіх п'яти центральноазійських держав (окрім як для мирних цілей) були офіційно заборонені [4].

Мабуть, найбільш виразним та цікавим кроком у контексті ядерного нерозповсюдження з боку Центральної Азії стала секретна операція "Сапфір" (або, за версією Пентагону, "Фенікс"), сутність якої полягала в перевезенні з території Казахстану до Сполучених Штатів загальною масою майже 2200 кг збагаченого урану, з якого близько 600 кг складав U-235 [10], що його могло б вистачити на створення 20–36 ядерних бомб та боєголовок [2] (а за наявності високих умінь у виробництві вибухових речовин матеріалу вистачило б на всі 50) [8]. Отриманий уран було надіслано для дослідження та обробки зі сховища в Усть-Каменогорську, де він зберігався ще з 1976 року, до лабораторії Оукріджу в Теннессі. Згідно з попередніми планами, уран, що було перевезено з Усть-Каменогорську, мав слугувати основою для створення маневреного підводного човна; у кабінетах НАТО цей проект був відомий під назвою "Альфа". Аби регулювати температуру реактора субмарини, її мало бути оснащено ядерним двигуном зі сплаву свинцю та вісмуту. І якщо з виробництвом самої субмарини проблем не виникло і її було підготовлено наприкінці 1970-х рр., то реактор став у реальних умовах виробництва каменем спотикання, тож проект було анульовано.

Перевезення потребувало неймовірного рівню секретності, адже проблема контрабандизму в Центральній Азії не в останню чергу розповсюджувалася також і на елементи створення ядерної зброї. Крім того, після розпаду СРСР рівень охорони матеріалів у сховищі та збереження письмових даних про них знаходився на рівні, нижчому за середній, що могло сприяти отриманню урану-235 небажаними особами. Для керівництва США центральноазійський уран, який міг потрапити до рук злочинних угруповань, становив неабиякий привід для занепокоєння. Адже ще до отримання даних про запаси Усть-Каменогорську Вашингтон переймався потенційною ядерною небезпекою з боку Іраку та КНДР.

Не маючи наміру та фінансової можливості використовувати ядерний спадок у подальшому, уряд Казахстану прийняв рішення про передачу арсеналу Сполученим Штатам в рамках ДНЯЗ. На вищому рівні процес перевезення було остаточно сформульовано в ході другого офіційного візиту Н. Назарбаєва до США під час його зустрічі з У. Клінтоном у лютому 1994 року [11]. Переговори стосовно транспортування урану відбувалися на рівні передачі інформації через персонал посольств – це робилося для уникнення зайвої уваги до американо-казахстанської операції.

Основними фігурантами операції на теренах Казахстану стали дипломат посольства США в Алма-Аті Ендрю Вебер та посол США в Казахстані У. Х. Кортні. Зокрема, саме Вебер першим отримав статистику щодо збагаченого урану, який зберігався в Усть-Каменогорську. Кількість на 90 % збагаченого урану U-235, згідно з отриманими даними, складала 600 кг, чого було достатньо для виробництва приблизно 24 ядерних бомб [6, с. 443]. На основі даної інформації на початку 1994 року співавтор програми Нанна-Лугара Е. Б. Картер ініціював процес вивезення ядерного арсеналу з Усть-Каменогорська протягом місяця та доручив формування групи для виконання місії Дж. Старру. Останній організував т. зв. "групу тигрів" у складі техніків, медиків та обслуговуючого персоналу й очолив об'єднання. Оскільки утримання збагаченого урану в казахстанському сховищі видавалася ненадійним через можливу дестабілізацію ситуації в Центральній Азії якщо не наразі, то за кілька років, групою розглядався варіант перевезення знахідки до Росії (так, за даний варіант виступав Державний департамент США), проте це зустріло опір з боку Пентагону, тож остаточною стало транспортування урану до США. У будь-якому випадку консультація щодо даного питання з Росією була невідворотною, адже РФ як правонаступниця СРСР могла заявити права на цю частку ядерного арсеналу. Крім того, для перевезення урану з Казахстану до США американським літаком необхідно було пройти російський повітряний простір. Після тривалих дебатів всередині керівництва США А. Гор відправився з черговим візитом до Москви, де повідомив прем'єр-міністра В. Чорномірдіна про бажання США вивезти з території Казахстану збагачений уран. Завдяки розмові Н. Назарбаєва з Б. Єльциним було сформульовано нейтралітет з боку Росії щодо переміщення Усть-Каменогорського урану. Оскільки Єльцин та Чорномірдин не заперечували проти відчуження, "група тигрів" нарешті дістала змогу влітку 1994 р. розпочати розробку реальної

стратегії. Після тривалої підготовки в жовтні група була готова до здійснення транспортування урану. План перевезення включав три основні етапи:

1) надання урану відповідної форми, придатної до переміщення, оскільки матеріал перебував у "рідкому" (корозійному) стані. Уран необхідно вилучити зі старих контейнерів та каністр та довести за допомогою хімічної обробки до "сухого" стану;

2) розміщення обробленого урану в подвійному контейнері;

3) перевезення упакованого урану до аеродрому, завантаження та відправка до США.

7 жовтня У. Клінтон підписав таємний указ, яким дозволив переміщення збагаченого урану військовими літаками. У листопаді всі підготовчі роботи було завершено, і запаси урану були готові до транспортування, проте погодні умови відстрочили вивезення небезпечного вантажу на тиждень. 18 листопада 1994 р. вантаж було нарешті перевезено до Оукріджу, а 23 листопада секретар з оборони У. Перрі оголосив про завершення операції публічно. Відтепер величезна кількість збагаченого урану була ізольована від "рук контрабандистів, терористів та нових ядерних режимів" [6, с. 456].

Таким чином, хоча проблема безпеки радіоактивних речовин на теренах Центральної Азії все ще залишалася і залишається нагальною дотепер, завдяки діяльності Сполучених Штатів вдалося розв'язати найбільш небезпечний блок питань щодо ядерного спадку регіону.

Літератури

1. A Letter from Nazarbayev to Bush on START. [Електронний ресурс] – Режим доступу:

<http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB491/docs/05%20-%20199-05-19%20Letter%20from%20Nazarbayev%20to%20Bush%20on%20START.pdf> (viewed on 20 May 2015). – Назва з екрана.

2. Art Pine. Secret Operation Safeguarded Uranium: Kazakhstan: U. S. worked for months to arrange transfer. Clinton calls it a major non-proliferation success [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://articles.latimes.com/1994-11-24/news/mn-1090_1_major-success (viewed on 28 May 2015). – Назва з екрана.

3. Bjorn Sandstrom. Nuclear Risk Assessment: Central Asia after Independence / Bjorn Sandstrom. – Swedish Defense Research Agency. – July, 2004. – 62 p.

4. Central Asian Nuclear-Weapon-Free Zone. Central Asian Treaty Text. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://cns.miis.edu/inventory/pdfs/aptcanzw.pdf>. – Назва з екрана.

5. Central Asian States Establish Nuclear-Weapon-Free-Zone Despite U. S. Opposition. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://cns.miis.edu/stories/060905.htm>. – Назва з екрана.

6. David Hoffman. The Dead Hand: The Untold Story of the Cold War Arms Race and its Dangerous Legacy. Knopf Doubleday Publishing Group / David Hoffman. – New York, 2009. – 496 p.

7. Jillian Keenan. Kazakhstan's painful Nuclear Past Looms Large Over Its Energy Future. [Електронний ресурс] / Jillian Keenan. – Режим доступу:

<http://www.theatlantic.com/international/archive/2013/05/kazakhstan-painful-nuclear-past-looms-large-over-its-energy-future/275795/>. – Назва з екрана.

8. John A. Tirpak. Project Sapphire / A. John. [Електронний ресурс] – Режим доступу: / A. John.

<http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB491/docs/15%20-%20Air%20Force%20Journal%20account.pdf>. – Назва з екрана.

9. Joshua Kucera. Why Did Kazakhstan Give Up Its Nukes? / Joshua Kucera. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.eurasianet.org/print/66967>. – Назва з екрана.

10. Project Sapphire After Action Report. [Електронний ресурс] – Режим доступу:

<http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB491/docs/01%20-%20After%20Action%20report%20DTRA.pdf>. – Назва з екрана.

11. Secret Kazakh-US Mission to Secure Nuclear Materials Celebrates 20th Anniversary, Exemplifies Cooperation Needed Today. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.astanatimes.com/2014/11/secret-kazakhstan-mission-secure-nuclear-materials-celebrates-20th-anniversary-exemplifies-cooperation-needed-today/>. – Назва з екрана.

12. The Central Asian Nuclear-Weapon-Free Zone (CANWFZ). [Електронний ресурс] – Режим доступу:

<http://www.nti.org/treaties-and-regimes/central-asia-nuclear-weapon-free-zone-canwzf/>. – Назва з екрана.

13. Tozgan Kassenova. Central Asia: Regional Security and WMD Proliferation Threats / Tozgan Kassenova // Central Asia at the Crossroads. Disarmament Forum. – 2007. – P. 13–23.

УДК 341

Р. С. Тютюнник

**Корупція – загроза національній та міжнародній безпеці.
Зарубіжний досвід антикорупційної діяльності**

У статті в аналітичному плані розглядаються актуальні проблеми антикорупційної діяльності як одного із засобів забезпечення національної та міжнародної безпеки. Відзначається, що сьогодні в умовах світової кризи в багатьох країнах світу, в тому числі і в Україні, має місце економічна, політична та соціальна нестабільність, однією з причин якої виступає високий рівень корумпованості органів державної влади.

Аналізується міжнародний досвід антикорупційної діяльності, а також пропонуються заходи щодо підтримки довіри населення до влади та зниження рівня корупції в країні.

Ключові слова: корупція, Сінгапур, міжнародна безпека, глобалізація, світовий досвід.

В статье в аналитическом плане рассматриваются актуальные проблемы антикоррупционной деятельности как одного из средств обеспечения национальной и международной безопасности. Отмечается, что сегодня в условиях мирового кризиса во многих странах, в том числе и в Украине, имеет место экономическая, политическая и социальная нестабильность, одной из причин которой выступает высокий уровень коррумпированности органов государственной власти.

Анализируется международный опыт антикоррупционной деятельности, а также предлагаются мероприятия по поддержке доверия населения к власти и снижения уровня коррупции в стране.

Ключевые слова: коррупция, Сингапур, международная безопасность, глобализация, международный опыт.

The paper analytically describes actual problems of anti-corruption activities as a means of ensuring national and international security. It is noted that in today's global crisis in many countries, including Ukraine, there is an economic, political and social instability, one of the causes of which is the high level of corruption among public authorities.

The international experience of anti-corruption activities and events offered to support public confidence in the government and reduce corruption in the country are also analyzed.

Key words: corruption, Singapore, international security, globalization, international experience.

У документах ООН все частіше підкреслюється, що будь-який чинник, який послаблює держави як базові елементи стійкої міжнародної системи, являє собою реальну загрозу міжнародній безпеці. В якості одного з таких факторів, що послаблюють державу та перешкоджають економічному зростанню і підривають демократію, називається корупція. Новим моментом сучасного світового розвитку фахівці вважають інтернаціоналізацію корупції, безпосередньо пов'язану з процесом глобалізації світової економіки [1, с. 15]. Корупція однаково може загрожувати національній і міжнародній безпеці.

Згідно з Законом України "Про запобігання і протидії корупції" корупція – це використання особою наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки / пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка / пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей [2].

Як соціально негативне явище корупція відома з давніх часів. Поняття "корупція" отримало законодавче закріплення ще у давні часи, у римському праві.

У другій половині XX століття корупція перетворилася в принципово значущу проблему в умовах глобалізації. Тема боротьби з корупцією перейшла з розряду національної в розряд міжнародної. Боротися локальними методами з руйнівними наслідками корупційної діяльності стало практично неможливо.

В останні 15 років проблема корупції перебуває в центрі уваги як суспільства в цілому, так і політиків, учених і правозастосовників зокрема [3]. На сьогоднішній день це вже серйозна міжнародна проблема, яка вимагає спільного міжнаціонального підходу і потребує певних антикорупційних інструментів, що носять глобальний характер. Корупція не визнає національних кордонів. Тому вивчення і аналіз світової практики боротьби з корупцією має важливе значення.

Боротьба з корупцією не просто так перетворилася на проблему міжнародної важливості. Головним критерієм при винесенні даного питання на порядок денний міжнародної спільноти став всенаростаючий вплив цього явища на глобальний розвиток. "Transparency International" і "Gallup International" оприлюднюють результати своїх досліджень щодо рівня світової корупції із року в

рік. Згідно з результатами, більше третини українських громадян давали хабар (всього 35 %) [4]. У квітні 2015 року було опубліковано спільне дослідження "Transparency International", "Приват Банк", "GFK" та "Грайсвотерхаус Куперс" щодо рівня сприйняття корупції бізнесом в Україні. Згідно з ним, більшість опитаних директорів підприємств вважає, що ситуація за останній рік лише погіршилася [5].

На перше місце за рівнем корумпованості вийшла податкова служба. 25,9 % респондентів вважають податкову систему України найбільш корумпованою сферою. Друге місце займає агентство земельних ресурсів – 7,1 %. Третє – ДАІ (5,1 %) та митниця (4,4 %). Далі йде МВС (4 %), обласні адміністрації (3,7 %) та прокуратура (3,3 %) [5].

Більшість опитаних українців, а це – 74 %, вважають, що державний сектор корумпований. Інакше кажучи, українці добре усвідомлюють: держава їх не захистить, якщо вони самі не "протистимулюють" таку "допомогу" фінансово або не скористаються "телефонним" правом [4].

Від корупції страждають не тільки прості українці. Держава несе іміджеві та фінансові збитки. Великі інвестори покидають Україну. Їх не влаштовують несприятливі умови для ведення бізнесу – корупція, слабка судова система та адміністративні бар'єри.

Корупція в Україні проблема не тільки внутрішня. На неї сильно впливають і зовнішні чинники. Корпорації з різних країн приносять в Україну корумповану корпоративну культуру, а найбільше цим грішать росіяни і китайці.

Про це йдеться в новому дослідженні Transparency International "Прозорість в корпоративній звітності: оцінка міжнародних компаній країн, що розвиваються" (Transparency in Corporate Reporting: Assessing Emerging Market Multinationals).

З негативними показниками у дослідження потрапили такі російські компанії, що мають бізнес в Україні, як, зокрема, "Газпром", "Альфа-груп" (представлена в Україні "Альфа-банк"), "Лукойл" та ін. Експерти оцінили ступінь розкриття інформації про фінансові операції "Газпрому" в 0 %, що значною мірою зумовило порівняно низький рейтинг. Найнижчі позиції рейтингу російських компаній мають "Северсталь" – 3 бали, "Альфа-груп" – 2,7 бала і "Лукойл" – 2,2 бала [6].

Більше третини компаній, що потрапили в список – з Китаю. Так, виробник автомобілів Chery Automobile отримав 0 балів і опинився внизу списку разом з мексиканською Mahe. Кращі показники –

у індійської телекомунікаційної компанії Tata Communications, яка отримала 7,1 бали [6].

Хотілося б привести приклад вдалого досвіду боротьби з корупцією у Сінгапурі. До моменту здобуття незалежності в 1965 році Сінгапур опинився в ситуації, яка чимось нагадувала картину пострадянської України. Країна знаходилася у вкрай важкому економічному становищі і була наскрізь пронизана беззаконням. Законодавство було імпортовано британськими колонізаторами з далекої Англії, правоохоронні органи виявилися не в змозі протистояти організованій злочинності, а більшість чиновників брала участь у корупційних схемах. Населення мало низький рівень освіти і не вміло відстоювати свої права.

Лідери країни прийшли до розуміння нагальної потреби приборкати корупцію і свавілля, усвідомлюючи, що без цього країна не має майбутнього. Це послужило підставою для прийняття цілої системи заходів, що відрізнялися суворістю і послідовністю. Дії чиновників були регламентовані, бюрократичні процедури спрощені, був забезпечений суворий нагляд за дотриманням високих етичних стандартів. Органом, що втілював ці заходи в життя і що зберіг свої повноваження і сьогодні, стало спеціалізоване Бюро з розслідування випадків корупції [7].

Одночасно з цим було посилені заходи кримінального покарання за корупційні дії, підвищена незалежність судової системи, різко піднята зарплата суддів і забезпечений їх привілейований статус, введені чутливі економічні санкції за дачу хабара або відмову від участі в антикорупційних розслідуваннях. Жорсткі акції (аж до звільнення всіх співробітників митниці) були проведені в багатьох державних відомствах. Ці заходи поєднувалися із зменшенням втручання держави в економіку, підвищенням зарплат чиновників і підготовкою кваліфікованих адміністративних кадрів [7].

Проаналізувавши успішний досвід Сінгапуру у боротьбі з корупцією, виділяють 4 основні елементи. Втілюючи в життя всі ці 4 елементи в межах України, здається, можна досягти великих результатів у боротьбі з корупцією.

"Без компромісів"

У Сінгапурі всіх чиновників та їх сім'ї позбавили недоторканості. Агенти Бюро розслідування випадків корупції отримали право перевіряти банківські рахунки, майно не тільки самих чиновників, а й їхніх дітей, дружин, родичів і навіть друзів. Якщо клерк і його сім'я живуть не за коштами, бюро автоматично, не чекаючи команди

згори, починає розслідування. Розслідування Бюро були зосереджені на великих хабарників у вищих ешелонах влади. З дрібними чиновниками-шахраями боролися шляхом спрощення процедур прийняття рішень і видалення будь-якої двозначності в законах, аж до скасування дозволів і ліцензування в менш важливих сферах суспільного життя. Паралельно судам було надано право конфіскувати доходи, отримані в результаті корупції.

У 1989 р. максимальну суму штрафу за корупційні дії збільшили з 10 до 100 тисяч сингапурських доларів [8, с. 97]. Дача неправдивих показань Бюро або введення слідства в оману стало порушенням, карається тюремним ув'язненням і штрафом до 10 тисяч сингапурських доларів [8, с. 98]. Причому Бюро не раз проводило розслідування і на адресу самого Лі Куан Ю, і на адресу його родини, але результатів вони не мали. За час діяльності Бюро було посаджено кілька федеральних міністрів, голів профспілок, громадських діячів, топ-менеджерів державних компаній.

Ось один з епізодів, як влада Сінгапуру привела до відповідальності високопоставлених чиновників. Ві Тун Бун був міністром міністерства охорони навколишнього середовища в 1975 році, коли він здійснив поїздку в Індонезію зі своєю сім'єю. Поїздка була оплачена підрядником, який будував житло, інтереси якого він представляв перед державними службовцями. Він також отримав від цього підрядника маєток вартістю 500 тисяч сингапурських доларів, а також два кредити на ім'я його батька на загальну суму 300 тисяч сингапурських доларів для спекуляцій на фондовому ринку, які були видані під гарантії цього підрядника. Він був звинувачений і засуджений до чотирьох років і шести місяців в'язниці. Він оскаржив вирок, але звинувачення було залишено в силі, хоча термін ув'язнення і був зменшений до 18 місяців [7, с. 138].

"Жити на зарплату"

Другий елемент антикорупційної програми: в Сінгаपुरі була фактично введена презумпція винності агента уряду, будь-якого державного відомства або державної громадської організації. У 1960 р. був прийнятий закон, який дозволяв вважати доказом хабара те, що обвинувачений жив не за статками або мав у власності об'єкти власності, які він не міг придбати на свої доходи, як підтвердження того, що обвинувачений отримував корупційні доходи [7, с. 152].

Будь-який прибуток, отриманий чиновником від особи, що шукав зв'язки з урядом, буде вважатися отримана корупційним

шляхом як стимул чи винагорода, поки не доведено протилежне. Це фактично переносить тягар доведення своєї невинності на службовця, який повинен переконати суд, що винагорода не була отримана в межах корупційної схеми. У випадку, якщо провина чиновника доведена, то його майно підлягає конфіскації, чиновник платить величезний штраф, сідає у в'язницю на досить пристойний термін. При цьому його сім'я вважається згнєбленою, і ніхто з членів сім'ї хорошу роботу в Сінгапурі знайти не зможе.

"Велика зарплата як запорука порядності"

У Сінгапурі були різко підвищені заробітні плати усім без винятку державним службовцям. Лі Куан Ю стверджував, що державним службовцям варто платити найбільші зарплати тому, що вони заслужили це, представляючи собою порядний і чесний уряд. Якщо їм недоплачувати, вони можуть піддатися спокусі і залучитися до корупційних дій.

Підвищення зарплат у Сінгапурі призвело до того, що в державний сектор перейшли кращі фахівці. Коли в країні почався швидкий економічний підйом, заробітна плата чиновників почала зростати пропорційно доходам приватного сектору. Державним службовцям і суддям, які займають відповідальні пости, були підняті зарплати до рівня топ-менеджерів приватних корпорацій.

Спочатку заробітна плата була встановлена фіксовано на високому рівні. Лі Куан Ю порадив цю систему неефективною і запропонував нову, згідно з якою перегляд платні міністрів, суддів і вищих державних службовців став би автоматичним, прив'язаним до суми податків на доходи, що сплачуються приватним сектором. Сама формула розрахунку заробітної плати, яка працює досі, виглядає так: рівень оплати праці чиновника визначався як 2/3 доходу працівників приватного сектора такого ж рангу, показаного ними у податкових деклараціях [7, с. 145].

"Фактор ЗМІ"

Четвертий елемент – формування незалежних, об'єктивних ЗМІ, що висвітлюють всі знайдені факти корупції. Чиновник, спійманий за надмірні витрати, хабарі, відразу ж стає "героєм" перших шпальт.

Таким чином, передовий досвід країн світу у справі запобігання та протидії корупції при всій специфіці системи їх державного управління становить певний інтерес для України. Такі напрацювання можуть бути використані у практичній діяльності вітчизняних державних органів, покликаних боротися з корупцією, а також при

розробці нормативно-правових актів, спрямованих на зменшення впливу корупції у сфері державного управління.

Навряд чи можливо відтворити сингапурську чи грузинську антикорупційні стратегії цілком, оскільки місто-держава та кавказька країна мають свої неповторну історію, географічне розташування та особливості політичного управління.

Якщо вести боротьбу з корупцією в Україні за викроєними в авторитарних умовах лекалами, де гарантія того, що наші політичні лідери виявляться настільки ж, послідовними, як їх закордонні колеги? А жителі України, як більшість із них вважають корупцію нормою, нададуть їм підтримку? Адже проведення заходів щодо реальної протидії корупції в Україні вимагає не тільки політичної волі, а й величезного адміністративного ресурсу і грошей, але і далеко не завжди додає популярності ініціаторам.

Притягнення до відповідальності корупціонерів є лише частиною системних заходів у боротьбі з корупцією. Особливо в умовах, коли населення країни не довіряє правоохоронним органам і судовій системі. Необхідно змінити менталітет широких верств населення, а тут необхідні інші способи.

Організація системної протидії корупції, крім безпосереднього переслідування корупціонерів, передбачає проведення заходів попередження і контролю, перегляду корупціогенного законодавства, підвищення окладів рядовим чиновникам, ефективну пропаганду ідей верховенства закону і "чистих рук". Реальна боротьба з корупцією – це не кампанія, для проведення якої призначені терміни. Цей напрямок державної діяльності, яка повинна вестися безперервно.

Зараз рівень корупції в Україні досяг критичних показників. Про це свідчить хоча б становище країни в міжнародних рейтингах інвестиційної привабливості. Схожа ситуація запустила в свій час у Сінгапурі механізм боротьби з корупцією.

Література

1. Мени И. Коррупция на рубеже веков: эволюция, кризис и сдвиг в ценностных представлениях / И. Мени // Международный журнал социальных наук – 1997. – № 16. – С. 12–15.

2. Закон України "Про запобігання і протидії корупції": за станом на 12.08.2014 р. / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3206-17>. – Назва з екрана.

3. Ермак А. Призрак борьбы с коррупцией / А. Ермак, В. Попович, Т. Якимец // Юридическая практика. – 2009. – № 32 (607). – 11 августа.

4. Corruption perception index 2013: підсумки антикорупційного дослідження, проведеного недержавною міжнародною організацією "Transparency International" / Transparency International, 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.transparency.org/cpi2013/result>. – Назва з екрана.

5. Рівень сприйняття корупції очима бізнесу 2015: підсумки антикорупційного дослідження / Transparency International, GFK, Прайсвотерхаус Куперс, Приват Банк, 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://corruption-rating.org.ua/>. – Назва з екрана.

6. Transparency in Corporate Reporting: Assessing Emerging Market Multinationals Global 2013: підсумки антикорупційного дослідження, проведеного недержавною міжнародною організацією "Transparency International" / Transparency International, 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.transparency.org/whatwedo/pub/transparency_in_corporate_reporting_assessing_emerging_market_multinational. – Назва з екрана.

7. Ли Куан Ю. Сингапурская история: из третьего мира в первый монография / Ю. Ли Куан. – М. : Манн, Иванов и Фербер. – 2013. – 576 с.

8. Вербер Б. Энциклопедия Относительного и Абсолютного знания / Б. Вербер. – М. : Гелеос, Рипол классик, 2009. – 384 с.

УДК 336.22(09)''18/19''(477.51)

I. В. Гулак

**Зміни у податковій системі на Чернігівщині
в другій половині XIX – на початку XX століття**

У статті розглядається питання модернізації та змін у податковій системі на Чернігівщині в другій половині XIX – на початку XX століття.

Ключові слова: податки, бюджет, економіка, податкова система, фінансова система.

В статье рассматривается вопрос о модернизации и изменениях налоговой системы на Черниговщине во второй половине XIX – в начале XX века.

Ключевые слова: налоги, бюджет, экономика, налоговая система, финансовая система.

The article discusses the questions of modernization and changes in the tax system in Chernigiv region in XIX – XX centuries.

Key words: tax, budget, economy, tax system, financial system.

*Ніяке суспільство не може
обходитися без податків
Ф. Німмі*

Переломним моментом в історії нашої держави стала друга половина XIX ст., яка проходила під знаком оновлення всього суспільно-економічного життя. Під тиском радикальних змін грошових відносин, нищівної поразки у Кримській війні від економічно розвинутих країн Заходу Російська імперія, до якої входила Україна, змушена була вдатися до проведення суспільних перетворень. Реформи, що відбувалися протягом другої половини XIX ст., стимулювали до утвердження капіталістичного способу господарювання.

Економічна модернізація суспільства, яка в основних рисах завершилася на кінець XIX ст. з утвердженням фабрично-заводської промисловості, принесла суттєві соціальні зрушення у структурі населення України.

Одночасно з різкими змінами у суспільному бутті, що відбувалися в Україні за пореформеної доби, йшов невпинний процес інтегрування української економіки у загальноімперську. Якщо в минулі століття Україна, втрачаючи свої адміністративні і політичні права, прив'язувалася насильницьким способом до Російської держави, то

за панування ринкових стосунків вона підпала під дію законів капіталістичної інтеграції. Тисячами невидимих ниток її економіка дедалі тісніше прив'язувалася до імперського державного тіла.

Так чи інакше, але фінансова система, передусім бюджетна й податкова, суттєво впливали й впливають на якісне формування та зростання валового внутрішнього продукту й національного доходу, на їх розподіл і споживання, а відтак й на розвиток окремих підприємств і галузей народного господарства, на загальне становище та стандарти життя широких верств населення.

З одного боку, податки є основним інструментом реалізації розподільної функції фінансів і одним із головних каналів поповнення доходної частини державного бюджету. З іншого – виважена і науково обґрунтована податкова політика щодо запровадження пільг чи надання переваг в оподаткуванні є вагомим регулятором підприємницької діяльності в усіх сферах економіки.

Вибір проблеми змін та модернізації податкової системи на Чернігівщині обумовлений, з одного боку, відсутністю будь-якого спеціального дослідження, яке б прослідкувало становлення й еволюцію податкової системи у другій половині XIX століття, а з іншого – дослідження провідних тенденцій історичного розвитку в краєзнавчому аспекті є досить перспективним, оскільки дослідженням розвитку податкової системи Чернігівщини окремо не займався жодний фахівець. Отже, ці обставини й зумовлюють актуальність обраної теми.

Зауважимо, що історіографічна традиція історико-краєзнавчих праць надто вузька. З дореволюційних видань можна виділити статичні описи М. Домонтовича [2]. Їхня цінність полягає у тому, що в них подано детальний опис господарського життя краю, є цікаві відомості стосовно природо-кліматичних умов регіону та демографічні тенденції та дві праці А. А. Русова [28], [29] у яких він розглядав усі аспекти суспільного життя, зокрема подано детальний опис видів податків, їх розмір та класифікація, що для нас є особливо цінним.

Проте сучасні дослідники-краєзнавці такі, як О. В. Барановська, М. О. Барановський, І. В. Смаль [1], Г. В. Самойленко [31]; [32]; [33], О. Г. Самойленко, С. Г. Самойленко [34], Л. Б. Петренко [26] залишають економічний аспект поза увагою, а от В. Я. Руденюк [27], [28] дещо зачіпає економічний розвиток, але досить поверхово розкриває всі аспекти економічного життя.

Отже, історіографічний аналіз свідчить про появу інтересу на сучасному етапі до вивчення економічних питань, але в той же час

спостерігається недостатнє вивчення економіки окремих регіонів Російської імперії, зокрема й Чернігівської губернії.

У другій половині ХІХ ст. у Чернігівській губернії нараховувалося 15 повітів: Чернігівський, Ніжинський, Борзнянський, Конотопський, Глухівський, Кролевецький, Сосницький, Новгород-Сіверський, Городнянський, Остерський, Стародубський, Мглинський, Суразький та Новозибківський. Характерною рисою в економічному розвитку вони розвивалися нерівномірно. Одним з визначальних факторів економічного зростання став географічний детермінізм.

Природно-кліматичні умови та територіальне розташування дозволяють поділити Чернігівську губернію на три зони.

Південна або степова включала Козелецький, Ніжинський, Борзнянський, Конотопський та південні частини повітів Глухівського, Кролевецького та Сосницького. Ця смуга належить до лісостепової смуги, для якої характерний м'який клімат, сприятливий для вирощування майже всіх землеробських культур, а особливо зернових та технічних (буряк, тютюн).

Середню смугу складали північні частини повітів Глухівського, Кролевецького та Сосницького, повіти Новгород-Сіверський, Городнянський, Чернігівський та Остерський.

До третьої, північної частини, відносяться Стародубський, Мглинський, Суразький та Новозибківський повіти.

Ґрунти в цих повітах менш родючі, ніж у південних. Значну площу середньої та північної зон займали болота та ліс, тому кількість орних земель тут була незначною. А доволі часті бурі та град нищили і без того невеликі посіви [2, с. 134–136].

Отже, по суті, лише в степовій зоні губернії було вигідно займатися сільським господарством. Решта ж повітів змушена була знаходити інший шлях заробітку: заняття ремеслами, влаштування закладів фабрично-заводського типу. Таким чином, дана особливість регіону вплинула й на формування специфічної податкової системи на Чернігівщині, особливе місце в якій займала саме Ніжинська система, адже в другій половині ХІХ ст. найбільшим містом за чисельністю населення був Ніжин (18 тис. чол.). За ним йшли Чернігів (14 тис. чол.), Стародуб (12,4 тис. чол.), Глухів (10 тис. чол.). За період з 1859 до 1897 рр. кількість населення губернії зросла на 58 % [1, с. 14].

Аналіз архівних матеріалів дозволяє розкрити становлення податкової системи на Чернігівщині та її зв'язок із загальноімперською. Для того щоб всебічно проаналізувати діяльність податкової

системи міста Ніжина, спробували класифікувати всі зібрані матеріали на такі групи:

1. Матеріали, які дають змогу дослідити зміст податку на території Чернігівської губернії [9, с. 4–18]; [15, с. 18]; [19, с. 4]; [21, с. 8–9]; [23, с. 3–4].

2. Матеріали, які дають змогу встановити характер та форми податків [19, с. 43–45]; [21, с. 1–2]; [5, с. 3].

3. Матеріали, що дозволяють прослідкувати динаміку податкового процесу на нерухомість [18, с. 1–12]; [23, с. 1–2]; [24, с. 4–5]; [7, с. 4]; [24, с. 11–12]; [25, с. 1–7]; [3, с. 3]; [4, с. 2–3]; [4, с. 9]; [12, с. 3–4]; [13, с. 4]; [14, с. 60–61].

4. Матеріали щодо збирання податків із єврейського населення [11, с. 2]; [20, с. 3–19]; [10, с. 1]; [16, с. 2]; [17, с. 2].

5. Матеріали про витрати зібраних коштів [6, с. 1]; [5, с. 11]; [10, с. 6]; [11, с. 2]; [20, с. 2–30]; [17, с. 2].

З проведеного аналізу архівного матеріалу можна виділити такі види податків, які сплачували громадяни міст Чернігівської губернії: податок з нерухомого майна (з будинків, городів, трактирних закладів, з торгових місць...); митні податки; мостовий податок; податок на патент, який давав змогу займатися підприємницькою діяльністю; податок за користування державним майном; з єврейського населення збирали "свічний та коробковий" податки.

Проаналізувавши архівний матеріал [9, с. 4–18], ми дійшли до таких висновків, що з метою полегшення збирання податків зі столів та ларів їх було класифіковано на тютюнові, хлібні, рибні, шкіряні та грибні. Виявилось, що більші податки сплачували власники тих товарів, на які був більший попит, якщо провести паралель із сьогоденням, то, ми б сказали, на товари щоденного споживання, зокрема на такі, як хліб, молоко, рибу та мед.

З метою збільшення прибутків були введені так звані "додаткові" податки та розпочали практикуватися добровільні внески громадян, наприклад, щоб прискорити отримання патенту на торгівлю, слід було заплатити 70 крб. [19, с. 4]. Характерною особливістю даного виду податків є те, що вони додавалися до податку з нерухомості, адже саме цей вид податку був основним наповнювачем казни.

Що стосується митної політики, наприклад, Ніжинська міська управа вирішила суворо регламентувати структуру мостового збору [21, с. 8–9]. Так, наприклад, відбувалася регламентація екіпажів залежно від упряжі в неї коней, чим більше коней, тим дешевший

податок (1 кінь – 5 коп. сріблом; 6 коней – 25 коп. сріблом). Відбувся поділ власності (возів, саней, екіпажів) на селянську, державну, приватну (купців, міщан, дворян). Позитивним моментом у даній структурі було те, що селяни сплачували меншу вартість (1 кінь – 1,5 коп. сріблом), тобто вдвічі меншу, ніж для інших категорій населення.

У разі несплати будь-якого виду податку передбачалася система штрафування. Штраф повинен був бути більшим у 6 разів за певний несплачений вид податку: 1/5 – повинна була йти на ремонт доріг, 4/5 – до Ніжинської міської управи. Від даного податку звільнялися: письмова пошта, естафети, ямщики, усі державні службовці, екіпажі, які супроводжували похоронні процесії, переселенці з Кавказу, екіпажі Імператорських Виховних Будинків, стада худоби міських жителів [21, с. 10].

До повноважень міського голови входило: контролювання зборів податків, а також право зменшення кількості податку, внаслідок скарг [21, с. 1–2].

Червоною ниткою, яка проходить по всіх зібраних матеріалах, є той факт, що в другій половині XIX століття не було чітко регламентованих повноважень ані міського голови, ані міських Дум, таке припущення дає можливість зробити звернення Ніжинського міського голови до Чернігівського та звернення депутатів до голови [6, с. 3].

При міській управі діяла Казенна палата, до функцій якої входило встановлення суми податків, а її контролював податковий інспектор. До його компетенції входило також розгляд скарг від населення, стосовно неправильного нарахування суми податку.

Як уже зазначали вище, основним джерелом наповнення міського бюджету був податок з нерухомого майна, зібрані кошти направлялися до Казни та до повітового земства, які вже займалися складанням міського бюджету і направленням даних коштів до місць державного фінансування (земські школи, лікарні) [18, с. 1-12].

Усі види податків супроводжували недоїмки. За несвоєчасну сплату податків нараховувалася пеня вартістю 1 % в місяць від загальної суми податку. Даним заходом міська управа прагнула погасити хоча б якийсь відсоток недоїмок [23, с. 1–2].

Що стосується "свічного і коробкового" податків, вони існували і в другій половині XIX ст. [11, с. 2]; [20, с. 2]. Сума даних зборів підвищилася лише у 1881 р. Даний факт ми б пояснили різким збільшенням кількості євреїв, що в свою чергу пропорційно призвело до підвищення податку [16, с. 2]; [17, с. 2].

Починаючи з 1872 р., починають широко впроваджуватися "додаткові" види податків для фінансування певних галузей. Так, наприклад, 1872 р. у м. Ніжині був запропонований додатковий збір з корів та овець, яких випасали на міських землях, цей податок повинен був йти на покращення матеріального становища Ніжинської пожежної команди [7, с. 1].

З 1880 р. кошти зі свічного й коробкового податку стали направлятися на виплату державних повинностей за євреїв-міщан, на утримання Синагоги та будинків молитви, на утримання єврейської лікарні, бідних учнів, міської бані, на закупівлю Метричних книг та зошитів, на виплату студентам стипендій, які навчаються на відмінно [17, с. 2–3].

Отже, частина зібраних коштів, які надходили до міської казни, розподілялися Миською Думою та Управою на потреби розвитку міста: фінансування медичного обслуговування, утримання шкіл та лікарень. Але даних коштів було недостатньо, щоб в достатній мірі підтримувати швидкий темп зростання міста, адже лєвова частка податків надходила до загальноімперської казни імператора. Також простежується невідповідність загальноросійського законодавства із втіленням його в практиці на місцях, це підтверджують багаточисельні скарги, заяви, звернення громадян до державних установ з тих чи інших питань.

Таким чином, податкова система Чернігівщини була дещо відмінною і відсталою від центральногубернських. Це можна пояснити тим, що Чернігівщина була переважно аграрною й відставала від решти губерній за низкою кількісних та якісних змін, а також розташовувалася на периферії імперії, що ще більше зумовлювало відсталість і відмінність від загальноімперських тенденцій.

Література

1. Барановський М. О. Ніжинщина / М. О. Барановський, О. В. Барановська, І. В. Смаль. – Ніжин : Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. – 174 с.

2. Домонтович М. Матеріали для географії и статистики России, собранные генералами генерального штаба. Черниговская губерния / М. Домонтович. – СПб., 1865. – 345 с.

Ніжинський філіал Чернігівського обласного державного архіву (НФЧОДА).

3. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2622, арк. 100.

4. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2623, арк. 105.

5. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2624, арк. 56.

6. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2625, арк. 41.

7. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2626, арк. 1.
8. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2628, арк. 1.
9. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2637, арк. 22.
10. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2643, арк. 19.
11. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2651, арк. 25.
12. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2662, арк. 423.
13. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2663, арк. 38.
14. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2664, арк. 360.
15. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2669, арк. 42.
16. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2672, арк. 14.
17. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2682, арк. 3.
18. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2687, арк. 38.
19. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2688, арк. 609.
20. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2689, арк. 41.
21. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2731, арк. 11.
22. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2765, арк. 24.
23. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2778, арк. 89.
24. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2794, арк. 20.
25. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2826, арк. 74.
26. Петренко Л. Б. Ніжин: древній і завжди юний / Л. Б. Петренко. – Ніжин : ТОВ "Аспект-Поліграф", 2006. – 388 с.
27. Руденюк В. Я. Наш губернский хутор / В. Я. Руденюк. – Чернигов : 2002. – 54 с.
28. Руденюк В. Я. Чернигов: из века в век / В. Я. Руденюк. – Чернигов : РИК "Деснянська правда", 2004. – 48 с.
29. Русов А. А. Нежинский уезд / А. А. Русов. – Киев : Типография и литография Д. С. Повальского, 1880. – 387 с.
30. Русов А. А. Описание Черниговской губернии / А. А. Русов. – Чернигов Типография Губернского Земства, 1899. – 591 с.
31. Самойленко Г. В. Нариси культури Ніжина / Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДПУ, 1995. – 166 с.
32. Самойленко Г. В. Ніжине мій... / Г. В. Самойленко. – К.: Парламентське видавництво, 2002. – 131 с.
33. Самойленко Г. В. / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко, С. Г. Самойленко. Розвиток освіти та науки в Ніжині. – Ніжин : НДПІ, 1996. – 226 с.

Наші автори

Богдашина Олена Миколаївна, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Бойко Олександр Дмитрович, доктор політичних наук, професор, в. о. проректора Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Бурдіашвілі Майя, доктор історичних наук, асоційований професор Телавського університету.

Гулак Інна Василівна, аспірантка кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Зеленько Олександр Анатолійович, кандидат медичних наук, доцент, старший науковий співробітник кафедри загальної психології УНМЦППСР НАПН України.

Зубченко Світлана Петрівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

Іллюша Оксана Вікторівна, магістр Інституту історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова, лаборант кафедри етнології та краєзнавства Інституту історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова.

Кательницька Леся Віталіївна, аспірантка Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Кедун Іван Станіславович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Козак Олексій Віталійович, магістр Інституту історичної освіти НПУ ім. М. П. Драгоманова.

Корочанська Анна Олександрівна, здобувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету.

Корпас Ольга, магістрантка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Кузнець Тетяна Володимирівна, доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Кузьменко Юлія Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Луговик Тетяна Вікторівна, аспіранта кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Лущай Володимир Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

Мицик Лариса Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, декан історико-правознавчого факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Мінгазутдінова Галина Ігорівна, аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Моціяка Петро Петрович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Пархоменко Олексій Геннадійович, аспірант Центру Пам'яткознавства НАН України та УТОПІК.

Рой Світлана Вікторівна, аспірантка Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Тютюнник Ростислав Сергійович, молодший сержант міліції ННІПФЕКП НАВС.

Циватий Вячеслав Григорович, кандидат історичних наук, доцент кафедри дипломатичної і консульської служби, Заслужений працівник освіти України, перший проректор з науково-педагогічної і навчальної роботи Дипломатичної академії України при МІД України.

Чернега Петро Макарович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

Шкарбан Юрій Володимирович, аспірант Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя кафедри історії України.

Яременко Вячеслав Віталійович, аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. М. П. Драгоманова.

ЗМІСТ

Кедун І. С., Пархоменко О. Г. Археологічні дослідження в околицях міста Ніжин у 2014–2015 рр.	4
Шкарбан Ю. В. Значення та роль Івана Самойловича у зближенні стосунків Москви і Порту	10
Іллюша О. В. Історичні ідеї Миколи Гоголя на фоні еволюції життєвих поглядів	19
Чернега П. М. Епічні ідеї у творчості Миколи Гоголя	29
Луцый В. І. Етнографічна спадщина українського народу у творчості Миколи Гоголя	37
Рой С. В. Діяльність Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови у вітчизняній історіографії	45
Бурдіашвілі М. Фрагменти одной из известных грузинских фамильных историй.....	53
Богдашина О. М. Лекторська практика в імперській провінції: (з неопублікованих лекційних курсів, щоденників та спогадів професора М. М. Бережкова).....	59
Зеленько О. А. Історик і психолог М. Я. Грот – попередник теорії трансформування вищої школи України	67
Кузнець Т. В. Духовна еліта нації: Порфирій Демущийкий	76
Луговик Т. В. Етнографічно-народознавчі студії Є. Ю. Спаської в Галичині та Буковині.....	87
Козак О. В. Українське меценатство і благодійництво в російській імперській та радянській історіографії.....	94
Моціяка П. П. Благодійна діяльність Інституту князя Безбородька в роки Першої світової війни (1914–1918 рр.)	102
Кательницька Л. В. Вибори до Верховної Ради СРСР 1989 р. на Чернігівщині: особливості та характерні риси	112
Яременко В. В. Політично-правова легітимізація "чужоземних громадян" на території УСРР (1919–1929 рр.).....	120
Зубченко С. П. Адміністративне виселення радянських громадян німецького, фінського, болгарського та грецького походження з постійного місця проживання в роки Другої світової війни.....	136
Mytsyk L. M. Un peacekeeping at the present stage	145
Кузьменко Ю. В., Корпас О. Повсякденне життя провінційної освітянської інтелігенції УРСР у 60–80-ті рр. XX ст.	158

Циватый В. Г. Внешнеполитические дилеммы и контрасты безопасности на постсоветском пространстве конца XX – начала XXI века: институционально-дипломатический аспект	168
Бойко О. Д. Політична ідентичність населення Центрального регіону України: фактори формування, характерні риси та особливості виявів.....	177
Корочанська А. О. Пан'європейський рух: ідея та втілення.....	201
Мінгазутдінова Г. І. США та ядерне роззброєння пострадянської Центральної Азії (кін. XX – поч. XXI ст.).....	210
Тютюнник Р. С. Корупція – загроза національній та міжнародній безпеці. Зарубіжний досвід антикорупційної діяльності.....	218
Гулак І. В. Зміни у податковій системі на Чернігівщині в другій половині XIX – на початку XX століття	226
Наші автори	233

СОДЕРЖАНИЕ

Кедун И. С., Пархоменко А. Г. Археологические исследования в окрестности города Нежина в 2014–2015 гг.	4
Шкарбан Ю. В. Значение и роль Ивана Самойловича в сближении отношений Москвы и Порты	10
Иллюша О. В. Исторические идеи Николая Гоголя на фоне эволюции жизненных взглядов	19
Чернега П. М. Эстетические идеи в творчестве Николая Гоголя	29
Луцый В. И. Этнографическое наследие украинского народа в творчестве Николая Гоголя	37
Рой С. В. Деятельность Нежинской научно-исследовательской кафедры истории культуры и языка в отечественной историографии	45
Бурдиашвили М. Фрагменты одной из известных грузинских фамильных историй	53
Богдашина Е. Н. Лекторская практика в имперской провинции: (из неопубликованных лекционных курсов, дневников и воспоминаний профессора М. М. Бережкова	59
Зеленько А. А. Историк и психолог М. Я. Грот – предшественник теории трансформации высшей школы Украины	67
Кузнец Т. В. Духовная элита нации: Порфирий Демущий	76
Луговик Т. В. Этнографически-народоведческие студии Е. Ю. Спасской в Галичине и Буковине	87
Козак А. В. Украинское меценатство и благотворительность в русской имперской и советской историографии	94
Моцияка П. П. Благотворительная деятельность Института князя Безбородко в годы Первой мировой войны (1914–1918 гг.)	102
Кательницкая Л. В. Выборы в Верховный Совет СССР 1989 г. на Черниговщине: особенности и характерные черты	112
Яременко В. В. Политико-правовая легитимизация "чужеземных" граждан на территории УССР (1919–1929 гг.)	120
Зубченко С. П. Административное выселение советских граждан немецкого, финского, болгарского, та грецкого происхождения из мест постоянного проживания в годы Второй мировой войны	136

Мыцик Л. Н. Миротворческая деятельность ООН на современном этапе.....	145
Кузьменко Ю., Корпас О. Повседневная жизнь провинциальной образовательной интеллигенции УССР в 60–80-е гг. XX в.	158
Циватый В. Г. Внешнеполитические дилеммы и контрасты безопасности на постсоветском пространстве конца XX – начала XXI века: институционально-дипломатический аспект	168
Бойко А. Д. Политическая идентичность населения центрального региона Украины: факторы формирования, характерные черты и особенности проявлений	177
Корочанская А. А. Панъевропейское движение: идея и реализация	201
Мингазутдинова А. И. США и ядерное разоружение постсоветской Центральной Азии кон. XX – нач. XXI в.).....	210
Тютюнник Р. С. Коррупция – угроза национальной и международной безопасности. Зарубежный опыт антикоррупционной деятельности	218
Гулак И. В. Изменения в налоговой системе на Черниговщине во второй половине XIX – в начале XX века....	226
Наши авторы	233

CONTENTS

Kedun I. S., Parkhomenko O. G. Archeological research of Nizhyn district in 2014–2015 y.	4
Shkarban Yu. V. Ivan Samoylovych's importance and role in developing closer ties between Moscow and Porta.....	10
Illiusha O. Historical ideas of Mykola Gogol against the background of the evolution of life views.....	19
Chernega P. Ethical ideas in the works of Nikolai Gogol	29
Lushchay V. The ethnographic heritage of the Ukrainian people in the work of Mikola Gogol	37
Roy S. V. Activities Nezhinskaya research department of history of culture and language in the national historiography.....	45
Burdiashvili M. Between the famous Georgian ancestries. It is marked the Jorjadze ancestry	53
Bohdashyna O. Lecturer practice is in an imperial province: (from unpublished lecture courses, diaries and memoirs of professor M. Berezkov).....	59
Zelenko O. A. The historian and psychologist M.Ya.Grot-the predecessor of the theory of transformation of Higher Education of Ukraine.....	67
Kuznets T. The spiritual elite of the nation: Porphyriy Demutsky	76
Luhovik T.V. Ethnography-folk Studio E. Y. Spassky in Galicia and Bukovina	87
Kozak O. Ukrainian charity and philanthropy in the russian imperial and soviet historiography.....	94
Motsiyaka P. The charitable activity Nizhyn's Historical and Philological institute of prince Bezborodko during the First World War (1914–1918).....	102
Katelnyska L.V. 1989 elections to USSR Supreme Soviet in the Chernihiv Region: Peculiarities and specific features.....	112
Yaremenko V.V. Political and legal legitimacy of "foreign citizens" on the territory of the USSR (1919 – 1929).....	120
Zubchenko S. P. The administrative deportation of Soviet citizens of German, Finnish, Bulgarian and Greek origin from the permanent place of residence during the Second World War	136
L. M. Mytsyk. Un peacekeeping at the present stage.	145
Kuzmenko Y., Korpas O. Everyday life of educational provincial intelligentsia of USSR in 1960–1990	158

Tsivatyi V. Foreign Policy Dilemmas and Contrasts Security at the end of XX – beginning of XXI century: Institutional and Diplomatic Aspect.	168
Boyko O.D. Political identity of the population of Ukraine's Central Region: Factors of formation, characteristic features and peculiarities of display.....	177
Korochanska A. The Pan-European Movement: Idea and Implementation	201
Mingazutdinova G. The USA and the Nuclear Disarmament of the Post-Soviet Central Asia (late XX – early XXI centuries)	210
Tyutynnyk R. S. Corruption as a threat to national and international security. Foreign experience of the anti-corruption activity	218
Hulak I.V. Changes of tax system in Chernigiv region in XIX–XX centuries.	226
Our authors	233

**ПРАВИЛА
оформлення статей до збірника
"ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ"**

До друку приймаються лише наукові статті, які мають такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

До опублікування у журналі приймаються наукові статті, які раніше не друкувалися.

У даних про автора зазначаються прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчені звання, посада, місце роботи, службовий і домашній телефони, e-mail, поштова адреса.

1. Текст має бути складений у Microsoft Word (розширення *.doc, *.docx). Гарнітура – Times New Roman, кегль – 14 pt. Поля: праве – 25 мм; верхнє, нижнє – 20 мм; ліве – 30 мм. Міжрядковий інтервал – 1,5. Абзацний відступ – 1 см, встановлена заборона висячих рядків.

2. Якщо при наборі статті використовувалися нестандартні шрифти, необхідно обов'язково (!) їх надати.

Назва статті, прізвище, ім'я, по батькові подаються *українською, російською та англійською мовами*.

СТРУКТУРА СТАТТІ

1) Стаття починається з **індексу УДК** у верхньому лівому куті.

2) **Ініціали та прізвище автора** – напівжирними літерами по правому краю.

3) **Назва статті** друкується великими літерами, вирівнювання по центру.

4) **Анотації та ключові слова** подаються *українською, російською та англійською мовами* (до 6 речень).

5) **Основний текст** статті може розбиватися на підрозділи. Посилання в тексті подаються у квадратних дужках із зазначенням номера джерела та сторінки (І, с. 64) і підзаголовку Література.

Нерозривний пробіл (Ctrl+Shift+пробіл) ставиться обов'язково:

- між ініціалами та прізвищем (С. Русова);
- після географічних скорочень (м. Київ);
- між знаками номера (№) та параграфу і числами, які до них відносяться;
- у посиланнях на літературу [14, с. 60];
- всередині таких скорочень: і т. д., і т. п. тощо;
- між внутрішньотекстовими пунктами й інформацією, яка йде після них, між числами й одиницями виміру (20 кг), а також дат (XX ст., 2002 р.)

6) Схеми та малюнки у статті потрібно пронумерувати. Нумерація виділяється *курсивом*, назва малюнка – *курсивом напівжирним*.

Слово "Таблиця" виділяється *напівжирним шрифтом* по правому краю, *назва таблиці* – по центру *напівжирним курсивом*.

7) **Література** розміщується після статті у порядку згадування або в алфавітному порядку. Список літератури оформляється відповідно до Бюлетня ВАК № 5 за 2009 р.

За достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей відповідають автори публікації.

У РАЗІ НЕДОТРИМАННЯ АВТОРАМИ ВСІХ ВИЩЕЗАНАЧЕНИХ УМОВ РЕДАКЦІЯ МАЄ ПРАВО ПОВЕРНУТИ СТАТТЮ НА ДООПРАЦЮВАННЯ ЧИ ВІДМОВИТИ В ЇЇ ДРУКУВАННІ

Без попередньої оплати стаття до друку не допускається.

Матеріали надсилати за адресою:

м. Ніжин, вул. Кропив'янського, 2
(кафедра світової літератури та історії культури)
E-mail: svit.lit@mail.ru

Самоїленко Григорій Васильович

тел. робочий: (04631)7-19-77; дом.: (04631)2-41-10

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА та КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Збірник наукових праць

Випуск 81

Серія "Історичні науки"

№ 4

Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович

Технічний редактор – І. П. Борис
Комп'ютерна верстка та макетування – В. М. Косяк
Літературний редактор – А. М. Конівненко
Коректор – А. М. Конівненко

Підписано до друку
Гарнітура Arial
Замовлення №

Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 13,89
Ум. друк. арк. 13,46

Папір офсетний
Тираж 100 пр.

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.
(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.